

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Geçmişten Günümüze

Kanglı Türkleri

Geçmişten Günümüze

Kanglı Türkleri

OSMAN YORULMAZ

Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri

OSMAN YORULMAZ

Doç. Dr. Osman Yorulmaz

Geçmişten Günümüze
KANGLI TÜRKLERİ

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 961
KÜLTÜR SERİSİ: 517

T.C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
16267

ISBN 978-975-437-926-6

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12
Ankara irtibat bürosu:
Yüksel Caddesi 32/4 Kızılay - Ankara
Tel: (0312) 431 96 49
İnternet: www.otuken.com.tr
E-posta: otuken@otuken.com.tr

Kapak Tasarımı: Zafer Yılmaz
Dizgi - Tertip: Ötüken
Kapak Baskısı: Yeditepe Ofset
Baskı: Yaylacık Matbaası (0212)6125860
Maltepe Mah. Litros Yolu Fatih Sanayi Sitesi No: 12/197-203
Topkapı-Zeytinburnu
Cilt: Yedigün Mücellithanesi
İstanbul-Aralık 2012

OSMAN YORULMAZ; 1971 yılında Tokat'ın Büyükyıldız köyünde doğdu. İlk ve orta okulu doğduğu köyde, liseyi Tokat Gazi Osman Paşa Lisesi'nde okudu. 1990 yılında girdiği Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden 1994 yılında mezun oldu. 1994-1995 öğretim yılında Azerbaycan'ın başkenti Bakü'deki Halk Tasarrufatını Geliştirme Enstitüsünde, 1995-1996 öğretim yılında Kazakistan'ın Kızıl-Orda şehrindeki Korkut-Ata Üniversitesinde ve zikredilen şehirlerdeki Atatürk Liselerinde, 1996-1997 öğretim yılı başından Şubat 2000 tarihine kadar da Kazakistan'ın Türkistan şehrindeki Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesinde dersler verdi, ayrıca çeşitli idari görevlerde bulundu. 2000 yılı Şubat ayında araştırma görevlisi olarak Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne girdi. 2001-2004 yılları arasında Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesinde görevlendirildi. Bu görevi sırasında rektör ve dekan yardımcılığı görevlerini de yerine getirdi. Halen Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi olan Yorulmaz, Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'nun danışmanlığında "Kazak Tarihinin Kaynakları ve Bunların Tahlili" konulu teziyle 1998 yılında yüksek lisans öğrenimini tamamladı. "Küçük Cüz Kazakları ile Çarlık Rusya Arasındaki Siyasi Münasebetler (1730-1790)" konulu teziyle de 2002 yılında doktora unvanını kazandı. 2005'te yardımcı doçent, 2007'de de doçent unvanını aldı. Kazak, Başkurt ve Kanglı Türkleri tarihi üzerine ilmî yazıları bulunan Yorulmaz, Rusça ve Kazakça bilmektedir.

Değerli Hocam
Prof. Dr. Gülçin Çandoruklu'na

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar	11
Sunuş (Prof. Dr. İsenbike Togan)	13
Önsöz	15
Giriş	19

-I-

KANGLILARIN MENŞEI MESELESİ

1- Kanglıların Kanguy/Kang-kuo'dan Geldiği Görüşü	27
2- Kanglıların Peçenek-Kangarlar (Oğuzlar) İle Kimek ve Kuman-Kıpçakların Karışımı Olduğu Görüşü	37
3- Kanglıların Kıpçaklardan Geldiği Görüşü	39
4- Gao-çı-Kanglı ilişkisi ve Kanglıların Menşei	43
a- Gao-çı ve Kanglı İsimlerinin Manası	44
b- Gao-çı-Uygur ve Kanglı-Uygur Münasebeti	48
c- Gao-çı-Kanglı Sahasının Örtüşmesi, Kanglıların Ana vatanı Meselesi ve Gao-çılardan Geldiklerine Dair Kayıtlar	49

-II-

İLK KAYITLARA GÖRE GAO-ÇILAR / KANGLILAR

1- Gao-çılar/Kanglılar Hakkında Genel Bilgiler	57
2- Gao-çıların/Kanglıların Siyasi Faaliyetleri	60
3- Gao-çıların/Kanglıların Kültürleri	64

-III-

IX-XIII. YÜZYILLARDA KANGLILAR

1- Ana vatanları Kansu ve Moğolistan Havalisindeki Kanglılar	69
2- Ana vatandan Yedisu ve Deşt-i Kıpçak'a Göç	77
a- Deşt-i Kıpçak'ta Kanglılar	77
b- Yedisu Bölgesinde Kanglılar	87
3- Yedisu ve Deşt-i Kıpçak'tan Harezmsahlr Ülkesine Göç	92
a- Harezmsahlr Sülalesi Ceddi Anuşting'in Kanglı Olma İhtimali	93
b- Kanglıların Harezmsahlr Devleti Hizmetine Girmeleri	95
c- Terken Hatun ve Devlet İdaresinde Etkisi	107
d- Kanglıların Durumu ve Harezmsahlara Tesirleri	112
e- Moğol İstilas ve Harezmsahl Kanglıların Akıbetleri	115

4-Celaeddin Harezmsah Sonrası Kamlıların Anadolu ve Suriye Havalisine Geçişleri	120
a- Kamlıların Anadolu Selçuklu Devleti Himaye ve Hizmetine Girmeleri	120
b- Kamlıların Anadolu Selçuklularından Ayrılması ve el-Cezire Bölgesinde Yeni Yurt Arayışları.....	129
c- Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'sinde Kamlı Varlığı	133

-IV-

MOĞOL İSTİLASI SONRASI KAMLILAR

1- Ana Vatan Kansu ve Moğolistan Havalisindeki Kamlılar	143
2- Yedisu (Çağatay Ulusu'nda)'daki Kamlılar (Kamlı-Bekcikler/Bikicekler)	149
3-Deşt-i Kıpçak (Cuci Ulusu/Altın Orda)'taki Kamlılar	156
4- Altın Orda'dan Günümüze Kamlılar	160
a- Nogaylar İdaresindeki Kamlılar	160
b- Harezmi/Hive Bölgesindeki Kamlılar	162
c- İdil-Yayık Bölgesindeki Kamlılar	164
d- Şeybaniler ile Kazak ve Özbek Hanlıkları İdaresindeki (Kazak, Buhara ve Hokand Hanlıklarında) Kamlılar	171

-V-

SONUÇ/ 179

-VI-

BİBLİYOGRAFYA /183

-VII-

DİZİN / 192

KISALTMALAR

Age.	Adı geçen eser
Agm.	Adı geçen makale
Bkz.	Bakınız
C	cilt
CTS	Chiu T'ang Shu
DTCFD	Dil ve Tarih-Coğrafiya Faköltesi Dergisi
DLT	Divanü Lûgat-it-Türk
ed.	Editör
haz.	hazırlayan
HTS	Hsin T'ang Shu
İA.	İslam Ansiklopedisi
KSE	Kazak Sovyet Ensiklopediyası
MPİKH	Materialı po İstorii Kazahskih Hanstv v XV-XVIII Vekov, (İzvlęçeniya iz Persidskih i Turskih Soçineniy)
M-L.	Moskova-Leningrad
nrş.	neşreden
Red.	Redaktör
s.	sayfa
S.	sayı
SPB	Sanktpeterburg
trc.	tercüme
T.	tom (cilt)
Vıp.	Vıpusk
Y.	yıl

Sunuş

Kendileri bir sülale veya devlet kurmamış olan Kanglılar, geniş bir coğrafi alanda ve uzun bir zaman diliminde tarih boyunca var olmuşlardır. Kanglıların bu yaşam serüvenini anlamak bize tarihte sülaleler ve devletler kadar bu sülalelerin dayandığı kavimleri öğrenmenin zorunluluğunu anlamaktadır. Osman Yorulmaz tarafından titizlikle hazırlanmış olan elinizdeki Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri adlı bu eser, Türklerin tarihini devamlılık arz eden boylar, kabileler açısından ele almanın ufkumuzu ne kadar genişlettiğini göstermektedir.

Bu eserde, siyasi birlikler içinde yaşamış ve bu birliklere hayatiyet vermiş olan boy ve kabileler sayesinde, “Türklerin tarihi” diye bir kavramın neden var olduğunu görüyoruz. Doğu Asya’dan Anadolu’ya ve İdil-Ural bölgesine kadar geniş bir sahada varlık göstermiş olan Kanglıları devlet kuran bir boy olarak değil de devletlere destek veren veya bazen de bu desteği çeken bir topluluk olarak görüyoruz. Bu durumu, Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev’e elçi göndererek, evvelce çaresiz ve avare vaziyette iken Alaeddin Keykubad sayesinde huzur ve emniyete kavuştuklarını, ancak onun ölümünden sonra reisleri Kayır Han’ın suçsuz yere tutuklanarak öldürülmesi nedeniyle artık Sultan’ın hizmetinden çıktıklarından anlıyoruz. Kanglıların hâlâ aynı isim altında yaşamalarını da büyük emeller peşinde koşmak yerine, var olma çabalarının bir sonucu olarak algılayabiliriz.

Etraflı bir inceleme sonucunda meydana gelen bu çalışmada Osman Yorulmaz aynı zamanda bize Kanglıları Milattan sonra 4.-5. yüzyıllardan günümüze kadar uzayan uzun bir zaman dilimi içinde sunarken, bizi Türklerin tarihinin meselelerinden oluşan bir serüvenden geçirmekte ve düşündürmektedir. İyi okuyuşlar olsun!

Prof. Dr. İsenbike Togan
Ağustos 2012-İstanbul

ÖNSÖZ

Türk tarihini anlamak ve hâlâ çözüm bulunamamış meselelerine nüfuz etmek, Türk siyasi teşekküllerinin boy yapıları ve bünyelerindeki unsurların bilinmesinden geçmektedir. Zira Türk tarihi, boylar üzerinde gelişmiş ve temel karakteristik yapısını da boylardan almıştır. Dolayısıyla boy yapısının anlaşılması, boylardan meydana gelen siyasi yapıların, daha genel manada Türk tarihinin anlaşılmasını sağlayacağından, boy araştırmaları tarihimiz açısından önem arz etmektedir.

Boyların önemi bilinmesine rağmen, birkaçı hariç (Kıpçaklar, Oğuzlar) boy araştırmaları ihmal edilmiştir. Bu ihmal nedeniyle pek çok boy gibi bu çalışmanın konusunu oluşturan Kamluların tarihi rolleri de anlaşılamamıştır. Kazak Türkleri tarihi çalışan bir akademisyen olarak, Kazak Ulu Cüzü'nü oluşturan boylardan birisi olması hasebiyle ilgilenmeye başladığımız ve kısa sürede yazıp bitirmeyi düşünürken, yaklaşık on iki yıldır devam eden çalışmalarımız, pek çok noktası karanlıkta olan derin bir tarihin varlığını ortaya çıkarmakla kalmamış, aynı zamanda yeni araştırmaların gerekliliğini de göstermiştir.

Günümüze kadar Kamlular hakkında yapılan tek müstakil çalışma, Kazakistanlı dil bilimci A. Kaydar'ın 2004 yılında Almatı'da basılan Kañlı adlı eseridir. Eserinde Kamluları, Kanguy/Kang-kuo halkı Kamlara bağlayan ve bu ülke tarihini Kamlı tarihi olarak veren Kaydar, Asya kıtasındaki "Kan/Kañ"la başlayan hemen bütün yer ve su isimlerini Kamlularla ilişkilendirmiş, ayrıca çeşitli araştırmacılara ait görüşleri "kaynak" olarak kabul edip Kazaklar, Özbekler ve Kırgızlar arasında yaşayan pek çok boyla Kamlular arasında bağ kurmuştur. İlk olması hasebiyle önemli olduğunu kabul etmekle beraber, bu eserdeki Kamluların menşei bahsindeki tespitlere hiç katılmadığımızı, bazı bölümlerin de zorlama yaklaşımlar içerdiğini ifade etmeliyiz. Kaydar'ın söz konusu eseri haricinde Kamlulara dair bir başka müstakil çalışma mevcut değildir. Ancak Rusya, Kazakistan ve Kırgızistan'da Kazak ve Kırgız boylarını konu alan çalışmalar kapsamında birkaç paragraf ya da birkaç sayfa olarak genel hatlarıyla Kamlulara değinenler olmuştur.

Ülkemizde ise, çeşitli eserlerin satır aralarında geçen birkaç cümleyi saymazsak, tarafımızdan yazılan “Kanglıların/Kanklıların Menşei Meselesi”¹, “Moğol İstilasına Kadar Kanglılar/Kanklılar”², “Moğol İstilasından Sonrası Kanglılar/Kanklılar”³ ve “Harezşah-Kanglıları/Kanklıları”⁴ adlı dört makale ile F. Sümer’in *Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller ve Türk Destanları*⁵ adlı eserindeki dört sayfalık yazı ve A. İnan’ın⁶ *Türkler Ansiklopedisi*’ndeki iki sayfalık “Kanglı” maddesinden başka her herhangi bir çalışma tespit edilememiştir.

Başlangıçtan günümüze Kanglı Türk boyunun tarihini, kaynaklara dayalı olarak ortaya koymayı amaç edinen bu eser, isimleri zikredilen tarafımızdan kaleme alınmış dört makale temelinde hazırlanmış olmakla birlikte, kitap aşamasında makalelerin ancak belirli bölümleri kullanılmış, kullanılan bölümlere de pek çok ilave yapılmıştır. Bununla birlikte eserin ana gövdesini, makalelerden bağımsız olarak hazırlanmış yeni bölümler oluşturmıştır. Bu açıdan, Kanglılarla ilgili çalışmalarımızdan faydalanacakların makaleleri değil bu eseri esas almaları özellikle tavsiye edilir.

Dört ana bölüm hâlinde okuyucuya sunulan eserin birinci bölümü, Kanglı tarihinin en karışık ve tartışmalı konusu olan menşei meselesine ayrılmış, bu doğrultuda ileri sürülen görüşler ayrı ayrı ele alınarak anlaşılır bir hale getirilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde, IV-VI. yy.daki Kanglıların siyasi ve kültür tarihleri, üçüncü bölümde ise Kanglıların, IX-XIII. yy.lardaki tarihi incelenmiştir. Bu kısım eserin en kapsamlı bölümüdür. Bu dönemde Kanglılar, Çin’in kuzeyinde Doğu Türkistan, Kansu ve Moğolistan, Doğu Deşt-i Kıpçak, Yedisu ve Harezşahlar ülkesinde yaşadıkları ve tarihleri birbirlerinden farklı geliştiği için yaşadıkları coğrafyalara bağlı olarak ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Bu bölümün üçüncü alt başlığı aslında ayrı bir ana bölüm mahiyetindedir. Burada, Kanglıların Harezşahlar ülkesine göç etmeleri idari, siyasi, askerî ve sosyo-kültürel alanlarda Harezşahlar Devleti’ne yaptıkları tesirler, Moğol istilasından sonraki durumları, Anadolu ve Suriye’ye göç eden Kanglılar ve akıbetleri gibi konular kapsamlı bir biçimde değerlendirilmiştir. Dördüncü bölümde ise Moğol istilasından sonraki Cuci

¹ O. Yorulmaz, “Kanglıların/Kanklıların Menşei Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S. 43, İstanbul 2007, s. 83-105.

² O. Yorulmaz, “HarezşahKanglıları/Kanklıları (Etkileri, Roller ve Akıbetleri)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 165, Kasım-Aralık 2006, s. 69-89.

³ O. Yorulmaz, “Moğol İstilasından Sonrası Kanglılar/Kanklılar”, *Bilig*, S. 40, Kış 2007, s. 195-222.

⁴ O. Yorulmaz, “HarezşahKanglıları/Kanklıları (Etkileri, Roller ve Akıbetleri)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 162, Mayıs-Haziran 2006, s. 151-173.

⁵ F. Sümer, *Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller ve Türk Destanları*, İstanbul 1997, s. 73-76.

⁶ A. İnan, “Kanglı”, *Türk Ansiklopedisi*, XXI, Ankara 1974, s. 202-203.

ve Çağatay Ulusları sahasında yaşamaya devam eden Kanglılar ile Altın Orda'nın dağılmasından sonra tarih sahnesine çıkan hanlıklar zamanındaki Kanglıların durumu ele alınarak günümüze kadar getirilmiştir.

Kanglıların çok geniş bir coğrafyada uzun bir zaman dilimi içinde pek çok devletle münasebette bulunmaları, büyük bir yapının varlığını karşımıza çıkararak birlikte, kayıtların yetersizliği ve farklı dillerde olması araştırmayı güçleştirmiştir. Kanglıların farklı isimlerle karşımıza çıkmaları ve tarihlerinin birbirinden bağımsız coğrafyalarda gelişmesi de bunda etkindir. Buna bağlı olarak eserde kronolojiye tam manasıyla uyulamamıştır. Daha çok bulundukları coğrafyadan hareket edilmiş ancak kronoloji de tamamen göz ardı edilmemiştir.

Şüphesiz böyle bir çalışmayı hazırlayabilecek seviyeye gelmemde pek çok insanın katkısı vardır. Başta Genel Türk tarihi konusunda çalışmama vesile olan hocam Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu olmak üzere, Prof. Dr. Ahmet Taşağıl'a ve Prof. Dr. Hayrunnisa Alan'a müteşekkir olduğumu ifade etmek isterim. Prof. Dr. İsenbike Togan hocamın Kanglılarla ilgili çalışmalarını okuyup çeşitli ortamlarda dile getirmesi, özel ilgisi ve teşviki bu kitabın meydana gelmesinde bilhassa etkili olmuştur. Bu nedenle kendisine gösterdiği ilgiden dolayı minnettarım.

Türkiye ile ilgili bazı eserleri Malatya'dan gönderme nezaketinde bulunan ve çalışmamla yakından ilgilenen Prof. Dr. Salim Cöhçe'ye, zengin kütüphanesini ve evini açarak çalışmama ciddi katkı yapan Yrd. Doç. Dr. Mustafa Aksoy'a, Sivas'ın Karabel bölgesinde yaptığı saha çalışmalarını benimle paylaşan araştırmacı Hüseyin Düzenli'ye, onca işinin arasında eline tutuşturduğum müsveddeleri okuyarak, düzetmeler yapan ve uyarılarda bulunan değerli arkadaşım Yrd. Doç. Dr. Zeynep Aycibin'e müteşekkir olduğumu özellikle belirtmeliyim.

Ayrıca, bazı kitap ve makalelerin temini konusundaki yardımlarından dolayı Doç. Dr. Osman Özgüdenli'ye, Öğretim Görevlisi Gülseren Ceceli'ye, Kazakistan Semey'den Öğretim Görevlisi Maksat Kudageldin'e, TÜRKSOY'dan Dr. Ahat-Salihov'a, haritaları hazırlayan Arş. Gör. Erman Şan'a, çalışmayı okuyarak üslup ve imla konusunda tavsiyelerde bulunan Yrd. Doç. Dr. Ferit Baz ile Hayrettin Sağdıç'a, bana rahat çalışma ortamı hazırlamak adına çoğu zaman evi terk etmek durumunda kalan eşim Mahinur ile oğullarım Tuğrul ve Kutluhan'a ayrı ayrı şükran borçluyum. Son olarak bu çalışmayı okuyucu ile buluşturan Ötüken Neşriyat'a teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

Bilinen ilk siyasi teşekküllerini Moğolistan merkez olmak üzere Çin ile Sibiryaya arasındaki bozkırlarda meydana getirmiş olan Türkler, milattan asırlar öncesine giden göçlerle Kuzey Çin ve Türkistan'a, Türkistan üzerinden iki istikamette, bir taraftan Karadeniz'in kuzey bozkırları ile Doğu Avrupa'ya; diğer taraftan Güney Asya, Yakın Doğu ve Anadolu'ya yayılmışlardır. Uygur Kağanlığı (744-840)'nın yıkılmasından sonra Moğolistan merkezli Çin'in kuzeyindeki Türk yurdu önemini kaybetmiş, zikredilen bölgeler yeni Türk yurtları olarak ön plana çıkmıştır. Orta Asya, Karadeniz'in kuzey bozkırları, Mısır, Suriye ve Anadolu, Türk yurdu manasında "Türkistan/Türkiye" adını almıştır. Mançurya'dan Orta Avrupa ve Akdeniz kıyılarına, Sibiryaya'nın ıssız bölgelerinden Hindistan'a kadar Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına yayılan, araştırmacıları dahi hayrete düşüren Türklerin bu kadar geniş sahalara yayılmaları, gittikleri yerlerde kısa sürede uyum sağlayıp hâkim olmaları ve pek çok devlet kurmaları boy yapısıyla yakından ilgilidir.

Türk siyasi teşekkülleri birkaç istisna hariç bütünüyle boyların öncülüğünde kurulmuş ve gelişmiştir. Bundan dolayı, Türk tarihine temel karakterini veren boy yapısı tarihçiliğimiz açısından önem arz etmektedir. Bu itibarla, Türk devletlerinin kavmî yapıları ve bünyelerindeki unsurlar bilinmeden bu devletlerin siyasi tarihlerini, daha geniş anlamda Türk tarihini anlamak ve hâlâ çözüm bulunamamış meselelerine nüfuz etmek pek mümkün değildir.

Boyların Türk tarihindeki önemini anlamak açısından kısaca boyun yapısına bakmak icap eder.

Boylar, "urug/ru" adı verilen alt kollara ayrılıyordu. Uruglar ise, sosyal yapının en alt birimi olan ailelerden oluşuyorlardı. Aşağıdan yukarıya ifade etmek gerekirse en altta aile, onun üzerinde aileler birliği urug (ya da ru), onun üzerinde de urugların birleşmesinden meydana gelen "boylar" bulunuyordu. Bazen boylar "bodun" da denilen Kıpçaklar, Kargınlar, Uygurlar, Oğuzlar, Kazaklar gibi boy birlikleri hâlinde de olabiliyorlardı. Aileden itibaren her yapı kendi içinde bir sisteme sahipti. Urug içinde aile, boy içinde urug/ru, bodun

ya da devlet içinde de boyun pozisyonu hassas idi. Bu yapının en küçük birimi olan aileden itibaren her birinin reisi vardı. Aile reisi, urug reisine; o da boy reisi ya da beyine tabi idi. Reislerde/beylerde soy takip ediyordu. Bey aileleri, devletlerdeki hükümdar ailesi/soyu konumunda idi. Devletler boylar tarafından kurulduğu için hangi Türk devletini ele alırsak alalım, hükümdar soyu denen ailelerin, aslında boy beyleri aileleri olduğu görülecektir. Boy beyleri gerek sosyal nizamın sağlanmasında gerekse idarede töreye uyardı. Töre esas biçimiyle ailede ve urugda yaşatılır, ihtiyaç hasıl olduğunda hükümdar töreye yeni kurallar ekleyebilirdi. Sefer zamanı askerî birlikler urug reisinin idaresinde boy beyinin talimatına göre hareket ederdi. Boyun iç ve dış meseleleri boy beylerinin başkanlığında toplanan ve urug başkanları ve diğer ileri gelenlerin de hazır bulunduğu, aynı zamanda halkın da iştirak edebildiği kurtaylarda görüşülüp karara bağlanıyordu. Her boyun, üzerinde yaşadığı belirli bir toprak parçası vardı. Uruglar, mensup oldukları boya ait topraklarda kendilerine ayrılmış yaylak ve kışlaklarda konup göçüyorlardı. Kendilerine ait olmayan meraların kullanılması, bir diğerinin yerini işgal etmek olduğundan, böyle hallerde iç kavgalar vuku buluyordu.

Türk tarihi yazmış ancak anlamamış kimi Batılı araştırmacıların ifade ettikleri gibi Türkler, istedikleri gibi hareket eden başıboş insan yığınları değillerdi. Aksine izahtan da anlaşılacağı üzere, boy yapıları gereği güçlü bir teşkilata sahiptiler ve bu teşkilat, Türklerin yaşamına bütünüyle nüfuz etmişti. Türk tarihi ile biraz meşgul olanlar, Türklerde daimî orduların bulunmadığını, ancak gerektiğinde bir anda koca bir ordunun hazır hale geldiğini bilirler. Türklerde daimî ordular yoktu ancak, sivil halktan oluşan hazır kıtalar her an mevcuttu. Bu durum, Türk tarihine karakterini veren boy teşkilatının askerî sahada uygulanışının doğal sonucu idi. İhtiyaç hâlinde boy beyinden emir geldiğinde askerî birlikler toplanır, urug başkanları idaresinde hareket ederek ordu içinde yerlerini alırlardı. Sayılarına göre onluklar, yüzlükler, binlikler hatta tümen denen daha büyük birlikler oluştururlardı. Bu şekilde on binlerce asker kendi beyi idaresinde küçük birliklere ayrılıyordu. Asya Hunları hükümdarı Motun (M.Ö. 209-174)'a maledilen ve Cengiz Han (1206-1227)'ın tümenler ilave ederek geliştirdiği söylenen bu sistem, aslında Türk boy yapısının gereği olarak Türk askerî sisteminde en başından beri kullanılmaktaydı ve büyük oranda boy yapısındaki aile, urug/ru ve boyu temsil ediyordu.

Boylar; meraların yetersizliği, iç ve dış baskılar, açlık, kıtlık, iklim değişimleri ve daha uygun yaşam koşullarına sahip olmak gibi sebeplerle yurtlarını değiştirmek durumunda kalıyorlardı. Bazen bir boyun bütünü, bazen ana kütteden kopan parça ya da parçalar hareket ediyor, farklı coğrafyalara dağılıbiliyorlardı. Bir boyun eş zamanlı olarak farklı coğrafyalarda karşımıza çıkması bu durumun doğal bir sonucuydu. Türk tarihi en eski dönemler-

den XVIII. yy.a kadar Hun, Ogur, Sabar, Uygur, Kanglı, Avar, Bulgar, Karluk, Oğuz, Peçenek, Kıpçak, Nogay göçleri gibi pek çok göçe sahne olmuş, bunlardan bazıları (Hun, Oğuz) dünya tarihinde derin tesirler bırakmıştı. Avrupa Hunları ve Akhunlar (Eftalitler), Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar, Karahanlılar, Selçuklular ve Osmanlılar gibi daha pek çok Türk devleti bu göçler sonucunda tarih sahnesine çıkmıştı.

Türklerin çok uzak mesafeleri başarılı bir şekilde kat etmeleri, gittikleri yerlerde yerli unsurlara hükmetmeleri, devletler kurarak yeni yurtlara sahip olmaları ve milli benliklerini korumaları tamamen çok kısaca bahsedilen boy yapısıyla ilgiliydi ki, çeşitli sebeplere bağlı olarak bu yapının bozulması milli benliklerini kaybetmelerine yol açıyordu.

Aynı şekilde, Türk tarihinin temel özelliklerinden olan, çok kısa sürede güçlü devletlerin tarih sahnesine çıkması da, bahsedilen boy yapısıyla doğru-
dan ilgili idi. Boylar, her biri aslında birer küçük devlet hüviyetindeydi ve bir devlette bulunması gereken bütün özellikler bünyelerinde mevcut idi. Bir boyun öncülüğünde birkaç boyun bir araya gelmesi, teşkilatlı birkaç devletin tek bir devlet çatısı altında toplanması demekti ki, sonucunda Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar gibi Asya tarihinin büyük devletleri ortaya çıkmıştı. Bu durum, Osmanlı Beyliği idaresinde Anadolu'daki şehir devletlerinin (beyliklerin) bir araya gelerek bölgesine sığmayan büyük bir gücün ortaya çıkması gibi bir durumdu.

Boyların konar-göçer yapıları ve devlet özelliği taşımaları tabi oldukları devletler için hep tehlike arz etmiştir. Çünkü onların bu, kısa sürede büyük devletler meydana getirici vasıfları, aynı zamanda kurdukları büyük devletlerin çok kısa sürede dağılmasına da yol açabiliyordu. Daha çok bozkır özelliği gösteren devletler için geçerli olan bu durum, boy yapılarının faal olduğu yerleşik bölgelerde hüküm süren Türk devletleri için de söz konusudur. Bu durum, hep Osmanlı Devleti dışındaki Türk devletlerinde merkezî yapının zayıflığıyla izah edilmeye çalışılmıştır. Merkezî yapının zayıflığı muhakkaksa da o zayıflığa yol açan temel unsur boy yapısı idi. Çünkü her biri devlet özelliği gösteren boylar bir diğer boyun ya da idarenin emri altında yaşamak istemiyor, bağlı bulundukları idareleri yok etmek için fırsat kolluyorlardı. Kimi zaman doğrudan harekete geçiyorlar, kimi zaman birkaç boy bir araya gelerek isyan ediyor, kimi zaman da komşu ülkelerle işbirliği yapıyorlardı. Bazen de han seçimi sırasında yönetime ortak olabilecekleri, kendileri için daha az zararlı ya da daha faydalı gördükleri adayları desteklemek suretiyle taht mücadelelerine yol açıyorlardı. Juan-Juanları yıkan Göktürkleri, kendileri gibi aynı soydan gelen Uygurlar (Basmıl ve Karluklarla birlikte); Uygurları ise Kırgızlar yıkmışlardı. Moğolistan'da kurulan Hunlar, Göktürkler ve Uygurlara karşı bu devletlere tabi boyların Çin'le, Osmanlıya karşı Anadolu beyliklerinin Emir

Timur ile işbirliği yapmaları gibi durumlara Türk tarihinden pek çok örnek verilebilir. Bozkır yaşam tarzının son büyük temsilcisi Altın Orda ve onun yerine tarih sahnesine çıkan hanlıkların tarihi, özellikle de Kazak Hanlığı (XV. yy.ın 60'lı yılları ile XIX. yy.ın ilk yarısı), belirttiğimiz olguya dair ibretlik örneklerle doludur.

Hun, Uygur, Oğuz, Kırgız, Kazak örneklerinde olduğu gibi, kimi Türk devletleri boyların isimlerini taşımışlardır. Aynı zamanda boyların adları "Kıpçak yurdu", "Oğuz yurdu", "Ogur yurdu", "Kazakistan", "Kırgızistan", "Türkmenistan" gibi yaşadıkları coğrafyaya isim olmuştur.

Kısacası; Türk devletleri iktisadi, askerî, hukuki, idari ve sosyo-kültürel bakımlardan bütünüyle boyları yansıtır. Dolayısıyla boyların, Türk devletleri ve toplulukları içindeki mana ve mahiyetinin anlaşılması son derece önemlidir.

Boylar, sadece geçmişin değil, günümüz Türk dünyasının anlaşılması açısından da büyük önem taşır. Farklı isimler altında yaşayan günümüz Türk devlet ve topluluklarının pek çoğu bünyelerinde aynı boyları barındırır. Bir örnek vermek gerekirse Kazaklar; Kanglı, Üysin (Usun), Dulat, Celayir, Kıpçak, Kongrat (Koñrat), Arğın (Argın, Argun), Kerey gibi daha başka pek çok boydan meydana gelmiştir. Aynı durum Kırgızlar, Özbekler, Nogaylar, Başkurtlar ve başka Türk devlet ve toplulukları için de geçerlidir ve Kazaklarla Kırgızlar, Özbekler ve Başkurtlar arasındaki boyların çoğu da ortaktır. Yani bir boyun bir parçası Kazaklar arasında diğer parçaları Özbek, Kırgız, Nogay ve Başkurtlar arasında bulunmaktadır. İşte bu yapı, çağdaş Türk dünyasının ortak köklerini göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Yani boylar sadece geçmişin değil, günümüzün anlaşılması bakımından da önemlidir.

Boyların, gerek tarihimizin gerekse günümüz Türk dünyasının anlaşılması açısından önemli olduğu bir hakikatse de, Türk boyları hakkında yeterli çalışmalar yapıldığını söyleyemeyiz. Türk tarihi çalışmaları, bazı Türk devletleri ve boyları üzerinde yoğunlaşmış olup, Türk tarihi hakkındaki bilgilerimiz ve kanaatlerimiz de bu çalışmalara dayanmaktadır. Çalışmaların bazı devletlerle ve boylarla sınırlı kalması nedeniyle diğer Türk boylarının tarihî rolleri anlaşılamamıştır. Mesela bugüne kadar Türk devletleri ve göçleri hakkında yapılan çalışmalarda bu kitabın konusunu teşkil eden Kanglıların adı bile geçmemektedir. Hâlbuki bu eserde ortaya konulduğu üzere Kanglılar, Türk tarihinde derin izler bırakmış, coğrafi açıdan Oğuzların yayılma alanından hiç de aşağı kalmayacak kadar geniş bir alana yayılmış, tarihteki ve günümüzdeki pek çok Türk devlet ve topluluğu içinde yer almış büyük bir boydur. Ancak araştırmaların eksikliği nedeniyle tarihî rolleri anlaşılamamıştır.

Türk tarihi algımızda, Türk boyları içinde Oğuzlar ile Kıpçaklar ön plandadır. Bu durum, tarihte oynadıkları rol kadar, onları konu alan çalışmaların diğerlerine nispetle fazla olmasından kaynaklanmaktadır. Türk coğrafyasının kuzeyi denince akla hemen Kıpçaklar gelmektedir ve Kıpçaklarla ilgisi olsun ya da olmasın kuzeyde yaşayan pek çok boy Kıpçak grubuna dâhil edilmektedir. Bir anlamda, kuzey ile Kıpçak eş anlamlı hale gelmiştir. Elbette, X-XI. yy.larda yaşadıkları coğrafyaya adlarının verilmesi, haklarında yazılı kayıtların tutulmuş olması, Altın Orda'nın "Kıpçak Hanlığı" olarak adlandırılması gibi etkenlerin bunda rolü vardır. Ancak bu algıdaki temel sebep, diğer boylar üzerinde ciddi araştırmaların olmamasıdır.

Tarihte kurulan Türk devletleri; Ting-lingler, Tölesler, Ogurlar, Üysinler, Sabarlar, Kırgızlar, Tarduşlar, Türgişler, Yağmalar, Çiğiller, Karluklar, Peçenekler, Kuman-Kıpçaklar, Oğuzlar ve daha pek çok Türk boyu üzerinde teşekkül etmiştir. Bunların başlıcalarından biri de bu çalışmanın konusu olan ve birkaç istisna dışında tarihçilerin dahi haklarında kanaat sahibi olmadıkları, çok geniş bir coğrafyaya yayılmış, tarihî ve çağdaş Türk devlet ve topluluklarının pek çoğuna karışmış olan Kanglılardır.

KANGLILARIN MENŞEİ MESELESİ

Kanglılar, tarihî Türk coğrafyasının hemen tamamına dağılmış ve pek çok siyasi yapı içerisinde yer almış olması yanında; Kazak, Kırgız, Başkurt, Karakalpak, Nogay ve Türkiye Türkleri arasında kavmi yapılarını muhafaza ederek günümüze kadar gelmiş önemli Türk boylarından biridir. Araştırmaların yetersizliği nedeniyle tarihî rolleri anlaşılamamış olan bu boyun menşei, kaynakların yeterli bilgi vermeyişi nedeniyle karanlıktır. Bazı araştırmacılar meseleye değinmişlerse de, mantıklı ve kabul edilebilir neticelere ulaştıkları söylenemez. Bundan dolayı, Kanglıların tarihine başlamadan önce bu boyun menşeinin ele alınmasına ihtiyaç vardır.

Kanglıların menşei konusunda, aşağıda ayrıntılı olarak üzerinde durulacağı üzere “Kanguy/Kang-kuo”dan, “Peçenek-Kangarlar”dan ve “Kıpçaklar”dan neşet ettikleri türünden çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bize göre, ileri sürülen her üç görüş de doğru değildir. Bizim kanaatimiz, Kanglıların IV.-VI. yy.larda Çin’in kuzeyi ile Gobi Çölü ve Moğolistan havalisinde görülen Türk boy birliği Gao-çılardan (Kao-ch’e) geldiği yönündedir.

Kendi görüşümüze geçmeden önce Kanglıların menşelerine dair ileri sürülen görüşleri vererek, konuya nasıl yaklaşıldığını da göstermek istiyoruz. Bu sayede bu görüşler arasında karşılaştırma yapma imkânı bulunabileceği gibi fevkalade karışık olan konunun daha iyi anlaşılması da sağlanmış olacaktır.

1- Kanglıların Kanguy/Kang-kuo'dan Geldiği Görüşü

Kanglıların menşei meselesine değinen araştırmacıların çoğunluğu, Kanglıların, MÖ II-I. yy.lardan itibaren Yedisu bölgesinin batısında ve Aral Gölü'nün doğusunda olmak üzere Sırderya boylarında karşımıza çıkan "Kanguy/Kang-kuo'dan" geldiği görüşündedirler. Ancak bu görüşü savunan

Bu devletin adı, Çarlık ve Sovyet tarih literatürü ile bunlardan etkilenenlerde Biçurin (Yakinf)'in Çin kaynaklarından yaptığı çevirilere bağlı olarak "Kanguy" veya "Kangyuy", Türkiye ve Batı literatüründe ise, "Kang-ch'ü ve Kang-kuo" şeklinde geçmektedir. "ch'ü veya kuo", Çince ülke anlamına gelmekte olup, Kang-kuo/Kang-ch'ü/Kanguy, Kang ülkesi demektir. Bu ülkeyle ilgili asıl bilgileri veren Çin kaynağı *Tsanhanşu*'nun 95. bölümünde şu bilgiler yer alır: "*Kanguy idarecisi Loyuyen ülkesinde Bityan şehrinde yaşar. Burası, Çan-an'dan 12 300 li'dir. Çinli valiye bağlı değildir. Loyuyen'den yazlık merkeze yedi günlük mesafe vardır. Ülkenin çevresi 9 104 li'dir. Hane sayısı 12 000, nüfusu 600 000'dir. 120 000 askeri vardır. Doğuda Çinli valinin bulunduğu yere 5550 li'dir. Âdetleri Büyük Yüecilerle aynıdır. Doğudaki Hunlara bağlıdır.*" Bkz. Biçurin (Yakinf), Ya., *Sobraniye Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, II, Almatı 1998, s. 190. Yine aynı kaynakta (s. 192); Susey, Fumu, Yuni, Gi ve Yuyegan adlarında beş idareye ayrıldığı belirtilen Kanguy'un sınırlarını kesin olarak belirtmek güçtür. Biçurin'in Çin kaynaklarından yaptığı çevirilere göre Davan (Fergana) idaresinin kuzey ve kuzey doğusunda, Yantsay'ın (Alan ülkesi, Aral'ın kuzey bozkırlarından Hazar kıyılarına kadar olan saha) güney doğusunda, Üysinlerin/ Usunların (Isık Göl ve havalisi) kuzey batısında, Büyük Yüe-chilerin [Güneyde Dahya (Baktriya), batıda Anşi (Partya), doğuda Fergana ve kuzeyde Kanguy arasındaki Maveraünnehir toprakları] de kuzeyinde bulunur, bkz. Biçurin, s. 153-154, 192, 196 vd. Kang-kuo'nun doğu ve güney doğu sınırı için bkz. B. Ögel, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", *DTCF*, C. IV, S. 4, Eylül-Ekim, 1948, s. 270, 272.

Kang-kuo'nun hâkim olduğu coğrafya ile ilgili olarak sahanın uzmanlarının yaptıkları tespitler ise şöyledir: V. V. Barthold'a göre, Fergana'dan kuzeybatıda doğru Sırderya'nın orta kesimleridir, bkz. V. V. Barthold, "Domusulmanskiy Period", *Soçineniya*, T. II, Çast I, Moskva 1963, s. 175; Aynı müellif, "Turkestan v Drevnosti", *Soçineniya*, T. II, Çast I, s. 112; Aynı müellif, "K Voprosu ob Arheologičeskih İssledovaniyah v Turkestane", *Soçineniya*, T. IV, Moskva 1966, s. 96; A. N. Bernştam'a göre, Loyuyen adındaki doğu bölgesi güneyden kuzeye doğru Fergana'nın kuzey sınırından Çu Irmağı'nın aşağı mecrasına, doğudan batıya doğru ise, Talas'tan Sırderya'ya kadar uzanmaktaydı, bkz. A. N. Bernştam, *İzbrannıye Trudı po Arheologii i İstorii Kirgızov i Kirgızstana*, II, Bişkek 1998, s. 394. B. Ögel'in ifadesine göre ise, K'ang-ch'ü (Kang-kuo), Han devrinde, sonradan T'ang devrinde olduğu gibi Semerkand'la aynı değildir. Daha ziyade

veya ileri süren araştırmacılar⁸, Kanglı-Kang-kuo bağlantısını kanıtlayacak somut deliller ortaya koyamamışlardır. Genel olarak hepsinin ortak yaklaşım noktası isim benzerliği ile XI-XII. yy.lardan itibaren bir kısım Kanglı boy ve uruglarının yaşadıkları yerlerin, tarihî Kang-kuo sahasına yakınlığıdır. Verilmesinde fayda gördüğümüz N. A. Aristov, A. Kaydar ve Z. V. Togan'ın bu konudaki görüşlerine baktığımızda mesele daha iyi anlaşılacaktır. Bu isimleri seçmemizin sebebi, Aristov'un bu görüşü ortaya atan ilk kişi olmasıyla ilgili iken, Kaydar, Kanglılar konusunda yazılan tek kitabın sahibidir ve eserinde bu meseleye geniş yer ayırmıştır. Togan ise hem Türkistan Türk tarihinin tartışmasız en büyük isimlerinden biridir hem de Aristov'un görüşüne çeşitli verilerle en fazla katkı yapan isimdir.

Çarlık Rusya'nın önemli tarihçilerinden N. A. Aristov, "Galiba, Avesta⁹ ve Magabarata'da "Kanka" adı ile zikredilmişlerdi. Çinliler MÖ 150'lerde Sırderya bo-

Sırderya'nın güneyini ifade ediyordu bkz. B. Ögel, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, S. 48, 1948, s. 806. K. Czegledy, İran destanındaki Kangha/Kangka ile Çin kaynaklarındaki Kang-kuo'nun aynı olduğunu ve her iki literatürü karşılaştırarak M. S. I. yy. sonunda Tanrı Dağlarının batısında İli vadisi ile Sırderya arasını yani Güney Doğu Kazakistan ile Kırgızistan topraklarının bir bölümünü Kang-kuo sahası olarak göstermiştir, bkz. Karoly Czegledy, *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri*, Çev. Erdal Çoban, İstanbul 1998, s. 47. E. Esin de benzer şekilde, Sırderya ve Talas Irmakları boylarını gösterir, bkz. E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978, s. 27. *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*'da ise, Taşkent ve civarıyla Amuderya ve Sırderya arasındaki bölgelerin bir kısmı olarak geçer, bkz. *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, T. 11, Moskva 1973, s. 322. Gerek bizim Çin kaynağından verdiğimiz bilgiyi gerekse sahanın uzmanlarının ifadelerini anlaşılır hale getirmek gerekirse, Kang-kuo'nun, Maveraünnehir'in kuzey kesimlerini de içine alacak şekilde Sırderya'nın orta akış bölgelerini kapsadığını söyleyebiliriz.

⁸ Çarlık ve Sovyet coğrafyasında yapılan çalışmaların büyük çoğunluğu bu görüşte olduğu için hepsini burada vermemiz mümkün değildir. Bir fikir edinmek adına bkz. N. A. Aristov, *Zametki ob Etničeskom Sostave Tyurkskih Plemen i Narodnastey i Svedeniya ob ih Čislenosti*, S-Peterburg, 1897, s. 403-404; M. Tınışbayev, *Materialy k İstorii Kirgiz-Kazakskogo Naroda*, Taşkent 1925, s. 6; Ç. Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy*, Tom I, Alma-Ata 1961, 627-628; K. A. Akişev-G. A. Kuşayev, *Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolini Reki İli*, Alma-Ata 1963, s. 275; V. V. Vostrov-M. S. Mukanov, *Rodoplenennoy Sostav i Rasseleniye Kazahov (Konets XIX-Načalo XX v.)*, Alma-Ata 1968, s. 32-34; G. F. Dahysleyger, *İstoriografiya Sovetskogo Kazahstana*, Alma-Ata 1969, s. 66; KSE, T. VI, Almatı 1975, s. 456; A. Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 147-149, 404-405; B. K. Albani, *Tarihî Tanım*, Almatı 1994, s. 38, 46, 80; S. Amanjolov, *Voprosi Dialektologii i İstorii Kazahskogo Yazıka*, Almatı 1997, s. 92; A. N. Bernştam, *İzbrannyye Trudy po Arheologii i İstorii Kirgızov i Kirgızstana*, T. II, Bişkek 1998, s. 394; A. Kaydar, *Kaflı*, Almatı 2004; Aynı müellif, "Kazak Memlekettigine Kaşa Jıl?", *Jalın*, S. 3, Almatı 2004, s. 52-53; A. İnan, "Kanglı", *Türk Ansiklopedisi*, XXI, Ankara 1974, s. 202-203. Ayrıca bu konudaki diğer görüşler için bkz. A. Kaydar, *Kaflı*, Almatı 2004, 552-563.

⁹ Avesta; Afganistan, Azerbaycan, Orta Asya ve İran'da eski dönemlerde ve Orta Çağ'ın erken dönemlerinde yayılmış Zoroastrizm dinine ait kutsal kitap. Daha fazla bilgi için bkz. *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, T. I, Moskva 1970, s. 55.

yunda geniş topraklara sahip, Amuderya'nın aşağı kesimlerindeki ve Zerafşan'daki küçük yerleşik idarelerin de bağlı olduğu Kanguy (Kang-kuo) idaresini buldular. Küçük Hanlar (25-221) devrinde Kanguylular (Kanguy/Kang-ku halkı) veya Kanglılar Aral ve Hazar arasında yaşayan Alanları da kendilerine bağlamışlardı. 568 yılında Türk (Göktürkler) hanı Dizavul (İstemi Yabgu)'a giden Bizans elçisi Zimarh (Zemerkos), o sırada Türklere bağlı olan ve Holiata (Kanlı=Holi) diye adlandırdığı Kanglıların topraklarını kullanarak geri döndü."¹⁰ diyerek, Holiata ülkesinin Kanguy, Kanguy'un da Kanglı ülkesi olduğunu söyler. Kanguyluları doğrudan "Kanglılar" ile özdeşleştiren Aristov, Kanguyluların sayılarının azalması ile Kanguy hâkimiyetinin yok olmasını da, Selçukluların asıl unsuru olarak Anadolu'ya; Hunlar, Peçenekler ve Kuman-Kıpçaklarla da Avrupa'ya çekildikleri şeklinde izah eder.¹¹ Ona göre birçok Türk boyu gibi Kanglılar ve Dulatlar Altay menşeli olup, Dulat adı Çarış Irmağı'nın sol kolu Tular'tan, Kanglı adı ise bu ırmağın sağ kolu olan "Kan"dan gelmektedir. Şecerelerde iki boyun birbirine yakın görüldüklerini de söyleyen Aristov, Kanglıların Dulatlardan çok daha erken dönemlerde Altaylardan gelerek Kanguy (Kang-kuo) sahasına yerleştiklerinden bahseder.¹²

Görüldüğü üzere Aristov, Kanglıların Kanguy/Kang-kuo'dan geldiğine dair hiçbir şey söylememektedir. O, doğrudan Kang-kuo halkını Kanglı kabul etmekte, Kanglı ismini de Çarış Irmağı'nın sağ kolu "Kan"a bağlamaktadır. Bu istikamette görüş bildiren diğer araştırmacılar¹³ Aristov'u takip ettikleri ve farklı bir şey söylemedikleri için onları ayrıca zikretmeyi lüzumsuz görüyoruz. Ancak, Kazakistanlı dil bilimci A. Kaydar'ın görüşlerine değinmeden de geçemeyeceğiz. Zira 2004 yılında Almatı'da yayımlanan *Kaılı* adlı eseri, Kanglılarla ilgili tek müstakil çalışmadır. Eserini yazdığı sırada kendisiyle bu konuda birkaç defa görüşme imkânı bulduğum Kaydar da, tereddütsüz Kanguy/Kang-kuo'yu Kanglı devleti kabul eder ve hiç tartışmaya dahi girmeden bu ülkenin tarihini Kanglı tarihi olarak verir.¹⁴ Kanglı adının, "araba"dan (kanglı/kağrı/gağrı) geldiği şeklindeki görüşe şiddetle karşı çıkan ve bunu kabul edilemez bulan¹⁵ Kaydar'a göre, Kanglı kelimesinin kökü, "su ve akarsu" anlamındaki "kañ/kan"dan gelmektedir ve "Kanglı", "akarsu boyundaki memleket" demektir.¹⁶ Buradan hareketle Kanglı ismiyle az çok benzeşen pekçok ismi Kanglılarla ilişkilendiren Kaydar'ın, Kanglı adının manasına

¹⁰ Aristov, *Zametki*, s. 403.

¹¹ Aynı yer.

Aristov, *Zametki*, s. 404.

8 numaralı dipnotta bazılarının isimleri zikredilmiştir.

A. Kaydar, *Kaılı*, Almatı 2004, s. 75-197.

Geniş bilgi için bkz. *age*, s. 64-75.

¹⁶ Kaydar'ın bu konudaki görüşleri için bkz. Kaydar, *Kaılı*, s. 13-64.

yönelik ifadesi, Kang-kuo'nun Sırderya boyunca tarih sahnesine çıkmasına dayanmaktadır.

Z. V. Togan'a gelince, o, şöyle demektedir: "Batı Türkistan kavim adı olan "K'ang" (Kank)'ı Çinlilerin Soğdlulara itlak ettikleri hâlde, Soğdluların kendilerine Kang yahut Keng tesmiye olunduklarına ait hiç bir kayıt yoktur. Bilâkis bu isim hep Türk kavimlerinin ismi olarak görülmektedir. Oğuz destanında Oğuz Han batı seferinden dönüşünde Kanglı ve Uygur beyleri kendisine Semerkand'da istikbal ediyor. Oğuz Han bu şehri Kanglıların reislerinden Yuşi Hoca ile oğlu Kara Sülük'e veriyor. Yani Semerkand'ın efsanevi zamanlardan beri Kanglıların idaresinde bulunduğu Türklerin en eski rivayetlerinde geçen bir keyfiyettir. Diğer taraftan Wey Sülalesi tarihinde Kang hükümdarlarının MS 435-439 yılları arasında Çin'e elçi olarak gönderdiği ve bu hükümdarın "Tou-kiu Ta-tu Kagan", yani Tukiü'ların kadim cetleri olan Tatu Kagan'ın neslinden geldiği hakkında sarih bir kayıt vardır; bunu Chavannes, Göktürkler ancak altıncı asırda zuhur etmişler davasıyla boşuna tevîl etmiştir. 1121-1124 arasında Karahanlılar Karlık ve Kanglı uruglarına dayandılar. Karahıtaylar reisi Karahanlıları mağlup edip ülkelerine hâkim olunca kendini eski Çin tabiriyle "K'ang-kuo hükümdarı" tesmiye etti."¹⁷ demektedir. Togan, bir başka yerde ise, "MS 8. asırda yazılan Çin Tu-yan Ansiklopedisi de beşinci asırda Çin'le ticaret yapan Su-de, yani Suğdak (Soğd) ülkesine Tö-kö-möng, yani Türkmen ülkesi denildiğini kaydetmiştir. Bu Su-de yalnız Çu havzasındaki Sogdakların ülkesi olmayıp, Kang-yu, yani Kanglı ismini taşıyan Maveraiünnehir ülkesinin şimal taraflarına, Sırderya havzasına da ait olmuş olsa gerekir."¹⁸ Öte yandan Togan; Ogur, Yugur, Uygur adlarının aynı kelimenin muhtelif şekillerinden ibaret olduğunu söyleyip,¹⁹ bir yerde "Selçuklular zamanından kalan kayıtlarda Kıpçak ve Kanglılara Yugur oğulları denilmektedir. Her hâlde en eski zamanlarda Yugur ismi Kıpçak, Kanglı, Kimek (Yemek) Türklerine itlak olunmuştur"²⁰ derken, bir başka yerde "Herhâlde Ogur yahut Yugur ismi ahiren Uygur, Oğuz, Kıpçak, Kanglı gibi kavimlerin heyeti mecmuasının ismi olmuştur. Oğuzname'nin Çağatayca şekline göre bir zamanlar Beş-Uygur camiasına Khâlâc, Kanglı, Karluk, Kıpçak, Ağaçeri kabileleri dâhil olmuş imiş"²¹ demektedir.

Türk tarihinin en eski devirlerinden itibaren Avrasya'nın hemen her tarafında rol oynamış Ogur, Uygur, Yugur, Kanglı, Kıpçak, Kun, Ağaçeri vd. Türk boylarının menşeleri ve bunların birbirleriyle münasebeti konusunu içeren Togan'ın yukarıdaki mütalaası, Kanglı-Kang-kuo bağlantısını izahtan çok, Kang-kuo'nun bir Türk ülkesi olup olmadığının ispatına yöneliktir. Togan da Aristov gibi daha başlangıçta, bu ülke halkını Kanglı kabul etmektedir.

¹⁷ Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s. 405.

¹⁸ Togan, *age*, s. 212.

¹⁹ Togan, *age*, s. 147.

²⁰ Togan, *age*, s. 148.

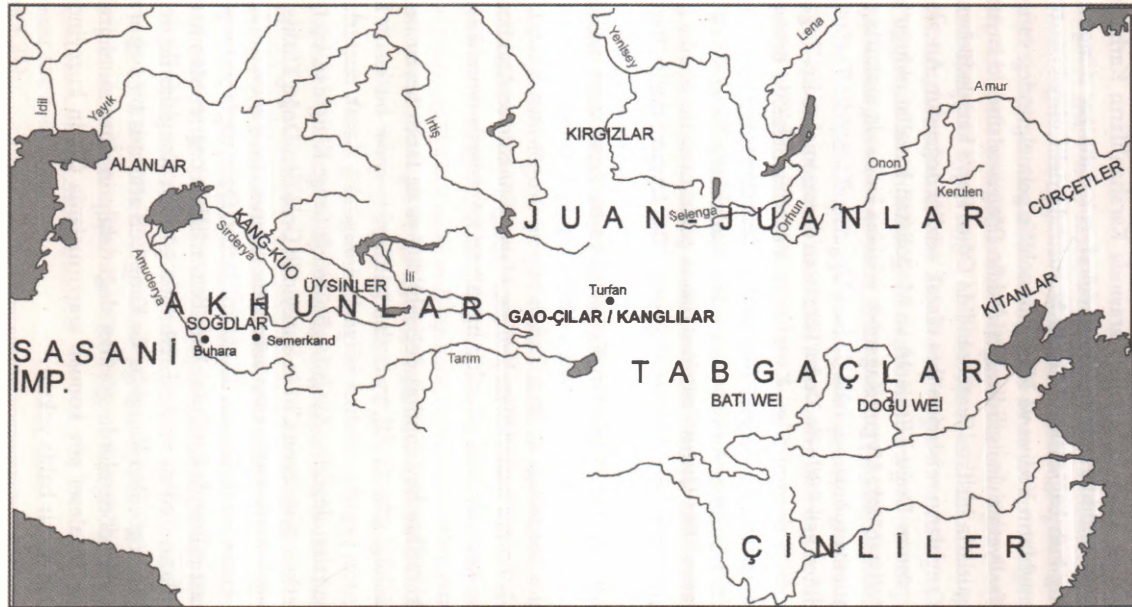
²¹ Togan, *age*, s. 149.

Reşideddin *Oğuznamesi* ile Çağatayca *Oğuzname*'ye dayalı olarak ileri sürdüğü görüşleri ve 1121-1124 yılları arasında Karahanlıların Karluk ve Kanglı uruglarına dayandıkları şeklindeki ifadeleri, çok daha geç döneme ait olup, Kanglı-Kang-kuo bağlantısının izahı hususunda delil olmaktan uzaktır. Bu bilgiler Kanglıların Yedisu ve Maveräünnehir'e gelmelerinden sonra, bu bölgelerdeki faaliyetleriyle ilgilidir. Reşideddin *Oğuzname*'sindeki kayıttan²² Kanglıların Uygurlarla birlikte Semerkand'da Oğuz Han'ı karşıladıkları, Oğuz'un bu şehri Kanglıların reislerine ikta olarak verdiği doğrudur. Ancak, Uygurların ana vatanının Doğu Türkistan ve Moğolistan havalisi olduğu ve 840 yılında Moğolistan'daki Uygur Kağanlığı yıkılana kadar da oralarda yaşadıkları tarihî kayıtlarla sabittir ki, hâlâ da Sarı Uygurlar Kansu'da, Turfan Uygurları diye de bilinen asıl kütle de Doğu Türkistan'da yaşamaktadır. Togan'ın kanıt olarak sunduğu destani bilgi, Kanglıların Maveräünnehir'de ortaya çıkmalarından çok, onların bu bölgeye doğudan geldiklerine işarettir. Diğer taraftan, *Oğuzname*'nin Çağatayca nüshasına atfen, Kanglılarla birlikte diğer bozkırlı Türk boylarını "Beş-Uygur" zümresi olarak göstermesi bir okuma hatasından kaynaklanmaktadır. Bu ifadenin doğrusu, "Beş-Uygur" değil "Başı Uygur"²³ olmalıdır.

İfade edildiği gibi, Kanglıları Kang-kuo'ya bağlayan veya bağlamaya çalışan araştırmacıların esas itibarıyla çıkış noktaları; Kanglı ile Kang-kuo arasındaki isim benzerliği ile bazı Kanglı boy ve uruglarının XI-XII. yy.lardan itibaren görülmeye başladıkları Yedisu, Maveräünnehir ve Aral bozkırlarının tarihî Kang-kuo sahasına yakınlığı hatta bazı noktalarda onunla aynı olmasına dayanmaktadır.

Hâlbuki tarihte boy isimleri değişebildiği ya da farklı boylar benzer isimleri taşıyabildiği gibi XI-XII. yy.lardan günümüze kadar bir kısım Kanglı boy ve uruglarının yaşadığı Yedisu bölgesi ve bugünkü Kazak bozkırları Kanglıların asıl yurtları değildir. Aşağıda görüleceği üzere Kanglılar, bu tarihlerden çok daha erken devirlerde Çin'in kuzeyinde Gobi'den Doğu Türkistan'a Kansu'dan Moğolistan'a kadar olan sahalarda dağınık hâlde mevcut olup, Yedisu ve Aral'ın kuzeyine de buralardan gelmişlerdir. Dolayısıyla da bu görüş, daha çıkış noktası itibarıyla hatalıdır. İsim benzerliği ve coğrafyadan hareket eden araştırmacıların Yedisu ve Aral civarında görülen Kanglılar ile değil, Çin'in kuzeybatısında görülen Kanglılar ile Kang-kuo arasında bir bağ aramaları ya da daha erken dönemlerde görülen doğudakilerin durumunu izah etmeleri gerekirdi. Maalesef söz konusu araştırmalarda Çin'in kuzeyinde görülen Kanglılardan hiçbir bahis yoktur.

²² A. Z. V. Togan, *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul 1972, s. 47, 48. H. N. Orkun, *Oğuzlara Dair*, Ankara 1935, s. 106, Kilişe Levha VIII, satırlar 187-190; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda KIPÇAKLAR*, Ankara 1992, s. 10.

"IV-VI. yy.larda Gao-çılar/Kanglılar"

Öte yandan Kanglıları, Kang-kuo halkı olarak görmek ya da ona bağlamak, Yedisu ve Maveräünnehir ile Sırderya boylarında kesintisiz bir Kanglı varlığını da kabul etmek anlamına gelmektedir. Oysa Emeviler, Abbasiler, Samanoğulları zamanıyla Karahanlılar ve Selçukluların ilk dönemlerine ait bilgi veren kaynaklarda, Yedisu ve Maveräünnehir'in iç kesimlerinde ne Kang-kuo'dan ne de Kanglılardan söz edilmektedir. Kang-kuo, Kaşgarlı Mahmud'un, araştırma sahasının merkezi diyebileceğimiz bir bölgede bulunmaktadır. Hiç değilse Kaşgarlı'nın bunlardan ülke adı ya da halk/boy adı olarak bahsetmesi beklenirdi. Gayet tabîdir ki, eserinde böyle bir bilgi yoktur. Çünkü Kang-kuo onun zamanında çoktan tarih olduğu gibi, Kanglılar da henüz söz konusu bölgelere gitmiş değillerdi. Tek başına bu durum bile, yani Kaşgarlı'da bu yönde bir ifadenin yer almaması, aynı kabul edilen ya da ilişki kurulmaya çalışılan Kanglı ile Kang-kuo'nun aslında birbirinden farklı yapılar olduğunu ortaya kaymaya yetecek durumdadır.

MÖ II-I. asırlarda Sırderya'nın orta akış bölgelerinde bir devlet olarak karışımıza çıkan Kang-kuo'ya Göktürklerden sonra bir daha rastlayamıyoruz. Elbette burada, "Kang-kuo ve onun halkı ne oldu?" sorusu akla gelmektedir. Aristov ve onu takip eden bazı araştırmacılar, ana kütesini oluşturdukları Selçuklular ile Anadolu'ya; Hunlar, Peçenekler ve Kuman-Kıpçaklarla da parçalar hâlinde Avrupa'ya göç ettiklerini düşünmüşlerdir. Selçuklularla batıya gitme meselesi, Oğuz boylarından "Kayı"larla "Kanglı"nın (Kanguy/Kang-kuo halkı kastedilir) aynı kabul edilmesine dayanmaktadır. Hâlbuki Kanglı ile Kang-kuo halkını özdeşleştiremeyeceğimiz gibi, Kanglı ile Kayı da aynı boylar değildir. Zira Kaşgarlı Mahmud hem "Kayı"yı hem de "Kanglı"yı kaydetmiş, birinciyi Oğuzlardan bir boy²⁴; ikinciyi ise "araba" ve "bir adam adı"²⁵ olarak vermiştir. Aynı şekilde *Oğuznamelerde* Kayı, Oğuz boylarından birisi iken, Kanglı, Oğuz'un "kanlı" arabasını yapan askerlerine dayanır ve Kayı'nın bağlı olduğu Oğuzlarla birlikte belli başlı Türk boylarından birisidir.²⁶ Bu açıdan Kayı'yı Kanglı, Kanglı'yı da Kang-kuo halkı kabul edip, Selçukluların asıl nüvesini oluşturduklarını ve onlarla batıya gittiklerini söylemek hatalı olduğu gibi; Hunlar, Peçenekler ve Kuman-Kıpçakların beraberlerinde Kanglıları parçalar hâlinde Avrupa'ya sürükledikleri ifadesi de gerçeği yansıtmaz. Bu görüşte olanlar, Kanglıları Kang-kuo halkı olarak düşündükleri için böyle bir yanılgıya düşmüşlerdir. Oysa göç edenler Kanglılar değil, Kang-kuo halkıdır. Tam aksine, Kang-kuo'nun adının bile unutulduğu dönemlerde, XI. yy.ın ortalarından itibaren Deşt-i Kıpçak bozkırlarında Oğuzların ve Kıpçakların

²⁴ DLT, I, s. 65.

²⁵ DLT, III, s. 379.

²⁶ Togan, *Resîdeddin Oğuznâmesi*, s. 99; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soy-kütüğü)*, Haz. Zuhâl Kargı Ölmez, Ankara 1996, s. 245, 246.

yerini Kanglılar almaya başlamışlar, XII. yy.da Yedisu ve Kazak bozkırı ile Sırderya ve Aral civarındaki toprakların hâkimi olmuşlardır. Bu yüzyılın sonlarından itibaren de Harezmsahlr ülkesinde görev almak suretiyle Maverâünnehir ve Harezmi şehirlerine göç eden Kanglılar, Moğol istilasına kadar sözcüğü topraklarda üstün durumundadırlar. Üstünlüklerini kaybetmeleri ve etkisiz duruma düşüp dağılmaları, tarihî kayıtlarla sabit olduğu üzere Moğol istilasıdır.

Bizim kanaatimiz, Kang-kuo halkı ile “Kangar”lar arasında bir bağ kurulabileceği yönündedir.²⁷ Bu hususta tarihî hadiseler ciddi veriler sunmaktadır.

Maveraünnehir ve havalisinde tespit edilen Kang, Keng, Kangar, Kenger, Kengeres vb. yer ve boy isimleri, doğrudan Kanguy/Kang-kuo’ya bağlanmaktadır. Araştırmacılar arasında bu hususta tam bir ittifak vardır. Ancak kimileri bu ismi aynı zamanda Kanglı olarak da kabul ederler. “Kengeres”²⁸ adıyla küçük bir grup, Karakalpaklar arasında günümüze kadar gelmiştir. Yine, doksan iki Özbek uruğu arasında Kengeres’i andıran “Kineges”²⁹ ismi geçmektedir. Ayrıca, Maverâünnehir ve havalisinde Kanguy/Kang-kuo ile ilişkili olduğu düşünülen tarihî isimler tespit edilmiştir.

Aynı isme, “Kengerlü”³⁰ şekliyle Tahran ve Nahcivan’daki Türk oymakları arasında, daha çok da “Kangar, Kankar, Kenker, Kenger, Kengeres/Kenger-As”³¹ şekillerinde boy ve yer isimleri olarak Kuzeydoğu Anadolu ve Azerbaycan havalisinde görüyoruz. Asıl büyük Kangar/Kenger kütlesi ise Peçenekler arasında karşımıza çıkıyor.

Isık Göl-Balkaş arasındaki sahada ortaya çıktıkları tahmin edilen ve On Ok birliğinden kabul edilen Peçeneklerin,³² sekiz ana boyu arasında görülen ve diğerlerine göre daha soylu sayılan Ertim (veya İrtim), Çor ve Yula’nın, “Kangar” olarak adlandırıldığı bilinmektedir.³³ Karlukların, Uygurların baskısı yüzünden batıya hareketleri, Peçeneklerin de Balkaş Gölü’nün güneyinden Sırderya kıyılarına gelmelerine neden olmuş, tahminen 860’tan sonra Oğuz ve Hazar ittifakı sonucunda buradan Don-Kuban havzasına ve Karadeniz’in

²⁷ 2006 yılında yayınlanan bir çalışmamızda, V. yy.da Çin’in kuzeybatısından Sırderya boylarına gelen Gao-çı boylarının Peçenek-Kangarlar olma ihtimalinden bahsetmiştik. Fakat geçen süre içerisinde bu düşüncemiz değişmiştir. Bkz. Yorulmaz, “Moğol İstilasına Kadar Kanglılar/Kanklılar”, s. 78.

²⁸ Karakalpaklar arasındaki Kengeresler için bkz. “Harezmi/Hive Bölgesindeki Kanglılar” bahsi-ne.

²⁹ Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, s. 43.

³⁰ Sümer, *Oğuzlar*, s. 442, 447.

Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s. 52, 63, 65, 83, 91, 138, 217; Sümer, *Oğuzlar*, s. 442, 447.

³² F. Sümer, “Oğuzlar”, *Türkler*, II, Ankara 2002, s. 294.

³³ A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937, s. 32-33, 43-44, 258; L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1988, s. 131; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1983, s. 170; Sümer, *Oğuzlar*, s. 59.

kuzey düzlüklerine, 1040'tan sonra da Balkanlara çekilmişlerdir. Kangarların ya da Kengerlerin de onlarla birlikte göç ettiklerini ve bunların Peçeneklerin en cesurları olduklarını Bizans İmparatoru Konstantinos Porphyrogenetos (X. yy. ortaları)'un *De administrando imperio* adlı eserinden biliyoruz.³⁴

Kang-kuo'nun kaybolmasından sonra, aşağı yukarı aynı bölgeden hareket ettiği düşünülen Peçeneklerin Karadeniz'in kuzeyinde görülmeleri ve beraberlerinde Kangarların bulunması, Maveräünnehir'den batıya doğru Kang-kuo ile ilişkilendirilen isimlerin varlığı, Kang-kuo halkının batı istikametinde göçüne aynı zamanda da Kang-kuo ile Kangarlar arasındaki bir bağa işaret ediyor. Kanglıların, Kang-kuo sınırlarında görünmesi, Kang-kuo'nun kaybolmasından yaklaşık iki-iki buçuk asır sonradır ki, bu, gözden kaçırılmaması gereken önemli bir husustur.

Buradaki temel mesele, Kanglılar ile Kanguy/Kang-kuo arasında bir bağ kurulamamış olmasıdır. Bunlar farklı zamanlarda farklı coğrafyalarda ortaya çıktıkları için de mevcut durumda bağlantı kurulma ihtimali çok zor görünmektedir. İlk bakışta isim benzerliği, aynı olabilecekleri yönünde bir intiba verse de, aralarında bağ kuracak elimizde herhangi bir bilgi bulunmadığı gibi, tarihî hadiseler de bu istikamette bir fikir yürütmemize imkân vermemektedir. Hatta ileri sürüldüğü gibi Kanglı'nın Kang-kuo'dan geldiğini kabul ettiğimizde bile, Maveräünnehir'in kuzeyi ile Sırderya'nın orta akış bölgesinde karşımıza çıkan ve Göktürklerden sonra da bir daha ismine rastlanmayan Kang-kuo ile Çin'in kuzeyinde ortaya çıkan ve bazı parçaları sonradan batıya göç eden Kanglıları aynı noktada buluşturamıyoruz. Böyle bir buluşma ancak, Kang-kuo ya da onun çevresindeki topraklarda mümkün olabilecek bir durum olup, bu da Kanglıların Kang-kuo'dan yani Sırderya boylarından Altayların doğusuna gitmeleri demektir ki, böyle bir göç bilinmediği gibi mümkün de değildir. Hunlardan itibaren takip edebildiğimiz kadarıyla Kang-kuo'dan doğuya bir göç söz konusu olmadığı/olamayacağı gibi, aksine, Kang-kuo sahası eskiden beri, başta iklim yapısının uygunluğu olmak üzere çeşitli sebeplerle daimî surette doğudan ve kuzeyden göçlere maruz kalmış, hep doğudaki ve kuzeydeki güçlerin tazyiki altında bulunmuştur. Aslında bu durum Orta Asya tarihinde kural gibidir. İstinai durumlar dışında göçler hep güney ve batı istikametinde gelişmiştir. Hunlar, onların yerini alan Tabgaçlar ve Juan-Juanlar, sonrasındaki Göktürkler, Uyğurlar ve Karahıtayların tarih sahnesine çıkışlarında ve dağılmalarında ya da sarsıntı geçirdikleri dönemlerde hep kalabalık kütlelerin güney, özellikle de batı istikametindeki göçlerine şahit oluyoruz ki, özellikle Kang-kuo coğrafyası göç alan sahaların başında gelmektedir. Do-

³⁴ Kurat, s. 32-33, 43-44, 258; Rasyonı, s. 131; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 169; Sümer, *Oğuzlar*, s. 59.

layısıyla Kanglıları Kang-kuo'ya bağlama ya da başka bir ifade ile bunları Altayların batısında buluşturma imkânı yoktur. Bizim temel itiraz noktamız da burasıdır. Çünkü ifade ettiğimiz üzere, Kang-kuo batıda, Kanglılar ise doğudadır ve Kanglıların Kang-kuo sahası ve çevresindeki topraklarda, ya da daha genel bir ifade ile Altayların batısında görülmeleri çok sonradır.

Çin kaynaklarında, konar-göçer oldukları ve âdetleri itibarıyla Yüecilere benzedikleri dışında menşelerine ışık tutacak başka kayıt bulunmayan, ancak Soğdlular ve Alanlarla karıştıran birkaç isim dışında araştırmacılar arasında Türk soylu oldukları yönünde genel kanaatin bulunduğu Kang-kuo'nun, daha önceki dönemleri karanlık ise de, bize göre, Kang-kuo halkı Hun öncesi dönemde Maveraünnehir, Yedisu ve Güneydoğu Kazakistan topraklarında varlıkları bilinen Sakaların kalıntılarıdır. Doğudan batıya gelen Sakalar ile Kanglıların ataları olan Gao-çılar arasında bir bağ kurulması mümkündür. Ancak bu ayrı bir çalışmanın konusudur.

2-Kanglıların Peçenek-Kangarlar (Oğuzlar) İle Kimek ve Kuman-Kıpçakların Karışımı Olduğu Görüşü

Bazı araştırmacılar “Kanglı” adını, Bizans İmparatoru Konstantinos Porphyrogenetos (X. yy. ortaları)’un *De administrando imperio* adlı eserinde geçen Peçeneklerin üç asil boyu Ertim, Çur ve Yula’nın müşterek adı olan “Kangar” ile ilişkilendirerek Kanglıların, Oğuz-Peçeneklerle Kimek ve Kuman-Kıpçakların karışmasıyla ortaya çıkmış melez bir boy olabileceğini ileri sürmüşlerdir.

S. A. Tolstov, Kanglılar için, Kıpçakların bir kısım Peçenek boylarını asimile etmesi neticesinde Peçeneklerden Kangar (Kengeres) isminin almış olduğu yeni şekil derken,³⁵ S. G. Klyastorniy, Kanglı isminin ortaya çıkışının, Aral ve Sırderya civarındaki Peçenek-Oğuz yurtlarının Kimek-Kıpçaklar tarafından zapt edilmesiyle bağlantılı olduğunu söyler ve Kanglıları Peçenek-Kangarlara bağlar.³⁶ *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*’da da aynı istikamette ancak daha açık ifadeler kullanılmış; Kanglıların, yerli Oğuz-Peçenekler ile XI. yy.da İrtiş civarından gelen Kıpçakların karışması sonucunda, XI. ve XII. yy.larda Aral’ın kuzey bozkırlarında (Harezm’den İdil Nehri’ne kadar) ortaya çıkmış bir Türk boy birliği olduğu ileri sürülmüştür.³⁷ *Türkmen Sovyet Ansiklopedisi* de aynı görüşü tekrarlamıştır.³⁸ Açık olmamakla birlikte *Kazak SSR Tarihi*’nin Kıpçak bahsinde de benzeri bir yaklaşım söz konusudur. Batıya hareketi neticesinde Kıpçakların Oğuz boylarından başka Peçenek-Kangar boylarıyla da mücadele ettiği belirtilen eserde, bu mücadelelere bağlı olarak Peçeneklerin bir bölümünün Kanglı adını alarak Kıpçaklara karışmış olabileceğinden söz edilir. Kangarları doğrudan Kanglı kabul eden ve Tolstoy’un yukarıdaki görüşüne atıfta bulunulan eserde, “*Bu bölgede Kıpçaklar arasında Kanglı adının ortaya*

³⁵ S. P. Tolstov, “Goroda Guзов”, *Sovetskaya Etnografiya*, 1947, No: 3, s. 101.

³⁶ S. G. Klyastorniy, *Drevnetyurkskiye Runičeskiye Pamjatniki*, Moskva 1964, s. 177-179.

³⁷ *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, T. 11, Moskva 1973, s. 322.

³⁸ S. Ataniyazov, *Şecere, Ansiklopedik Türkmen Etnik Adları Sözlüğü*, Haz. Y. Karasoy-U. Deniz Aşçı, Konya 2005, s. 83

çıkması onların Sırderya ve Aral civarında Peçenek-Oğuz yurtlarını işgal etmesiyle ilişkili olması mümkündür”³⁹ denir. “Kangar” adını Peçeneklerin eski adı olarak veren Kuzeyev ise, “Kanglıların Peçeneklerle etnik akrabalığı birçok verilerle teyit edilmektedir”⁴⁰ şeklindeki ifadesiyle, Kanglıları Peçeneklerle özdeşleştirmiştir.

Doğrudan konumuzu ilgilendirmiyorsa da bazı araştırmacılar, yine “Kangar” isminden hareket ederek Peçenekleri Kanglara bağlamışlardır. G. Ye. Grumm-Grjımaylo Peçeneklerin, Kanguy (Kang-kuo) halkı “Kang”ların bir kolu olduğunu yazmış,⁴¹ L. Gumilyev de, Kanguy’la ilgili Çin kaynaklarındaki bilgilere atıfta bulunarak onu desteklemiştir.⁴² Bir başka çalışmasında Gumilyev, VIII. yy.da Kangların “Patzinak” yani Peçenek şeklinde anılmaya başlandıklarını söylemiştir.⁴³ Benzeri görüşler daha başkaları⁴⁴ tarafından da ileri sürülmüştür.

Kanglıları Kanguy/Kang-kuo’ya bağlayan görüş gibi, bir kısım Kanglı boy ve uruglarının XI-XII. yy.larda Aral ve Sırderya bozkırlarında görülmeleri ile Kanglı ve Kangar isimlerinin benzeşmesine dayandırılan bu görüşü de kabul etmek mümkün değildir. Çünkü, ilerleyen bölümlerde görüleceği üzere, aynı dönemde söz konusu bölge dışında, Yedisu ile Moğolistan havalisinde de Kanglılar mevcut olduğu gibi, XI-XII. yy. öncesine ait tarihleri de kaynaklar yoluyla takip edilebilmektedir.

³⁹ Kazak SSR Tarihi, T. II, Almatı 1983, s. 57.

⁴⁰ R. G. Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri*, Türkçe trc. A. Acaloğlu, İstanbul 2005, s. 363.
G. Ye. Grum-Grjımaylo, *Zapadnaya Mongoliya i Uryanhayskiy Kray*, T. II, Leningrad 1926, s. 119.
L. N. Gumilyev, *Drevnyaya Rus i Velikaya Step*, Moskva 1993, s. 285.
L. N. Gumilyev, *Tısayaceletiye Vokrug Kaspiya*, Baku 1991, s. 200.
Bu görüşler için bkz. Kaydar, *Kaflı*, s. 266-267.

3-Kanglıların Kıpçaklardan Geldiği Görüşü

Kanglıların menşeleriyle ilgili bir diğer görüş de onların Kıpçaklardan geldiği şeklindedir. Özellikle, Z. V. Togan ve onu tekrar eden A. İnân hariç Türk tarihçileri bu görüştedirler.

F. Sümer bir çalışmasında, “Kıpçaklar’ın XI. yüzyılda yaşamış Kañlı adlı büyük bir beyleri vardı ki, bunun buyruğunda bulunan Kıpçaklar ertesi yüzyılda bu adla (Kañlı) anılmışlardır. Kıpçaklar nasıl Kimekler’den ayrılıp başlı başına bir el olmuşlar ve hatta kardeş boy Yemekler ile akrabalıklarını red etmişler ise, Kanglılar da XII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIII. yüzyılın başlarında âdetâ müstakil bir el sayılmış...”⁴⁵ derken, bir başka çalışmasında *Divanü Lûgat-it-Türk*’te Kanglı’nın “araba” ve “Kıpçaklardan büyük bir adamın adı” şeklindeki kayıtlara bağlı olarak, lûgat-te geçen Kıpçak büyüğüne babasının “kanglı” arabasının adını koyduğunu, Yayık Irmağı’nın sağ kıyısı ile doğusundaki bozkırlarda yaşayan Kıpçakların kalabalık bir kısmının bu adamın adını alarak, XII. yy.da tarih sahnesine çıktıklarını söyler.⁴⁶ Bir diğer Türk tarihçisi M. Kafalı, “*Deşt-i Kıpçak’ta Cuci Ulusu içerisinde (Uygur ve Karluklarla birlikte) önemli Türk illerinden biri, Kıpçaklardan neşet eden Kanglı ili idi*”⁴⁷ der. A. Taşağıl da, İ. Kafesoğlu ve V. Barthold’a atfen 1200’lerde ortaya çıktıklarını, Aral Gölü’nün kuzeyinde yaşadıklarını ve Kıpçakların bir kolu olduklarını yazar.⁴⁸ S. M. Ahinjanov, El-Nüveyri ve İbn Haldun’a dayanarak aynı şekilde Kanglıları Kıpçaklara bağlarken;⁴⁹ P. Golden, Kanglıların Kuman-Kıpçak boy birliğinin Orta Asyalı veya doğu kolu olarak bilindiğini ifade eder.⁵⁰ Açık olmamakla birlikte T. A. Djanko da, en iyi ihti-

⁴⁵ F. Sümer, “X. Yüzyılda Oğuzlar”, *DTCFD*, XVI / 3-4, Ankara 1958, s. 133.

⁴⁶ F. Sümer, *Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller ve Türk Destanları*, İstanbul 1997, s. 73. Sümer’in benzeri ifadeleri için ayrıca bkz. F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatları, Destanları*, İstanbul 1999, s. 58-59, 454.

⁴⁷ M. Kafalı, *Altın Orda Hanlığı’nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, s. 38.

⁴⁸ A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004, s. 62.

⁴⁹ S. M. Ahinjanov, *Kıpçak v İstorii Srednevekovogo Kazahstana*, Almatı 1999, s. 239.

⁵⁰ P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Ankara 2002, s. 226.

malle XI-XII yy.larda Aral civarında ortaya çıktıkları şeklindeki cümleleriyle, aslında benzeri şeyleri söyler.⁵¹ Bazı araştırmalarda bu görüşün fikir babası olarak gösterilen meşhur Türkolog V. V. Barthold ise, bazı çalışmalarında Kanglıların XII. yy.dan itibaren Kıpçaklarla birlikte zikredildiklerini ve bu iki halkı birbirinden ayırt etmenin güç olduğunu söylemekle birlikte menşeleri hususunda açık bir ifade kullanmaz. Müslüman yazarların kayıtları doğrultusunda bazen Kıpçak ve Kanglı isimlerini birbirlerinin sinonimi gibi kullanır.⁵² Fakat aynı Barthold'un, bir başka çalışmasında Kanguy/Kang-kuo için "Kanglı Türkleri olabilir."⁵³ şeklinde bir başka ifadesi de vardır.

Görüldüğü üzere, Kanglıları Peçenek-Kangarlara ve Kıpçaklara bağlayan her iki görüş sahipleri de Aral ve Sırderya bozkırlarını Kanglıların ilk ortaya çıktıkları yer, dolayısıyla onların vatanları kabul etmektedirler. *Divanü Lûgat-it-Türk'te* Kanglılardan bir "boy adı" olarak bahsedilmemesi, Kanglı ile Kanguy/Kang-kuo ve Kangar isimlerinin benzeşmesi, bazı kaynakların Kanglıları Kıpçak olarak kaydetmeleri onları böyle bir düşünceye sevk etmiştir.

Bu görüşte olan hemen herkesin dayanak noktasını oluşturan, *Divanü Lûgat-it-Türk'te* Kanglılardan bir boy olarak bahsedilmemesi durumu kuşkusuz önemli bir eksiklik ise de bu, anlaşılabilecek bir durumdur. Giriş bölümünde⁵⁴ Kaşgarlı'nın ifade ettiği üzere eser, İslam mıntıkasına dâhil Türk coğrafyasıyla sınırlandırılmıştır. Söz konusu coğrafya, merkezinde Doğu Türkistan ve Maveräünnehir bulunan Altaylar-Tanrı Dağları-Hazar Denizi ve İdil-Yayık Nehirleri arasında kalan Orta Asya'nın bir bölümünü kapsar. Eserin hazırlandığı dönemde Kanglıların hâkim kütlesi Altayların doğusunda, yani söz konusu coğrafyanın dışındadır. Bununla birlikte Kaşgarlı Mahmud'un, Kazak, Özbek ve Kırgızlar arasında yaşayan pekçok boydan da bahsetmediğini hatırlatmak gerekir ki, bahsetmemesi o devirde bu boyların olmadığı anlamını taşımamaktadır. Gayet iyi bilindiği üzere daha sonra Yedisu, Maveräünnehir ve kuzeydeki bozkırlarda görülen pekçok boy, Karahıtaylar ve Cengiz Moğolları devrinde doğudan gelmişlerdir. Bu ifadenin dışında kalanlar, muhtemelen ya uzakta olup da etkisiz durumda bulunanlardır ya da başka halkların idaresinde yaşayanlardır ki, Kanglılar için her ikisi de geçerlidir. Zira o dönemde

⁵¹ T. A. Djanko, *Oçerki İstoričeskoj Etnografii Karakalpakov*, M-L. 1950, s. 111.

⁵² V. V. Barthold, "Dvenadsat lektisij po istorii turetskih narodov Sredney Azii", *Soçineniya*, T. V, Moskva 1968, s. 99, 100; Aynı müellif, "Retsenziya na knigu: N A. Aristov, Zametki ob etničeskom sostave tyurkskih plemen i narodnostej i svedeniya ob ih çislenosti (1897)", *Soçineniya*, T. V, Moskva 1968, s. 272; Aynı müellif, "Noviy trud o polovtsah", *Soçineniya*, T. V, Moskva 1968, s. 398; Aynı müellif, "Tyurki", *Soçineniya*, T. V, Moskva 1968, s. 598; Aynı müellif, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H. D. Yıldız, Ankara 1990, s. 394, 440.

V. V. Barthold, "Oçerk İstorii Semireçya", *Soçineniya*, T. II, Çast I, Moskva 1963, s. 26.

⁵⁴ DLT, I, s. 27-28.

önemli bir kısmı Altayların doğusunda yaşarken, bir kısmı da henüz güneye inmemekle birlikte Kıpçaklar idaresinde bozkırdadır.

Kanglılar, iddia edildiği gibi Aral ve Sırderya bozkırlarında tarih sahnesine çıkmış değillerdir. Buralara Altayların doğusundan gelmişlerdir. Bu hususta tereddüte dahi yer yoktur, ancak ne zaman geldikleri hususu açık değildir. Tespitlerimiz, Aral'ın kuzey bozkırlarında karşımıza çıkan Kanglıların, Batı Moğolistan'da yaşarlarken 840'larda Uygur Kağanlığı'nın dağılması üzerine Altayları aşarak önce İrtiş civarına, buradan da daha sonra Uygur, Uran ve Yemeklerle (Kimekler) birlikte Aral ve Hazar civarındaki bozkırlara kaydıklarını; Yedisu'dakilerin ise, Karahıtay baskısıyla XI-XII. yy.larda Doğu Türkistan üzerinden geldiklerini göstermektedir.⁵⁵ Kanglıların Aral ve Sırderya bozkırlarında görülmeleri ve zamanla buralarda üstün duruma gelmeleri, Barthold'un⁵⁶ isabetli olarak işaret ettiği gibi, Kıpçaklar devrinde Oğuzların bu bölgelerden çekilmeleri üzerine vuku bulmuştur. Dolayısıyla Kanglıların, Aral civarında ortaya çıkmaları veya bu bölgenin onların ilk yurtları olması gibi bir durum kesinlikle söz konusu değildir. Bu tespitler ışığında, Kanglıların Kıpçaklara bağlanmasında etkili olan, Kaşgarlı'nın, Kanglı isminin manasıyla ilgili olarak "*Kıpçaklardan büyük bir adamın adı*"⁵⁷ şeklindeki kaydını, Kıpçaklardan neşet ettikleri şeklinde değil de, herhâlde Kanglıların o sırada Kanglı isimli bir beyin idaresinde Kıpçaklara bağlı olarak yaşadıkları şeklinde telif etmek yerinde olur. Bu bir faraziye gibi görünse de, hem doğudaki varlıkları hem de aşağı yukarı aynı dönemlerde Sırderya ve Aral bozkırlarında Oğuzların yerini almaya başlamaları böyle bir değerlendirme yapmamıza imkân vermektedir.

Burada okuyucunun dikkatini çekmek istediğimiz önemli bir husus vardır: O da, Kanglıların XI-XII. asırlarda Aral civarında Peçenek-Kangarlar veya Kuman-Kıpçaklardan geldiğini ileri süren araştırmacıların, Çin'in kuzeyinde Doğu Türkistan ve Moğolistan havalisindeki Kanglılardan haberdar olup olmadıklarıdır. Eğer haberleri var da böyle bir değerlendirme yaptı iseler, o zaman doğudakilerin durumunu izah etmeleri gerekirdi. Haberleri yok ise, Kanglıların menşelerine dair ileri sürdükleri görüşleri bilgi eksikliğine bağlı olarak hatalıdır ki, ifadeleri haberleri olmadığını göstermektedir. Bu durumda Kanglı-Peçenek-Kangar ve Kanglı-Kıpçak meselesine değinmeye de gerek yoktur. Kaldı ki, IX. asrın ikinci yarısından sonra Peçenekler, XI. asrın başlarından itibaren de Kuman-Kıpçakların hâkim kütlesi batıya çekilmiş, Kara-

⁵⁵ Daha geniş bilgi için bkz. "Yedisu Bölgesinde Kanglılar" ve "Deşt-i Kıpçak'ta Kanglılar" bahislerine.

⁵⁶ Barthold, "Retsenziya na knigu: N A. Aristov, Zametki ob etničeskom sostave tyurkskih plemen i narodnostey i svedeniya ob ih čislenosti (1897)", s. 272.

⁵⁷ DLT, III, s. 379.

deniz'in kuzey bozkırlarında Uzların (Oğuzların) yerini Kıpçaklar almıştır. Hatta Kıpçaklar Balkanlara kadar sarkmışlardır. Hâl böyle iken, ileride ayrıca bahsedileceği üzere, Harezmsahlr dönemi bazı kaynakları, bozkır sakinlerini Kıpçak olarak kaydetmeyi sürdürmüşlerdir. Geçmişten kalan bu alışkanlık da Kanglıların Kıpçaklara bağlanmasında etkili olmuştur. Unutulmamalıdır ki, Kanglıların Aral civarında ortaya çıktıkları kabul edildiği takdirde, Yedisu ve Çin'in kuzeyinde yaşayanların durumunu izah etmek mümkün olmayacaktır. Diğer taraftan bu kadar geniş coğrafyaya dağılmış, tarihî ve çağdaş Türk devlet ve topluluklarının birçoğunda kavmî yapısını koruyarak yer alan böyle büyük bir kütlenin bir anda ortaya çıkmasının izahı da başka bir meseledir. Ayrıca, Terken Hatun soyu için kimi kaynaklarda kullanılan Kıpçak ifadesine de itibar edilmemesi gerekir. Harezmsahlr idaresine giren Kanglıları anlatırken, Terken Hatun soyuna açıklık getirmek için tekrar dönülecek olan bu bahsi burada noktalarken, Kanglıların Peçeneklerden ve Kuman-Kıpçaklardan ayrı bir boy birliği olduğunu ifade edelim. Aristov, Kıpçakların Kanglılardan gelmiş olabileceğini ifade eder ki,⁵⁸ bizim kanaatimiz de bu istikamettir. Çünkü Kıpçak ismi IX. asırda ortaya çıkmıştır. Kanglılar ise aşağıda görüleceği üzere çok daha eski olup, birçok boyun oluşturduğu boylar birliğidir.

⁵⁸ Aristov, *Zametki*, s. 35, 45.

4- Gao-çı-Kanglı İlişkisi ve Kanglıların Menşei

Kanglıların menşelerine dair ileri sürülen görüşleri verdikten sonra kendi kanaatimize gelirse bize göre Kanglılar, Çin kaynaklarında geçen Gao-çılardan (Kao-ch'e) başkası değildir. Gao-çı ve Kanglı isimlerinin mana itibarıyla aynı olması, Gao-çı isminin kaynaklardan kaybolmasından sonra aynı coğrafyada Kanglıların ortaya çıkması, Gao-çı-Uygur ve Kanglı-Uygur bağlantısı, Çin kaynaklarında Kanglıların Gao-çılardan geldiği yönündeki kayıtlar, Kanglıların Gao-çıların devamı olduğunun açık işaretleridir.

Bu hususlara geçmeden önce konunun anlaşılabilmesi için kısaca Gao-çılara değinmekte fayda vardır.

IV-VI. yy.larda Çin'in kuzeyinden Moğolistan'a kadar olan sahada görülen Gao-çılar,⁵⁹ en eski Türk boylarından biridir. İlk kayıtlara göre, Kuzey Çin'de kurulan Wei Devleti yani Tabgaçlardan (386-550) evvel Lu-hun (Lukçun) Denizi'nin kuzeyinde Kao-ch'ang (Turfan) civarında oturuyorlardı.⁶⁰ V. yy.ın ilk çeyreğinde bir kısım Gao-çı oymakları batıda İli boylarıyla Sırderya'ya kadar uzanmışlar, bu yüzden doğudakilere "Doğu Oymakları" denilmiştir.⁶¹ Aynı yüzyılın ikinci yarısında Fu-fu-lo boyundan A-fu-chih-lo önderliğinde bir siyasî birlik kurup devlet hüviyeti kazanana kadar Tabgaçlarla Juan-Juanlar arasındaki mücadelelere sıkışıp kalmışlar ve şartlara göre birinden diğerini tercih etmişlerdir. 485-486 yıllarında A-fu-chih-lo önderliğinde kurulan devlet,⁶² doğu batı ticaret yollarının geçtiği Turfan civarına hâkim olup güçlenmeye başlayınca Batı Türkistan hâkimi Akhunlar, Tabgaç ve Juan-Juanlardan başka yeni bir güç olarak karşılına çıkmıştır. 540'lı yıllara kadar takip edilebilen faaliyetleri, dönemin üç güçlü devleti arasındaki nüfuz mücade-

⁵⁹ B. Ögel, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, S. 48, Ankara 1948, s. 811-831; Taşağıl, *Türk Boyları*, s. 28-40.

⁶⁰ Ögel, "Töles Boyları", s. 812-813; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara 1996, s. 72.

⁶¹ Ögel, "Töles Boyları", s. 820.

⁶² Taşağıl, *Türk Boyları*, s. 29.

leleriyle geçmiştir. Bundan sonraki faaliyetleri ise, Göktürkler ve Uygurlar arasında geçecektir.

Gao-çılara bu şekilde kısaca değindikten sonra Kanglı-Gao-çı bağlantısını gösteren hususları ele alabiliriz.

a- Gao-çı ve Kanglı İsimlerinin Manası

“Gao-çı (Kao-ch’e)” sözü Çinlilerin verdikleri bir isim olup, bu kelimenin manası “yüksek arabalılar”⁶³ veya “yüksek tekerlekli arabaya sahip olan”⁶⁴ kavimler demektir. Bu cümleden anlaşıldığı üzere Gao-çı etnik bir isim olmayıp, kullandıkları arabanın tekerleklerinin büyüklüğüne bağlı olarak Türk boylarının bir kısmı için kullanılan genel bir isimlendirmedir. Uygurlar gibi, bu grup içinden çıkarak kendi adlarıyla meşhur olanlar vardır. Gao-çılardan bir boy olduğu bilinen Uygurlar, gelenekleri icabı çoğunlukla yüksek tekerlekli arabaya bindikleri için Gao-çı (yüksek arabalı) diye adlandırılmışlardır.⁶⁵

“Kanglı” (veya Kanklı, Kañlı) sözü de Türkçede araba manasına gelmekte olup, Barthold’un⁶⁶ belirttiği üzere aynı zamanda “araba” sözü yerine kullanılan Türkçe ilk ifadedir. Kaşgarlı Mahmud’un *Divanü Lûgat-it -Türk* adlı eserinde iki manası verilen “kanglı”nın birinci manası “kağrı, üstüne ağırlık yükletilen kağrı arabası”⁶⁷ demektir. Ş. Sami Kamusu’nda “kañlı”, “tekerlekli demektir” denilmiştir ve şimdiki imlasının “kağrı” olduğu ifade edilmiştir.⁶⁸ Uygur Türkçesinde de kanglı “kağrı, araba” manasındadır.⁶⁹ Kanglı kelimesi Koybal, Sagay ve diğer Yenisey Türklerinde “kanga” diye telaffuz edilmekte olup, “kanga” ile “araba” aynı manada iki kelime olarak kullanılmaktadır.⁷⁰

⁶³ C. T’ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umumi Türk Tarihi Kürsüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1970, s. 372; Liang Shih-T’angou, *A New Practical Chinese-English Dictionary*, Tai-pei 1986, s. 1247; E. Bretschneider, *Medieval resarches from Eastern Asiatic sources: fragments towards the knowledge of the geography and history of Central and Western Asia from the 13th to the 17th century*, Ed. Fuat Sezgin, C. I, Frankfurt 1996, s. 302; B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988, s. 38, 774; G. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)*, İstanbul 2004, s. 52; Taşağıl, *Türk Boyları*, s. 143.

⁶⁴ B. Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)*, Ankara 1989, s. 16.

⁶⁵ Çandarlıoğlu, s. 52.

⁶⁶ Barthold’a göre “qanlı” (kanglı), araba ismi yerine Türkçe’de kullanılan ilk sözcüktür. “Araba” veya “arba” şekli daha sonra kullanılmaya başlanmıştır ve ilk olarak da *Codex Cumanicus* ve İbn Batuta’nın eserinde görülmektedir, bkz. V. V. Barthol, “O kolesnom i verhovom dvijenii v Sredney Azii”, *Soçineniya*, T. IV, Moskva 1966, s. 407.

⁶⁷ DLT, III, s. 379.

⁶⁸ Ş. Sâmi, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1989, s. 1032

⁶⁹ A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968, s. 165.

⁷⁰ A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, I, Ankara 1998, s. 257.

Anadolu'nun dört bir tarafında çok yaygın olarak son zamanlara kadar kullanılan ve kırsal kesimlerde hâlâ kullanılmakta olan bu araba türü, Türkiye Türkçesinde de kağnı/gağnı şeklindeki telaffuzuyla herkes tarafından bilinmektedir.

Bu açıklamalara göre, her iki ismin manalarından anlaşıldığı üzere Gao-çı ismin Çincesi, Kanglı ise Türkçesidir. Ayrıca her iki isim de doğrudan arabayla ilişkilidir.

Oğuznamelerde⁷¹ bildirildiğine göre de, Kanglı isminin ortaya çıkışı arabayla ilişkili olduğu gibi, arabanın mucidi de Kanglılardır. Yani araba ile boyun ismi aynı olup birbiriyle doğrudan ilişkilidir. Oğuz'un ordusunda yükleri

⁷¹ Genel olarak Oğuznamelere göre Çürçet (Cürçen) akını ve "Kanglı" Türk boyunun türeyişi bahsinde, Cürçet akınından sonra ele geçen ganimetleri taşıyabilmek için askerlerden birinin "kağnı" yapması ve ganimetin onunla taşınması ve daha sonra halkın da öğrenip yapması üzerine Oğuz Kağan bu halka Kanglı adını vermiştir. Cürçet seferine bağlı olarak arabanın icadı ve Kanglı boyunun meydana gelişi, Uygurca Oğuz-nâme'ye göre şöyledir: "...Çürçet kağan ile halkı, toplanarak, bu bozkırda Oğuz Han'a karşı geldiler. Vuruşma ve çarpışma başladı. Oklarla oklaştılar, kılıçlarla vuruştular. Oğuz Kağan başa çıktı, Çürçet kağanını yendi. Kağanın başını kesti, halkını kendine tabi kıldı. Bu vuruşmadan sonra Oğuz Kağan'ın askerlerine, beylerine öyle büyük ganimet düştü ki, at, katır ve öküzler bunları götürmeğe az geldi. Oğuz Kağan'ın askerleri arasında, çok akıllı, çok iyi ve çok tecrübeli birisi vardı. Bu erin adı Barmaklıg-Çosun-Billig idi. Bu becerikli er, bir araba yaptı ve arabaya cansız ganimetleri yükledi. Arabanın ön tarafına da canlı ganimetleri koydu. Arabayı çekip gittiler. Oğuz Kağan'ın beğleri ve halkı bunu görünce çok şaşırıldılar. Bunlar araba ile giderlerken, "Kang! Kang!" diye bağıryorlardı. Oğuz Kağan bu arabaları görünce, güldü ve şöyle dedi: "Kang! Kang!" ile, cansız şeyleri canlılar yürütsün! Sizin adınız da Kangalug (Kanglı) ve sembolünüz de araba olsun!" Bkz. W. Bang-G. R. Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul 1936, s. 27; Ögel, *Türk Mitoloji*, s. 169-170; Sümer, *Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller*, s. 73, 140.

Reşideddin Oğuznamesi'ne göre; "Diğer bir kavim de düşmanları yağma edip ganimet, olcay alındığında hayvanlar bunları taşımak için yetemediğinden "kanglı"lar yaptılar. Bundan evvel tekerlek yoktu; (arabayı) ilk defa bunlar inşa ettiler. Levazım, ağırlık ve olcayları bunun üzerine koyarak taşıdılar, gittiler. Oğuz bundan dolayı onlara Qanglı (yani arabalı)lar adını verdi..." Bkz. Togan, *Reşideddin Oğuznâmesi*, s. 20; Sümer, *Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller*, s. 73.

Ebulgazi Oğuznamesi'ne göre; "Tatar'lar o sıralarda Cürçet yakınlarında oturuyorlardı. Cürçet adını taşıyan bu ülke, çok geniş ve büyük bir ülke idi. Köyleri ve şehirleri vardı. Burası Çin'in (Huay) kuzeyinde (demir kazığında)'dır. Hintliler ve Tacikler bu ülkeye "Çin" derler. Oğuz-Han ordusunu alarak bu yurdun üzerine yürüdü. Cürçet padişahı da, büyük bir ordu hazırlayıp, Oğuz Han'ı karşıladı. Her iki ordu da, harp meydanında karşı karşıya gelip vuruştular. Oğuz-Han galip geldi. Düşmandan o kadar ganimet ve mallar aldılar ki, yurtdağötmek için, yükleyecek bir şey bulamadılar. Oğuz Han'ın ordusunda çok hünerli biri vardı. Hemen orada bir araba yaptı ve yükleri arabaya yükledi. Bunu gören herkes, hemen bir araba yaptı ve kendi yüklerini de kendi arabasına yükledi. Bu arabaya "Kank" dediler. Çünkü bundan önce, ne arabanın kendisi ve ne de adı vardı. Bu arabaya "Kank" denmesinin sebebi, yürürken "gank, gank" diye ses çıkarmasıdır. Kağnı'yi icad eden adama ve onun soyuna da "Kanklı" dediler. Kanglı kabilesi bu adamın soyundan gelir." Ebul-Gazi Bagadur-Han, *Rodoslovnoye Drevo Turkov*, (Şecere-i Türki), Haz. Akademik R. Rahmanaliyev, Moskva-Taşkent-Bişkek 1996, s. 20; Aynı müellif, *Şecere-i Terâkime*, Haz. Z. Kargı Ölmez, Ankara 1996, s. 237-238; Ögel, *Türk Mitoloji*, s. 169-170.

ve ganimetleri taşımak için yapılan arabaya tekerleklerinin çıkarmış olduğu sese bağlı olarak “kang/kang veya kağa/gağa” denirken, bu arabayı yapan askere (adı Barmaklıg-Çosun-Billig’dir) ve onun soyundan gelenlere de Oğuz Kağan arabalı anlamında “Kangaluğ, Kanglı” ismini vermiştir. İki tekerlekli olan bu arabanın yapılışı ve ganimetlerin taşınışı Resîdeddin’in *Cami’ü’t-Tevarih*’inde iki minyatürle de tasvir edilmiştir.⁷²

A. İnân’ın, *Destan-ı nesl-i Çingiz Han*’dan naklettiğine göre,⁷³ arabanın icadı orta Türkler arasında Kanglı kabilesinden Kaldar Bey’e aittir. Arabanın “kanglı/kağrı” isminden habersiz olan Başkurt ve Kazaklarda bile bu efsanenin maruf olması dikkate değerdir diyen İnân, arabanın Orta Asya’ya Kang veya Kanglı adlı kabileler tarafından getirilmiş olabileceğini söyler ve kang kelimesinin Kanglıdan daha eski olup araba ile göç ettiklerinden yahut orduda arabalı kıtaları teşkil ettiklerinden dolayı Kanglı diye tesmiye edilmiş olabileceklerini ifade eder.⁷⁴

Hakikaten, gerek tarihî kayıtlarda gerekse destanlarda bahsedilen kanglı ya da kağrı/gağrı adındaki bu araba, eski Türkler arasında çok yaygındı. Bu arabadan ve Türkler arasındaki kullanımından bahseden E. Esin, kullandıkları araba ve Çin kaynaklarındaki ifadeye bağlı olarak Ti-li, Ting-ling, Gao-çı, Töles vd. Türk boylarını “kagnılı boylar” adı altında incelemiştir.⁷⁵

Anlaşıldığı kadarıyla, “Kang/Gang” veya “Kanga/Kağa” arabanın ilk şekliydi ve bu arabayı yapan ya da sahip olanlara arabalı anlamında “Kanlı/Kañlı/Kanglı/Kanklı/Kangaluğ” denilmiştii. Buradan hareketle Kanglı isminin pek çok boyu içinde barındıran boylar birliğinin genel adı olduğunu söyleyebiliriz ki, bu durum, Gao-çı sözünün Çin kaynaklarındaki anlamıyla da uyushmaktadır. Türk tarihiyle ilgilenenler bilirler ki, bu tür adlandırmalar Türk tarihinde mevcuttur. Tarihteki veya günümüzdeki Türk boyları ile siyasi yapılanmaları her zaman etnik anlam ifade etmemişlerdir. Özellikle boyların ve birçok boyu içinde barındıran boy birliklerinin isimleri umumiyetle böyledir. Mesela Oğuzlar, birçok Türk boyunun ortak adıdır ve boylar (oklar) demektir. Batıya gelen Oğuzlar içinde 22 veya 24 boy olmasına rağmen bunların her birinin kendi ismi vardır ve hiç birisinin adı da Oğuz değildir. Yani Oğuz, boylar anlamında bu birlik içinde yer alan boylar birliğinin genel adıdır. Kazak adı da böyledir. Kazak birliği içinde çok sayıda boy ve boy birliği olmasına rağmen bunların hiç birisinin adı Kazak değildir. Kazak hepsinin genel siyasi adıdır. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

⁷² Resîdüddin Fazlullah Hemedani, *Cami’ü’t-Tevarih*, (Tarih-i Oğuz kitabı), Tashis ve Tehşîye, Muhammed Ruşen, Tehran-Tahran 1384 hş (2005), Minyatür no: 7-8.

İnân, *Makaleler*, s. 258.

⁷⁴ Aynı yer.

⁷⁵ E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978, s. 7-36.

Arabanın yapılışını tasvir eden minyatür.

Ganimetlerin yapılan arabalarla taşınmasını tasvir eden minyatür.

b-Gao-çı-Uygur ve Kanglı-Uygur Münasebeti

“Uygur” kelimesi ancak Göktürkler devrinde ortaya çıkmıştır. T’ang devrindeki Çin kaynakları Uygurların Dokuz Oğuzlardan bir boy olduğunu yazmıştır.⁷⁶ Göktürk kitabelerinde de bir yerde Uygur adı geçmektedir.⁷⁷ Ancak B. Ögel, Uygur isminin zuhurundan daha önce kaynaklarda yer alan Gao-çı boylarından “Yüan-ho” adlı boyun, Çince karakterinin yazılış ve okunuşunu inceleyerek Yüan-ho’nun Uygurlar olduğunu ispat etmiştir.⁷⁸ Ögel’in ispatı önemli olmakla birlikte, Gao-çı-Uygur münasebetini ortaya koyabilmek için aslında çok fazla uğraşa gerek olmadığını da ifade etmek gerekir. Çünkü bu hususta Çin kaynaklarında son derece açık bilgiler mevcuttur. Uygurlar uzmanı hocam G. Çandarlıoğlu’nun Uygur tarihi ile ilgili Çin kaynaklarından CTS ve HTS’den yaptığı çevirilere göre, Hui-ho (Uygurlar)’nın, Yüan-wei Hanedanı zamanında Gao-çı diye adlandırıldığı (veya öyle dendiği)⁷⁹ ve Gao-çı’ya dayanarak T’u-chüeh (Göktürk)’e tabi olduğu⁸⁰ belirtilmektedir. “*Bunların (Gao-çılar) doğu uçları Uygurların ataları idiler*”⁸¹ diyen Ögel’in de açıkça ifade ettiği gibi, Uygurlar doğrudan bir Gao-çı boyu olup, Uygur Kağanlığı da bir Gao-çı devleti idi.

Kanglı-Uygur bağlantısına gelince, bu iki isim âdeta iç içe geçmiş durumdadır. Hem doğuda hem batıda birlikte veya yan yanadırlar. Moğol dönemi kaynaklarında⁸² XII. yy.ın sonu XIII. yy.ın başlarında Kanglı yurtları olarak gösterilen Aral Gölü’nün kuzeyindeki bozkırlarda Uygurları da görmekteyiz.⁸³ Uygurlar (Yuguroğulları), 1181 yılında Harezmsah Tekiş’in hizmetine giren Kanglılardan Terken Hatun soyu olan Uran kabilesi idaresinde bir grup

⁷⁶ Ögel, “Töles Boyları”, s. 800-801.

⁷⁷ H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987, s. 66; Ögel, “Töles Boyları”, s. 801.

⁷⁸ Ögel, “Töles Boyları”, s. 818.

⁷⁹ Çandarlıoğlu, s. 52

⁸⁰ Çandarlıoğlu, s. 48.

⁸¹ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 774.

⁸² *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, Ankara 1986, s. 185; *Puteşestviya v Vostochnye Strani Plano Karpini i Giloma de Rubruka*, Red. G. İ. Patlin, Almatı 1993, s. 63-64, 102; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1999, s. 315; Ebul-Gazi, *Rodoslovnoye*, s. 31; Aynı müellif, *Şecere-i Terâkime*, Haz. Zuhul Kargı Ölmez, Ankara 1996, s. 85-86; Sümer, *Türk Destanları*, s. 76.

⁸³ XII. yy. sonlarında Aral’ın kuzey bozkırında Yugur (Uygur) adlı bir şehir için bkz. V. V. Bartold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, s. 393; Ahinjanov, s. 227. Altın Orda’daki Uygurlar için bkz. M. Kafalı, *Altın Orda Hanlığı’nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, s. 37. Hive Hanlığı’ndakiler için bkz. Ebul-Gazi, *Rodoslovnoye*, s. 141, 154, 156, 159, 162, 163, 167.

olarak da karşımıza çıkmaktadır.⁸⁴ Köprülü'nün, "Uran kabilesi" adlı çalışmasında⁸⁵ Kanglı-Uranları doğuda da Turfan Uygurları ile birlikte görüyoruz. IX. yy.ın ikinci yarısından itibaren takip edebildiğimiz doğudaki Kanglıların Kansu ve Turfan Uygurlarıyla komşu olduklarını da ifade etmek gerekir. Aynı şekilde, Reşideddin *Oğuznamesi*'nde⁸⁶ de Uygurlar ile Kanglılar birlikte görülmektedir. Sayram ve Talas her ikisinin de asıl vatani olduğu gibi, Kanglılara ikta olarak verilen Semerkand'da Uygurlar da ikta sahibi sayılmışlardır. Oğuz Han, elli yıllık seferden sonra yurduna döndüğünde, vaktiyle yoldan geri göndermiş olduğu Kanglılar ve Uygurlar tarafından karşılanmıştı ki, bu karşılama bir minyatüre de konu edilmiştir.⁸⁷ Aslında çok fazla uğraşa gerek yoktur. Zira Kanglı-Uygur yakınlığı kabul edilmiş durumdadır. V. V. Barthold, Kanglılar ile Uygurların kendi yurtlarından ziyade Moğolistan'da birlikte yaşadıklarını ve Uygurların esasen Kanglılara yakınlığı konusunda şüphe duyulmaması gerektiğini ifade ediyor.⁸⁸ F. Köprülü de Barthold'un bu görüşünü kabul etmiştir.⁸⁹ Ş. Kudayberdi ise, Kanglıların Uygurlardan geldiklerini yazmıştır.⁹⁰ Uygurların Gao-çılardan bir boy olduğu gerçeğinden hareketle Kudayberdi'nin bu kaydı her ne kadar ters ifade edilmiş ise de, Kanglı-Uygur münasebetini göstermesi açısından önemlidir.

c- Gao-çı-Kanglı Sahasının Örtüşmesi, Kanglıların Ana vatani Meselesi ve Gao-çılardan Geldiklerine Dair Kayıtlar

Bir Uygur elçisinin IX. yy.a ait kaydıyla, XII-XIII. yy. Çin kaynaklarında ve ayrıca Uygurca Oğuz destanıyla Ebulgazi'nin kaydettiği Oğuz destanında verilen Kanglı sahası, tarihî Gao-çı sahasıyla hemen hemen aynıdır. Aşağıda detaylı bir şekilde verileceği üzere Gao-çılar, IV-VI. yy.larda Turfan civarı yo-

⁸⁴ Bahaeddin Muhammed b. Müeyyed el-Bağdadî, *et-Teveşül ilâ't-Teressül*, nrş. Ahmet Behmenyar, Tahran 1936, s. 148; M. F. Köprülü, "Uran Kabilesi", *Belleten*, VII, 25-27, 1943, s. 233-234; Barthold, *Türkistan*, s. 363; İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi* (485-618/1092-1221), Ankara 1992, s. 94.

⁸⁵ F. Köprülü, "Uran Kabilesi", *Belleten*, VII, 25-27, 1943, s. 240.

⁸⁶ Togan, *Reşideddin Oğuznamesi*, s. 47, 48, 95.

⁸⁷ Bu minyatür için bkz. Reşideddin Fazlullah Hemedani, *Cami'ü't-Tevarih*, (*Tarih-i Oğuz kitabı*), Tashis ve Tehşiye, Muhammed Ruşen, Tehran-Tahran 1384 hş (2005), minyatür 18; Togan'ı *Reşideddin Oğuznamesi*, Levha V, minyatür 2.

⁸⁸ V. V. Barthold, "Orta Asya'da Moğol Fütühatına Kadar Hristiyanlık", Çev. Köprülüzaade Ahmed Cemal, *Türkiyat Mecmuası*, C. I, İstanbul 1925, s. 91.

⁸⁹ Köprülü, "Uran Kabilesi", s. 240.

⁹⁰ Ş. Kudayberdi, *Türk, Kırgız-Kazak hem Handar Şejiresi*, Almatı 1991, s. 35.

Oğuz Han'ın elli yıllık sefer dönüşü Kanglı ve Uygurlar tarafından karşılanması

ğün olmak üzere Çin'in kuzeybatısında Doğu Türkistan ve Moğolistan havalisinde yaşamaktaydılar. Bir kısmı da Yedisu bölgesine doğru yayılmıştı.

Kanglılar ise, IX. yy.a ait bir kayıta⁹¹ Çin'in kuzey batısında görülmektedirler. XII. yy.ın erken devirlerinde aynı bölgelerde zaman zaman Kin (Çin)⁹² İmparatoruna bağlı olarak yaşamışlardır.⁹³ Daha detaylı ve açık bilgilerin verildiği Moğol Yüan Hanedanı (1271-1368) dönemi Çin kaynaklarına⁹⁴ göre de, XII. asrın sonlarında ve XIII. asrın başlarında yine aynı bölgelerde Kansu ve Moğolistan havalisindedirler. Yüan Hanedanı resmî tarihi *Yüan-shih*'deki Pu-hu-mu ve Baycu'ya ait biyografilerde, Moğol istilasından önce Pu-hu-mu ailesinin, dolayısıyla da bu aileye bağlı Kanglıların başında bulunan ilk isim olarak zikredilen Qayran Bay, Kereit⁹⁵ (Kerey) Tuğrul Han'ın (Wang/Ong

B. Kumekov, "Kıpçak Hanlığı", Çev. Aydos Şalbayev, *Türkler*, II, Ankara 2002, s. 784.

⁹² Kin ya da Çin Hanedanı, 1125 yılında Pekin'i ele geçiren Mançurya asıllı Cürçenler tarafından kurulmuş olup, 1211-1215 yılları arasında Cengiz Han (1206-1227) tarafından ortadan kaldırılmıştır. Aynı dönemde Güney Çin'de yerli Sung Hanedanı hâkimdir. Sunglar da Kubilay Han (1260-1294) zamanında ortadan kaldırılarak Moğol Devleti'nin bir parçası hâline getirilmiştir. Bretschneider, s. 223, 302.

⁹⁴ Yüan Hanedanı'nda görev yapan Kanglı büyüklerinin biyografilerinin yer aldığı Çin kaynakları şunlardır: YS (Yüan-shih), YSLP (Yüan-shih lei-p'ien), YSHP (Yüan-shih hsin-p'ien), HYS (Hsin Yüan-shih), MSC (Meng -wu-erh shih-chi), YShu (Yüan-shu), YSSTP (Yüan-shih shih-tsu piao). Bkz. B. Ögel, *Sino Turcica*, (Ankara) Taipei, 1964, s. 245-275; T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umumi Türk Tarihi Kürsüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1970. s. 373-383.

⁹⁵ Kereit, isminin sonundaki "t" Moğolca çokluk eki olup, Kereit ile Kerey aynı isimdir. Cengiz

Han)⁹⁶ idaresindedir.⁹⁷ Bilindiği üzere Kereitler⁹⁸, XI-XIII. yy.larda Moğolistan'da yaşayan büyük boylardan biridir. Yaşadıkları sahanın batısında Nayanlar, kuzeyinde Merkitler, güneyinde ise Tangut Devleti vardır. Bu bilgi doğrultusunda Qayran Bay ailesinden Baycu'nun Pekin'de ailesine yaptığı son konuşmasında, “*Atam kuzey çölünde yaşamaktaydı.*”⁹⁹ şeklindeki ifadesini birlikte düşündüğümüzde Qayran Bay'a bağlı Kanglıların güney Moğolistan ve Gobi havalisinde yaşadıkları anlaşılmaktadır. B. Ögel'in¹⁰⁰, Kanglıların esas itibarıyla Kereitlerin idaresinde Çin sınırlarına yakın bölgelerde yaşadıklarını ifade etmesi de bu tarihî gerçeklikle ilgilidir. Diğer taraftan, bir diğer önemli Kanglı ailesi olduğu belirtilen Qumar Hatun ailesi ile ilgili olarak Moğol istilasını vesilesiyle verilen bilgilerden, bu aileye bağlı Kanglıların Tangutlar idaresinde Kansu civarında yaşadıkları tespit edilmiştir.¹⁰¹ Demek ki, Kanglılar Çin'in kuzey batısındaki Kansu'dan Moğolistan'a doğru uzanan alanlara yayılmış durumda idiler. Hatırlatalım ki, bu bölge aynı zamanda Gao-çıların bölgesidir.

Uygurca Oğuz destaniyla Ebulgazi'nin kaydettiği Oğuz destanında da Kanglıların ortaya çıktığı yer ya da vatanları olarak yine aynı bölge işaret edilmektedir. Destandaki ifadelere dikkatli bakıldığında bu anlaşılabacaktır. Destanda Kanglıların ortaya çıkışı Oğuz'un Cürçet (Cürçen) ülkesine yaptığı bir seferle ilgilidir. Cürçet, Çin'in kuzeyinde bir ülke olarak ifade edilmiştir ki, hakikaten de öyledir. Burada kazanılan savaştan sonra araba yapılmış ve arabayı yapanlara da Kanglı denilmiştir. Her ne kadar bu kayıt bir efsaneye ait ise de efsanelerin tamamen bir uydurma olmayıp tarihî esaslara dayandığı ve tarihî hadiseleri içinde barındırdığı bir gerçektir.

Yüan-shih'de kayıtlı Aşan Buga biyografisinde Qumar Hatun ailesi için, “*K'ang-li (Kanglı) Memleketinin hükümdarının neslindendir.*”¹⁰² ifadesi yer alır.

Moğolları ile Moğolistan'dan Altayların batısına göç eden bu boy Cuci ile Çağatay sahasına yayılmıştır. Büyük oranda Kazaklar arasında Orta Cüz'de kavmi yapısını muhafaza ederek günümüze kadar gelmiş olan bu boyun adı, Altın Orda sonrası kayıtlarda Kerey şeklinde yazılmış olup, günümüzde de boy mensupları kendilerine Kerey demektedirler.

⁹⁶ Kayıtlarda, Wang Han ya da onun tahrif edilmiş şekliyle Ong Han olarak geçen Kereit/Kerey hanının asıl ismi Tuğrul'dur. Wang/Ong, “kral” anlamına gelen bir unvandır. Timuçin (Cengiz Han)'le birlikte Tatarlar üzerine yaptığı seferden sonra Çinliler tarafından verilmiş olup daha çok bu unvanla meşhurdur.

⁹⁷ Ögel, *Sino Turcica*, s. 257-258; T'ang, s. 381.

⁹⁸ Kereitler hakkında geniş bilgi için bkz. Z. Kinayatulı, *Moğol Üstirtin Meken Yetken Songı Türki Taypaları: IX-XII. ğasır*, Astana 2001, s. 10-52; Aristov, *Zametki*, s. 79-85; Vostrov-Mukanov, s. 57-61.

⁹⁹ T'ang, s. 381.

¹⁰⁰ Ögel, *Sino Turcica*, s. 258.

¹⁰¹ Bkz. III. Bölüm “Ana vatanları Gobi ve Moğolistan Havalisindeki Kanglılar” bahsine.

¹⁰² Ögel, *Sino Turcica*, s. 245.

Yine aynı kaynaktaki Pu-hu-mu biyografisinde de, Pu-hu-mu ailesi için “*Nesillerce K’ang-li (Kanglı) kabilesinin büyük ricali oldular*” ifadesi bulunur ve hemen bu cümlelerin devamında kaynak, konumuz açısından çok daha orijinal ve kıymetli bir bilgiyi “*K’ang-li, Çince’de Gao-çı (Kao-ch’e) devleti demektir.*”¹⁰³ şeklinde vermektedir. Bir başka Çin kaynağı Hsin Yüan-Shih’de “*Kanglı kabilesi eski Gao-çılardandır*”¹⁰⁴ diyerek aynı ifadeyi kullanmıştır.

Çin kaynaklarındaki bu kayıtların bizim başından beri ortaya koymaya çalıştığımız Kanglıların ana vatanları meselesi ile Gao-çı-Kanglı bağlantısına nokta koyar nitelikte olduğunu belirtelim. Aynı zamanda bu bilgilerin, XI.-XII. yy.larda Yedisu’da ve Aral ile Sırderya’nın kuzey bozkırlarında görüşmeleri dolayısıyla Kanglıların menşesine dair ileri sürülen görüşleri tamamen çürüttüğünü, ana vatan meselesini de kuşkuya yer bırakmayacak şekilde çözdüğünü ifade edelim.

Son derece karmaşık olan bu mesele incelenirken, karşılaşılan her görüş dikkatle değerlendirilmiş, maalesef ileri sürülen görüşlerin birkaçı hariç hemen tamamının bilgi eksikliği ve konunun ciddi olarak ele alınmamış olması nedeniyle hatalı olduğu görülmüştür. Hemen ifade edelim, bunu söylerken kendi görüşümüzün de yüzde yüz doğru olduğu iddiasında değiliz. Ancak uzun bir mesai ve titiz bir çalışmanın sonucunda elde edilen; Çince Gao-çı ile Türkçe Kanglı kelimelerinin hem bir boy ismi olması hem de cins isim olarak aynı manaya gelmesi, Kanglıların Gao-çı coğrafyasında ortaya çıkmaları, Gao-çı-Uygur ve Kanglı-Uygur münasebeti, Yüan-shih ve Hsin Yüan-Shih’de açık bir şekilde Kanglıların Gao-çılar olduğunun ifade edilmesi, *Oğuznameler’de* arabanın icadı ve Kanglı boyunun meydana gelişi ile ilgili bilgiler, hiç de öyle yabana atılacak türden olma yıp, hemen hepsi Kanglıların Gao-çılardan geldiğine işaret etmektedir. Araştırma sırasında karşılaştığımız iki çalışmada da bizim kanaatimiz istikametinde görüş bildirilmiştir. Birisi Türk tarihçisi T. Baykara’ya aittir. Baykara, herhangi bir açıklama yapmadan muhtemelen her iki ismin manasından yola çıkarak “*evleri tekerlekli arabaları=kağnıları üzerinde olan Türk boyu*”¹⁰⁵ ve “*Ti’eh-le=Kanklılar*”¹⁰⁶ şeklinde vermiştir. Diğeri ise Çinli tarihçi Ch’i T’ang’dır. O, şöyle der: “*Çin kaynaklarında Kanglı kabilesi K’ang-li veya K’ang-lin şeklinde yazılmıştır. Hsin Yüan-Shih’e göre, Kanglı kabilesi eski Kao-ch’e’lardandır... Çin kaynaklarına göre, Kao-ch’e “yüksek araba (büyük tekerlekli araba)” demektir. Bugünkü Türkçe (ile) Kanglı idi (demektir). Kanglılar Gao-çılardan gelmiştir.*”¹⁰⁷

¹⁰³ Ögel, *Sino Turcica*, s. 257; Bretschneider, s. 302.

¹⁰⁴ T’ang, s. 372.

¹⁰⁵ T. Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Ankara 2001, s. 18.

¹⁰⁶ Baykara, s. 39.

T’ang, s. 372.

Sonuç olarak daha fazla konuyu uzatmadan, mevcut bilgilerin ve değerlendirmelerin ışığında Kanglıların en eski Türk boy birliği Gao-çılardan geldiklerini söyleyerek bu bahsi noktalarken, bu çalışmanın aslında Kanglılar konusunda bir başlangıç teşkil ettiğini de ifade edelim.

-II-

İLK KAYITLARA GÖRE
GAO-ÇILAR/KANGLILAR

1-Gao-çılar/Kanglılar Hakkında Genel Bilgiler

Birinci bölümde, Çin kaynaklarında geçen Gao-çı adlı Türk boyunun Kanglılar olduğu ortaya konulduğu için bu çalışmayı Gao-çı adıyla tutulan kayıtlardan başlatıyor, ancak hem kaynakları hem de araştırma neticesini yansıtmak düşüncesiyle, ismin Çince şekli “Gao-çı” ile Türkçe şekli “Kanglı”yı birlikte veriyoruz.

Efsaneye göre, Gao-çılar/Kanglılar, Üysinler/Usunlar ve Göktürkler gibi kurttan türemişlerdir. Ancak Gao-çıların türeyiş efsanesindeki kurt diğerlerinin aksine erkektir. Efsane şöyledir: “Gao-çı (Kanglı) kağanının¹⁰⁸ çok akıllı iki kızı varmış (bazı kaynaklara göre üç). Bu kızlar o kadar akıllı ve o kadar iyilermiş ki, babaları, kızlarının insanlarla evlenemeyeceklerini ve ancak Tanrı ile evlenebileceklerini düşünmüş ve onların Tanrı ile evlenmeleri için bir tepenin başına götürüp bırakmış. Kızlar bu tepede Tanrı’yı bekleyedurmuşlar. Aradan epey zaman geçmiş ama ne Tanrı gelmiş ve ne de onlarla evlenmiş. Bir gün kızlar böyle bekleşedurlarken tepenin etrafında, ihtiyar ve erkek bir kurt görünmüş. Kurt, tepenin etrafında dolaşmağa başlamış ve bir türlü de orasını bırakıp gitmemiş. Küçük kız kurdun bu durumunu görünce şüphelenmiş ve kardeşine: “İşte bu kurt Tanrı’nın ta kendisidir. Ben inip onunla evleneceğim.” demiş. Kardeşi, gitme, diye ısrar etmiş ise de dinlememiş. Tepeden inerek kurtla evlenmiş ve bu suretle Gao-çı (Kanglı) halkı, bu hükümdarın kızı ile kurttan türemiş.”¹⁰⁹

Tarihî kayıtlara göre ise Gao-çılar/Kanglılar, Hun öncesi dönemde Çin’in kuzeyinde yaşayan ve çoğunlukla Türk boylarının ataları olduğu söylenen “Ti”lerden gelme olup, Tilerden Kızıl Ti grubunun onların ataları olduğu ifade edilmiştir. Daha sonra Ti-li adıyla anılmışlar, Ting-linglerin devamı olarak kabul edilmişlerdir. Bütün Çin kaynaklarının onları Gao-çı/Kanglı veya Ting-ling saydığı söylenir.¹¹⁰ Göktürkler döneminde Töles olarak ortaya çıkacak-

¹⁰⁸ Eberhard, H’yunğ-nu hakani olarak yazıyor, bkz. Eberhard, s. 73.

¹⁰⁹ Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 17-18; Taşağıl, *Türk Boyları*, s. 38-39.

¹¹⁰ Ögel, “Töles Boyları”, s. 811-812; Taşağıl, *Türk Boyları*, s. 28.

lardır. Çinlilerle temasa geçmeden önce kuzeyde yaşarlarken adları Ch'ih-lo idi. Onların atası Hunların (hükümdarının) yeğeni idi. Dilleri Hunların diliyle aynı olup, sadece bazı küçük farklar vardı.¹¹¹

Gao-çılarla/Kanglılarla, Hunlar dönemindeki Ting-lingler ve Göktürkler zamanındaki Tölesler arasında isim farklılığı dışında herhangi bir fark olmadığını ifade eden bu cümlelere herhangi bir itirazımız yoktur. Önceki bölümde Kanglıların menşei meselesine açıklık getirirken, ismin Çincesi olduğunu ifade ettiğimiz Gao-çı'nın, Türk boyları arasında yaygın olarak kullanılan arabanın şekline bağlı olarak Çinliler tarafından verilen genel bir adlandırma olduğunu ifade etmiştik. Ancak zaman içerisinde ismin, aynı zamanda belirli bir grubun özel adı hâline geldiği anlaşıyor. Kurttan türeyiş efsanesi, sadece birkaç boyun Gao-çı/Kanglı boyları olarak zikredilmesi ve yaşadıkları coğrafyanın Ting-ling ve Töles coğrafyalarının ancak bir kısmını kapsamı, Gao-çı adının aynı zamanda ayrı bir boy grubu için kullanılan özel bir isim olduğunu göstermektedir.

Ting-ling,¹¹² Hun İmparatorluğu (MÖ III-MS III) kurulduğu yıllarda Baykal Gölü'nün batısından ve Yenisey havzasından Güney Sibirya ve Batı Kazak bozkırlarına kadar uzanan sahada yaşayan en eski Türk boylarının genel ismidir. Batı grubu İrtiş Irmağı havalisinde, güney grubu Gobi Çölü'nden Çin'e doğru uzanan topraklarda, kuzey grubu da Baykal Gölü ile Yenisey civarında yaşamakta idi.¹¹³ VI. asrın ortalarından itibaren zikredilmeye başlanan Töleslerin yaşadığı coğrafya¹¹⁴ Ting-ling coğrafyası hemen hemen aynı iken Gao-çı/Kanglı coğrafyası, Ting-ling ve Töles coğrafyasının yalnızca bir kısmını kapsamaktadır. Yaşadıkları coğrafya kesin olarak tespit edilememekte ise de, Turfan civarında yoğun olmak üzere Gobi Çölü havalisi ile Moğolistan'da yaşadıkları görülmektedir. Gao-çıların/Kanglıların tarihlerinin kuzey doğuda Juan-Juanlar, güneyde Tabgaçlar ile güney batılarında bulunan Akhunlar arasında geçmiş olması da bunu göstermektedir. Onların tarihlerinin geçtiği bu coğrafya, Ting-linglerin güney grubunun yaşadığı coğrafyadır. Buradan hareketle Gao-çıların/Kanglıların Ting-ling boylarının bir grubunu oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bu nedenle, bu çalışmaya Ti, Ti-li ya da Ting-linglerden değil, IV-VI. yy.larda Çin'in kuzeyinde söz konusu coğrafyada yaşayan ve Çin kaynaklarının Gao-çı adıyla kaydettikleri boyların tarihiyle başlatıyoruz.

¹¹¹ Ögel, aynı yer; Taşağıl, aynı yer.

¹¹² Ting-ling'ler hakkında tafsilen bkz. Ögel, "Töles Boyları", s. 797-811; Taşağıl, *Türk Boyları*, s. 7-16.

¹¹³ Taşağıl, *Türk Boyları*, s. 7, 8.

¹¹⁴ Taşağıl, *Türk Boyları*, s. 41-47; Aynı müellif, "550-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış", *Mimar Sinan Üniversitesi Fen/Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Y. 1, S. 1, İstanbul 1991, s. 234-243.

Gao-çılar/Kanglılar ilk kayıtlara göre, Kuzey Çin'deki Wei Devleti (Tabgaçlar)¹¹⁵ (386-550) henüz kurulmadan evvel Lu-hun (Lukçun) Denizi'nin kuzeyinde Kao-ch'ang (Turfan) civarında oturuyorlardı. Turfan, bir nevi Juan-Juanlarla Gao-çılar/Kanglılar arasında hudut konumunda idi.¹¹⁶ V. yy.da Çin'in kuzeyinden Moğolistan'a kadar olan sahalarda görülmekte¹¹⁷ olan Gao-çılardan/Kanglılardan bazı oymaklar, aynı yüzyılın ilk çeyreğinde batıya hareket ederek İli boylarıyla Sırderya'ya kadar yayılmışlardır.¹¹⁸ Çok sayıda boydan oluştuğu ifade edilen Gao-çı boylarıyla ilgili en geniş liste Eberhard vermektedir. Onun tespit ettiği boylar şunlardır: "Ye-da, Sue-pi, Hu-gu, İ-can, H'yen-bi, Ba-lie, Vu-yin, A-lun, Ch'i-chan, Ch'i-fu-li, Ch'i-lu, Ch'ieh-p'i, Ch'i-yüan, Fu, Fu-fu-lo, Hu-ku, Hu-lü, İ-ch'i-ching, Mo-yün, Pu-shu-man, Ta-lien, Ta-pu, Tu-lu ve Çığ-fu-li"¹¹⁹. Eberhard'ın listesine Ögel ve Taşağıl'ın tespit ettiği¹²⁰ Yüan-ho (Uygur), Wu-pin ve Piao-ho adlı boyları da ilave edelim.

Gao-çılar/Kanglılar, kuzeydoğuda Juan-Juanlar, güneydoğuda Tabgaçlar ve güneybatıda Akhunlar ile çevrili idiler. Bir türlü bir devlet çatısı altında toplanamayan Gao-çıların/Kanglıların tarihi, bu üç devlete karşı sürdürdükleri varlıklarını devam ettirme mücadelesiyle geçmiştir. Önemli siyasi bir güç oluşturamayıp dağınık hâlde yaşamalarına bağlı olarak tarihleriyle ilgili bilgiler kopuk kopuktur ve bu bilgiler ancak komşuları Tabgaç, Juan-Juan ve Akhun devletleriyle temaslarına bağlı olarak verilmiştir.

¹¹⁵ T'o-pa boyları tarafından kurulduğu için "T'o-pa/Tabgaç Devleti" diye de bilinen bu devlet için bkz. T. D. Baykuzu, "Tabgaç Hükümdarları (M.S. 386-550) ve Hükümdar Kurganları", *Mehmet Eröz Armağanı*, Haz. M. Aksoy-O. Yorulmaz, İstanbul 2011, s. 416-440.

¹¹⁶ Ögel, "Töles Boyları", s. 812-813; Eberhard, s. 72.

¹¹⁷ Ögel, "Töles Boyları", s. 811-831; Taşağıl, *Türk Boyları*, s. 28-40.

¹¹⁸ Ögel, "Töles Boyları", s. 820.

¹¹⁹ Eberhard, s. 74, 83, 84, 85, 105, 195-209.

¹²⁰ Ögel, "Töles Boyları", s. 818, 823; Taşağıl, *Türk Boyları*, s. 32, 35.

2-Gao-çılar/Kanglıların Siyasi Faaliyetleri

Hunların dağılmasından sonra Altayların doğusundaki ve Çin'in kuzeyindeki bozkırlarda gerek Moğol Siyenpilerin etkisiz kalması ve gerekse Çin baskısı gibi nedenlerle Hunların boşluğu doldurulamamış, bölgede siyasi belirsizlik ve kargaşa hâkim olmuştur. Bu durum, nihayet IV. asrın ikinci yarısında Kuzey Çin'de Tabgaçların, V. yy.ın hemen başında da Moğolistan merkez olmak üzere Juan-Juanların hâkimiyet tesis etmeleriyle son bulmuştur.

İlk bilgilere göre Gao-çılar/Kanglılar, To-balara (Tabgaçlar) baskın yapmış ve bunu birkaç kez tekrar etmişlerdir. Aynı yüzyılın ortalarında ve sonlarında (389, 399 yıllarında) To-balar tarafından birkaç kez mağlup edilmişlerdir.¹²¹ IV. yy.ın sonlarından itibaren Moğol soylu Juan-Juanların baskılarına maruz kalmışlardır. Moğolistan'da Hunların boşluğunu dolduran Juan-Juan hâkimiyeti, Şö-luen (394-409)'nin Kobda bölgesinde Gao-çılara/Kanglılara karşı elde ettiği bir zaferle (muhtemelen 402 yılında) başlar.¹²² Bundan sonra Juan-Juanlar kısa sürede Tarbagatay'dan Gobi'nin kuzeyine kadar olan sahaya hâkim olurken aynı zamanda Çin'in kuzeyindeki Tabgaçlarla da mücadeleler başlamıştır. İşte bu dönemde kaynaklarda, Tabgaç-Juan-Juan mücadelelerine bağlı olarak bu iki devlet arasına sıkışıp kalan Gao-çılarla/Kanglılarla ilgili bilgiler verilmeye başlanmıştır. Juan-Juan saldırısıyla zor durumda kaldığı anlaşılan Gao-çılar/Kanglılar, belirli bir zaman sonra Turfan civarında sayıları artıp kuvvetlenince, kuzey komşuları Juan-Juanları ve güney komşuları Tabgaçları rahatsız etmeye başlamışlardır.¹²³ Çin sınırlarına yaptıkları saldırılar nedeniyle, Tabgaç hükümdarı T'ai-tsu (Wei İmparatoru T'ai-wu MS 424-452) onlar üzerine sefere çıkmış, Gobi'nin içlerine kadar ilerleyip bir çevirme hareketiyle otuzdan fazla Gao-çı/Kanglı boyunu yenip dağıtmıştır. Bu sefer neticesinde Gao-çılar/Kanglıların bir kısmı korkup dağılırken büyük bir kısmı Tabgaçların idaresine girmiştir.¹²⁴

¹²¹ Eberhard, s. 73.

J.-P. Roux, *Orta Asya*, çev. Lale Arslan, İstanbul 2006, s. 120.

Taşağıl, *Türk Boyları*, s. 30.

¹²⁴ Ögel, "Töles Boyları", s. 813-814; Taşağıl, *Türk Boyları*, s. 30-31.

Daha sonra Göktürkler devrinde de önemli rol oynayacak olan Chieh-pilerden Mo-fu Fan-tou-chien de otuzdan fazla birliği ile gelerek Çin hâkimiyetine girmiş, uzaklara asker sevk ederek general unvanı almıştır.¹²⁵

Chieh-pilerden sonra kaynaklarda Hu-lü boyunun adı ön plana çıkmaktadır. Bunlar, Moğolistan'da hâkim olan Juan-Juanların (IV. asrın sonu-552) Tabgaçlara yenilip Gobi'nin kuzeyine çekilmeleri üzerine, reisleri Pei-ho-li idaresinde Juan-Juanlara saldırıp kolay bir zafer elde etmişlerdir. Ancak hemen akabinde Juan-Juanların karşı saldırısına uğrayan Hu-lüler, tam bir bozguna uğramışlar ve büyük kayıplar vermişlerdir. Bu saldırıda kurtulabilen çok az bir kütle Çin'e giderek Tabgaçların hizmetine girmiştir. Hu-lü reisi Pei-ho-li'nin ölümünden sonra Çinli general İ-wei, kuzeye Yüan-ho (Uygur) ve Wu-pin adlı Gao-çı/Kanglı boyları üzerine sefere çıkarak onları da kendine bağlamış, bunlardan çeşitli kabileler meydana getirerek farklı bölgelere dağıtmıştır.¹²⁶

428 yılında Juan-Juanların Çin'e saldırarak sınır bölgelerini talan edip çikildikleri sırada Gao-çılar/Kanglılar da onlara saldırıp kuzeye çekilmeye mecbur etmişlerdir. İki yıl sonra Tabgaçların, Juan-Juanlara karşı düzenledikleri seferde Gao-çılar/Kanglıların büyük yardımı olmuştur. Tutunamayan ve batıya kaçan Juan-Juanların önleri Gao-çılar/Kanglılar tarafından kesilmiş, bunun üzerine 300 binden fazlası Tabgaçlara teslim olurken, Tabgaçlar bir milyon civarında da hayvan ele geçirmişlerdir.¹²⁷

440'larda Juan-Juanlar üzerine sefere çıkan Tabgaç hükümdarı, ülkesine geri döndüğü sırada İ-ni-po mevkiinde Gao-çılar/Kanglıların bulunduğunu duyunca, kendine bağlı Gao-çılarla/Kanglılarla onlar üzerine yürümüş, sefer sonucunda yüz binlerce Gao-çı/Kanglı Tabgaçların hizmetine girerken Tabgaçlar, bir milyondan fazla da hayvan ele geçirmişlerdir. Bunlar Gobi'nin bin li güneyinde bir yere yerleştirilmişlerdir. Bölgenin iklim yapısının uygun olmasına bağlı olarak hayvanlarının sayısı artıp güçlenmişlerdir. Burada Çin sarayına vergi veren Gao-çılar/Kanglıların bir kısmı, yerleşik hayata geçip ziraatla meşgul olmaya başlamışlardır.¹²⁸

471'e kadar haklarında bilgi verilmeyen Gao-çılar/Kanglılar, muhtemelen bu tarihten sonra, Tabgaç İmparatoru'nun güneye yapacağı bir sefere kendilerinin de katılmalarını istemesi üzerine, Piao-ho oymağından Shu-che'yi kendilerine reis seçerek isyan edip kuzeye çekilmişlerdir. Ancak, onları durdurmak amacıyla takip eden Çin ordusu tarafından üst üste iki defa mağlup edilmişlerdir. Bunun üzerine Tabgaçlara karşı Juan-Juanların desteğini sağla-

¹²⁵ Ögel, "Töles Boyları", s. 815.

¹²⁶ Ögel, "Töles Boyları", s. 815-818; Taşağıl, *Türk Boyları*, s. 31-32.

Ögel, "Töles Boyları", s. 822; Taşağıl, *Türk Boyları*, s. 34.

¹²⁸ Ögel, "Töles Boyları", s. 819-820, 22; Taşağıl, *Türk Boyları*, s. 33.

maya çalışmışlar, fakat Juan-Juanlar da fırsattan yararlanıp onları kendilerine bağlamak isteyince pişmanlık duyarak, tekrar Tabgaçlara tabi olmuşlardır. Çin'e gidenler orada erirken, eski yurtlarında kalıp Juan-Juan baskısından kurtulanlar varlıklarını devam ettirebilmişlerdir.¹²⁹

V. asrın ikinci yarısında Gao-çıların/Kanglıların Fu-fu-lo boyundan A-fu-chih-lo önderliğinde devlet kurdukları görülmektedir. Önceleri bu boy Juan-Juanlara bağlı idi. 487'de Juan-Juan hükümdarı Tou-lu, Tabgaç Devleti'ne hücum etmek istediğinde A-fu-chih-lo buna karşı çıkmış, dikkate alınmayınca da batıya giderek bağımsızlığını ilan etmişti. Bu devlet daha önce de bazı Gao-çı/Kanglı boylarının gidip yerleştiği Ch'ien-pu bölgesinin kuzeyinde bir yerde idi. Kuzey ve güney olmak üzere iki idareden oluşmaktaydı. A-fu-chih-lo kuzeyde, amcasının oğlu Ch'iung-ch'i ise güneyde idi. A-fu-chih-lo'nun unvanı devlet başkanı anlamında "Hou-lou-pu-lo", Ch'iung-ch'i'ninki ise nazır anlamında "Hou-peï" idi. Eski metbuları Juan-Juan hükümdarı Tou-lun onlar üzerine birkaç defa hücum ettiyse de başarılı olamamıştır. Sonrasında 491 yılında A-fu-chih-lo, Soğdlu tüccar Yüeh-chü'yü iki ok ve haraçlar ile Çin (Tabgaç) başkentine göndererek Tabgaçlarla ilişki kurmuştur.¹³⁰

A-fu-chih-lo önderliğinde kurulan bu Gao-çı/Kanglı Devleti'nin doğu-batı ticaret yollarının geçtiği Turfan civarına hâkim olup güçlenmesi, bir diğer Türk devleti olan Batı Türkistan hâkimi Akhunları rahatsız etmişti. Akhunlar güney Gao-çı/Kanglı Devleti'ne saldırıp Ch'iung-ch'i'yi öldürdüler ve devleti yıktılar. 491-500 veya 510 yılları arasında gerçekleştiği tahmin edilen bu hadiseden sonra Ch'iung-ch'i idaresindeki Gao-çıların/Kanglıların bir kısmı Tabgaçlara bir kısmı da Juan-Juanlara sığınmak zorunda kaldı. Akhunlar kuzey Gao-çı/Kanglı Devleti'ni de idarelerine almak istiyorlardı. Bu sırada Kuzey Gao-çıları/Kanglıları iç karışıklık içine düşmüş, A-fu-chih-lo'nun yerine Pa-li-yen reis seçilmişti. Akhunlar onu kabul etmeyerek, önceden esir aldıkları Mi-wu-tu'yu başa geçirdiler. Ancak o da Çin'e elçi gönderip vergi sundu. Akhunlarla Çinliler arasında sıkışıp kalan Gao-çıları/Kanglıları diğer taraftan kuzey doğularındaki ezeli düşmanları Juan-Juanlarla da uğraşmak zorundaydılar. Yeni reis Mi-wu-t'u, Juan-Juanlar tarafından mağlup edildi. Hami'ye kadar ilerleyen Juan-Juanları karşılamak için gelen Çinli general Meng-wei'yi gören Juan-Juanlar geri çekilmeye başlayınca, Gao-çıları/Kanglıları onlara saldırarak hükümdarları Fu-t'u'yu öldürüp Juan-Juanları hezimete uğrattılar ve akabinde Çin'le yeniden ilişkilere başladılar. 516'da bu defa Juan-Juanlar, Gao-çılara/Kanglılara saldırıp onları yendiler ve reisleri Mi-wu-t'u'yu öldürdüler. Onun ölümü üzerine Gao-çıları/Kanglıları kaçarak Akhunlara sığındı-

¹²⁹ Ögel, "Töles Boyları", s. 823; Taşağıl, *Türk Boyları*, s. 35.

¹³⁰ Ögel, "Töles Boyları", s. 824-825; Taşağıl, *Türk Boyları*, s. 35.

lar. Mi-wu-t'u'nun küçük kardeşi İ-fu, ülkesine dönerek devletin başına geçti. Çin'le ilişkilere başladı. İ-fu, Juan-Juanlarla iki defa savaşıp onları yendi. Ardından 522'de Çin'e elçi göndererek vergi sundu. Ancak, Juan-Juanlarla yaptığı bir diğer savaşı kaybedince kardeşi Yüeh-chü tarafından öldürüldü. Yüeh-chü onun yerine geçti ise de tahminen 536'da Juan-Juanlara yenilince oğlu Ch'ü-pin Juan-Juanlardan kaçarak Çin'e sığındı. Gao-çı/Kanglı prensi ve kuzey güvenliğini koruyan general unvanı verilen Ch'ü-pin, bir müddet sonra hastalanarak öldü.¹³¹

Ch'ü-pin'den sonra faaliyetleri takip edilemeyen Gao-çılar/Kanglılar, çok geçmeden Moğolistan'da tarih sahnesine çıkan ve kısa sürede hemen bütün Orta Asya'da hâkimiyet kuran Göktürk Kağanlığı (552-744)'na bağlanmışlardır. Göktürkler döneminde kendilerinden bahsedilmemekle birlikte, Chieh-piler¹³² ve Uygurlar vasıtasıyla Gao-çı-Kanglıları takip etmek mümkündür. Yaklaşık iki asır Göktürk idaresinde kaldıktan sonra, 744 yılında bu devleti yıkarak kendi devletleri olan Uygur Kağanlığı (744-840)'nı kurmuşlardır. Mevcut tarih algımızda Gao-çıların/Kanglıların yeri olmaması nedeniyle son cümle okuyucuya garip gelebilir. Ancak yukarıda "Gao-çı-Uygur münasebeti" bahsinde bu hususu açıklamış; Uygurların, Çin kaynaklarında geçen "Yüan-ho" adlı Gao-çı/Kanglı boyu olduğunu, yine Çin kaynaklarında Gao-çı adıyla anıldıklarını ve Gao-çılar/Kanglılar vasıtasıyla Göktürklerle tabi olduklarını ifade etmiştik. Uygurların bu durumunu, Selçukluları kuran Kınıklar, ya da Osmanlıları kuran Kayılar benzetebiliriz. Nasıl ki, bunlar Oğuzlar arasından çıkıp devletler kurmuşlarsa, Uygurlar da Gao-çılar/Kanglılar içinden çıkarak kendi devletlerini kurmuşlardır. Kurulan devlete ve tutulan kayıtlara bağlı olarak da Uygur adı yaygınlaşmıştır.

Moğolistan'da Göktürklerin yerini alarak büyük bir devlet kuran Gao-çı/Kanglı-Uygurlar, Türk tarihinde en fazla araştırılan konulardan biri olduğu için burada ayrıca Uygur konusuna girmiyoruz. Ancak, şu kadarını ifade edelim ki, Uygur Kağanlığı'nın yıkılması Altayların doğusundaki diğer Türk boylarını olduğu kadar Kanglıları da derinden etkilemiştir. Aşağıda anlatılacağı üzere, Kanglıların bir kısmı İrtiş boylarına göç ederken, geride kalan küteler Moğolistan'ı önemli ölçüde terk ederek güneye çekilmişlerdir.

¹³¹ Ögel, "Töles Boyları", s. 826-831; Taşağıl, *Türk Boyları*, s. 36-37.
Ögel, "Töles Boyları", s. 815.

3- Gao-çılar/Kanglıların Kültürleri

Kaynaklara göre Gao-çılar/Kanglıların kendi boy beyleri dışında bir merkeze bağlı liderleri yoktu. Birbirleri ile dayanışma içinde yaşarlar, akın ve tehlike anında birbirleri için fedakârlıktan kaçınmazlardı. Savaş zamanı aynı yerde durmaz, üç kola ayrılarak aniden saldırıp geri çekilirlerdi. Evlenirken erkek tarafının hayvan (at ve öküz) vermesi âdetlendi.¹³³ Hayvan sayısında anlaşmadan düğünlük başlamazdı. Geleneklere göre sözden sonra damat tarafı atlar getirir, kız tarafı bunlar arasından istediklerini alıp binerler, at sahiplerinin ellerini birbirine vurarak atları ürkütmesinden sonra, atlardan düşmeyenler bindikleri atların sahibi olurlardı. Düşenler ise yeniden at seçerlerdi. Atların seçimiyle düğün töreni sona ererdi.¹³⁴

Gao-çılar/Kanglılar tahıl yetiştirmez, şarap yapmazlardı. Düğün günü gelin ile damada kımız ile kurutulmuş et yedirilirdi. Düğünde yurtların önüne sofralar açılır, konuklar için ziyafet verilirdi. Oturmada bir düzen yoktu. Et yiyip¹³⁵ kımız içilerek devam eden ziyafet gece yarısına kadar sarkardı. Ertesi gün gelinlik kız babasının yanına gider, erkek tarafı da getirdikleri atlardan kalanları oraya götürürlerdi. Kız tarafından isteyenler atlardan yine alabilirlerdi.¹³⁶

Gao-çılar/Kanglılar arasında, dul kadınlarla evlenmek münasip görülür, öylelerine saygı gösterilirdi. Bütün Türklerde olduğu gibi hayvanlarına damga basmak âdetlendi. Yıldırım düştüğünde göğşe ok atar, sonra orayı terk ederlerdi. Ancak ertesi yıl sonbaharda atlar semizleştğinde, yıldırım düşen yere geri dönerlerdi. Burada koyunların kurban edildiği, meşalelerin yakıldığı, ka-

¹³³ Burada, söz konusu edilen, “kalınmal” ya da kısaca “kalın”da denilen “başlık”tır. Türkler arasında yaygın olan başlık, umumiyetle hayvan olarak ödenirdi. Bu âdetle ilgili olarak bir fikir edinmek adına bkz. O. Yorulmaz, “Kazak Türklerinde Kalınmal (Başlık) ve Jasav (Çeyiz)”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Merkezi Uluslararası Türk Kültüründe Hediye Sempozyumu, (16-17 Kasım 2005), Baskı: *Kültür Tarihimizde Çeyiz*, İstanbul 2007, s. 228-259.

¹³⁴ Taşağıl, *Türk Boyları*, s. 39.

¹³⁵ Eberhard, çiğ et yediklerini yazıyor. Bkz. Eberhard, s. 73.

¹³⁶ Taşağıl, *Türk Boyları*, aynı yer.

dın kamların dualar ettiği törenler yaparlardı. Erkekler atlara binerek yıldırım düşen yerin etrafında dönerlerdi. Bu törende, üyenki (bir ağaç) veya karaağaç dallarından bir demet yapıp, kesilen kısımlarını yukarı doğru çevirip üstüne kımız dökmek de âdettendi.¹³⁷

Kadınlar, koyun kemiklerini deriye sararlar ve bunu saçlarına dolayarak baş süsü diye taşırlardı.¹³⁸

Ölüyü, kazdıkları çukura koyup eline çekilmiş ok ve mızrak tutturur, beline kılıç takarlardı. Yani silahlarıyla birlikte gömerler, ancak mezarı kapatmazlardı. Yıldırım çarpması veya hastalıktan ölenler için dua ederlerdi. Ruhlar için hayvan kurban edip kemiğini ateşte yakıp gönderirlerdi. Sonra atlara binip mezarın etrafında dönerlerdi. Buna herkes katılırdı. Evinde işleri yolunda olan ve sağlık sıkıntısı olmayanlar şarkı söyleyip müzik eşliğinde oyunlar oynarlardı. Buna karşın ölmüşleri olanlar üzüntüden gözyaşı dökerlerdi.¹³⁹

Onlar bir yerden diğerine, otun ve suyun bol olduğu yerlere göçüp giderlerdi. Deriden giysiler giyerler, etli çörek yerlerdi. Hayvanları, Juan-Juanların hayvanlarıyla aynıydı. Sadece arabalarının tekerlekleri yüksek ve bağlantı yerleri çoktu.¹⁴⁰

Çadırlarda otururlar, at beslerlerdi. Kadın şamanları mevcuttu. 429 yılından sonra çoğu göçebeliği terk ederek ziraata başlamıştır.¹⁴¹ 450 yılından önce bunlardan beş grup bir araya gelip büyük bir bayram töreni yapmışlardı. Bu törende kurbanlar¹⁴² kesilmiş, şarkılar söylenmiş ve göge oklar atılmıştı.¹⁴³ Bunlar kurttan türedikleri için, şarkıları kurtların ulumasına benzerdi.¹⁴⁴ Ögel, Çin kaynaklarının kurt ulumasına benzettikleri bu melodilerin uzun havaların bir prototipi olabileceğini belirtir.¹⁴⁵

¹³⁷ Aynı yer.

¹³⁸ Eberhard, s. 73; Taşağıl, aynı yer.

¹³⁹ Taşağıl, *Türk Boyları*, s. 40.

¹⁴⁰ Aynı yer.

Eberhard, s. 73.

¹⁴² Göge at kurbanları sunulmuş, bkz. Eberhard, s. 73.

Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 774.

Eberhard, s. 73.

Ögel, aynı yer.

-III-

**IX-XIII. YÜZYILLARDA
KANGLILAR**

1- Ana vatanları Kansu ve Moğolistan Havalisindeki Kanglılar

Bir önceki bölümde bahsedildiği üzere Kanglılar, IV-VI. yy.lar arasında Tabgaçlar, Juan-Juanlar ve Akhunlar arasında var olma mücadelesi verdikten sonra, VI. yy.ın ortalarında Göktürklerin idaresi altına girmişler, 744 yılında Göktürkleri yıkarak kendi devletleri olan Uygur Kağanlığı'nı kurmuşlardır. Göktürkler ve Uygurlar zamanında isimlerinin Çince ve Türkçe şekillerine rastlanmezken, Uygurların dağıldığı IX. yy.dan itibaren Türkçe adları olan “Kanglı” ile karşımıza çıkarlar.

İsmin “Kanglı” şekline ilk olarak bir Uygur elçisinin IX. yy.ın ikinci yarısına ait kaydında tesadüf edilmiştir. Bu kayıta Altay bölgesinde Basmıl, Tokuz Oğuz ve Karluklara komşu olarak yaşayan “Kara Kanglık”lardan (Kara Kanglı) bahsedilmektedir.¹⁴⁶ Buradaki “Kara Kanglık” ifadesinden, karalardan başka “Sarı”ların veya “Ak”ların da olduğu, Altay bölgesinde Basmıl, Dokuz Oğuz ve Karluklara komşu şeklindeki ifadeden de Altayların güneydoğusunda, Doğu Türkistan’dan Çin’in kuzeybatısına doğru olan yerlerde bulundukları anlaşılmaktadır.

“Kara Kanglı”lara çok daha sonra Yedisu bölgesindeki Kırgız-Kanglıları arasında da tesadüf edilmektedir.¹⁴⁷ XIX. yy.da Dikanbay Batır’dan dinlenerek yazıya geçirilen Kazak Şeceresi’nde ise, “Kara Kanglı” ile birlikte “Sarı ve Kızıl Kanglı” ifadesi geçmekte, Sırderya boylarında yaşayan Kanglıların Sarı Kanglılardan; Yedisu bölgesindekilerin ise, Sarı ve Kara Kanglılardan geldikleri ifade edilmektedir.¹⁴⁸

Türklerde boy isimlerinin başında yer alan kara, sarı, ak, kızıl gibi renklerin tesadüfî olmadığı ve boyların coğrafi ya da idari olarak konumlarını ifade

¹⁴⁶ B. Kumekov, “Kıpçak Hanlığı”, Çev. Aydos Şalbayev, *Türkler*, II, Ankara, 2002, s. 784.
S. Attokurov, *Kırgız Sanjırası*, Bişkek 1995, s. 208.

¹⁴⁸ KSE, T. VI, Almatı 1975, s. 455; *Kazak Şeciresi*, Haz. J. S. Abdihalıkov-J. Jağıparov, Tselinograd 1991, s. 15.

eden yaygın bir kullanım olduğu bilinmektedir. Kanglılarda da karşımıza çıkan bu adlandırmalar Türk tarihi açısından olduğu kadar, Kazak ve Kırgızlar arasında Yedisu bölgesi ile Sırderya boylarında yaşayan Kanglıların doğudakilerle bağlantısına işaret etmesi ya da Kanglıların doğudan batıya hareketini göstermesi açısından da önem arz etmektedir.

Yukarıdaki kayıt dışında uzunca bir süre faaliyetleri takip edilemeyen Kanglılar, XII. yy.da yine aynı bölgelerde görülmektedirler. XII. yy.ın ilk yarısının ortalarında, Karahıtayların¹⁴⁹ şefi Ye-liu Ta-shi (1130-1142)'ye bağlandıkları anlaşılmaktadır. Ancak çok geçmeden Kin (Çin) Hanedanı¹⁵⁰ (1123/1125-1215)'nın nüfuzu altına girmişlerdir. İsimleri, "K'ang-li" şeklinde kaydedilmiştir.¹⁵¹ Bu yüzyılın ortalarında reisleri Bo-gu, Çin'e komşu diğer idarelerle birlikte Kin İmparatorluğu'na elçi göndererek, vassal bir devlet olarak kabul edilmeleri için ricada bulunmuş, vaktiyle Ta-shi'nin verdiği mührü iade edip yeni mühür almıştır. Kinliler de onların sadakatini ölçmek için kendi adamlarını göndererek raporlar hazırlatmışlardır.¹⁵²

Moğol Yüan Hanedanı (1271-1368) devri Çin kaynaklarında Kanglılarla ilgili daha geniş bilgiler bulunmaktadır. Bahaeddin Ögel ve Çinli Ch'i Tang'nın çevirileriyle dilimize de kazandırılan bu kayıtlar, esas itibarıyla Moğol Yüan Hanedanı'nda askerî ve idari alanda önemli görevler yapmış Pu-hu-mu, Qumar (ya da Humar) Hatun, Oros ve Qamar¹⁵³ isimli dört Kanglı ailesi mensuplarına ait biyografilerden oluşmaktadır. İsimleri, bu devir Çin kaynaklarında da "K'ang-li" şeklinde kaydedilmiştir.

Yüan-shih'deki kayda göre, Pu-hu-mu ailesi, Kanglı hükümdarı ile aynı aileye veya soya mensuptur.¹⁵⁴ Bunlar nesiller boyu K'ang-li (Kanglı) kabilisinin büyük ricali olmuşlardır.¹⁵⁵ Kaynak, bu aileye bağlı Kanglılar için,

¹⁴⁹ Karahıtaylar, 936 yılında Kuzey Çin'de Liao Hanedanı'nı kurmuşlar, ancak 1123 ya da 1125 yılında Mançurya'dan gelen Kin Hanedanı'nın kurucusu Cürçenler tarafından Çin'den kovulmuşlardır. Batıya gelenlerin bir kısmı Kaşgar hâkimi tarafından yok edilirken, Ye-liu Ta-shi idaresindekiler Doğu Türkistan ve Yedisu bölgesinde yeniden siyasi bir yapı kurmayı başarmışlardır. Maverâünnehir'in iç bölgelerine kadar sarkan ve 1141 yılında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na büyük bir darbe indiren Karahıtayların başına, 1211 yılında Cengiz'den kaçan Nayman Tayang Han'ın oğlu Güçlük/Küçlük geçmiştir. 1215 yılında Pekin'in ele geçirilmesinden sonra bir ordu gönderen Cengiz Han, Güçlük'ü ortadan kaldırmış, Karahıtay ülkesini de kendine bağlamıştır. Geniş bilgi için bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 345, 348-349, 358-359, 378-386, 425-28; J.-P. Roux, *Orta Asya*, s. 255-259.

¹⁵⁰ 1123 ya da 1125 yılında Mançurya'dan gelerek, Hitayların yerine Kuzey Çin'e hakim olan Cürçenlerin kurduğu hanedandır. 1215 yılında Cengiz Han'ın Pekin'i ele geçirmesiyle son bulmuştur.

¹⁵¹ Bretschneider, s. 302.

¹⁵² Bretschneider, s. 223.

Bu ismi T'ang, "Hamat" şeklinde vermiştir. Bkz. T'ang, s. 382-383.

¹⁵⁴ Ögel, *Sino Turcica*, s. 247.

¹⁵⁵ Ögel, *age*, s. 258.

XIII. yy. ın başında Moğol istilas ı öncesi Kangu l ıların yaşad ığı sa halar

“Kanglı devleti” ve “Kanglı hükümdarı” gibi ifadeler kullanmıştır. Ögel’in de belirttiği gibi,¹⁵⁶ bu dönemde bir Kanglı devletinden ve hükümdarından söz etmek zor ise de, söz konusu ifadelerden Kanglılara ait bir toprak parçası ya da memleketi ile o memlekette onları idare eden bir bey soyunun varlığı anlaşılmaktadır. Pu-hu-mu ailesinden Pu-hu-mu ve Baycu’ya ait biyografilerde, Moğol istilası öncesinde bu aileye bağlı Kanglıların başında bulunan ilk isim olarak Qayran Bay ismi zikredilir. Qayran Bay’ın ataları ve ne zamandan beri Kanglıların başında bulunduğu hakkında her hangi bir kayıt yoktur. Verilen sınırlı bilgiye göre Qayran Bay, Timuçin (Cengiz)’le birlikte Kereit Tuğrul Han’ın idaresindedir. Cengiz’in bir baskınla Tuğrul Han’ı bertaraf etmesine kızmış ve ondan intikam almak düşüncesiyle küçük bir süvari birliğiyle¹⁵⁷ kuzeybatı tarafına gitmiştir. Cengiz adam gönderip kendisinden ayrılışının sebebini sordurduğunda, “*Cengiz’le birlikte Ong Han’ın (Tuğrul Han) hizmetinde bulunduk. Ong Han şimdi onun tarafından yok edildi. Ondan intikam almak istedim. Fakat tanrının emriyle o han oldu. Cengiz Han’ın hizmetinde bulunursam kalbim buna dayanmaz. Bu nedenle uzak bir yere kaçıp orada hayatımın sonuna kadar yaşayacağım.*”¹⁵⁸ şeklinde cevap vermiştir.

Tuğrul Han’la Timuçin (Cengiz) arasındaki mücadele, Kereitlerin bir baskın sonucu dağıtılması ve savaş meydanından kaçmayı başaran Tuğrul’un öldürülmesi *Moğolların Gizli Tarihi*¹⁵⁹, *Şecere-i Türki*¹⁶⁰ ve *Tarih-i Arba Ulus*’da¹⁶¹ ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. 1204’lerde gerçekleşen bu hadise ile aynı zamanda Qayran Bay’a bağlı Kanglılar da Cengiz’in hâkimiyeti altına girmişlerdir.

Yüan-shih’de biyografisi verilen bir diğer asil Kanglı ailesi de Qumar (Humar) Hatun ailesidir. Moğol istilası öncesi tarihleri hakkında bilgi yoktur. Cengiz’in Kanglılar üzerine düzenlediği sefer sırasında yeni dul kaldığı belirtilen Qumar Hatun’un memleketinde karışıklık çıkmış, aileleri mağlubiyete uğramıştır. Ortaya çıkan kargaşadan çocuklarının zarar görmemesi ve onların hayatını garanti altına almak amacıyla Qumar Hatun, Cengiz’in hizmetine girmeye karar vermiştir. Fakat, her şeyini kaybettiği için Han’a sunacağı hiçbir şeyi yoktur. Metne göre bu sırada Qumar Hatun’u şaşırtan ve aynı zamanda da rahatlatan şöyle bir hadise gerçekleşmiştir: “*Bir gece birkaç yük*

¹⁵⁶ Ögel, *age*, s. 248.

Ögel, Qayran Bay’ın 1000 kişilik bir süvari birliğiyle kaçıp gittiğini yazar. Bkz. Ögel, *Sino Turcica*, s. 257.

¹⁵⁸ T’ang, s. 381.

¹⁵⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, Ankara 1986, s. 93-124.

¹⁶⁰ Ebül-Gazi, *Rodoslovnoye*, s. 50-53.

1425 yılında Ulugbek’in önderliğinde “Tarih-i Arba’ Ulus” adıyla yazımı bitirilen bu eser, 1994 yılında Kril harfleriyle Özbek Türkçesinde yayımlanmıştır. Bkz. Mirza Ulugbek, *Tört Ulus Tarihi*, Haz. B. Ahmedov-N. Norkulov-M. Hasaniy, Taşkent 1994, s. 84-89.

atının, kendi çadırlarının bulunduğu yere girdiklerini gördü. Onları oymaktan dışarı kovdu. Fakat (atlar) gitmediler. Sabahleyin onları oymağın dışına bağladı ve taşıdıkları şeyleri de yanlarına koydu. Gece olunca da tekrar oymağa aldı. (Onları) kaybeden sahiplerinin (tekrar) aramaları için bekledi. Aradan, on günden fazla bir zaman geçti. Fakat arayan olmadı. Bunun için denklere açarak baktı. İçindekilerin hepsi, Müslüman memleketlerin kıymetli şeyleri idi.” Gördükleri karşısında şaşkına dönen Qumar Hatun, “Allah bana, doğuya (yani Çingiz’e) gitmek için yardım etmiş olmalı! Fakat ben bu şeyleri nasıl alabilirim?” diye düşündükten sonra oğullarını atlara bindirip Moğol başkentine geldi. Geldiğinde, Cengiz henüz ölmüş, yerine Ögedey (1229-1241) tahta oturmuştu. Getirdiklerini Han’a sunarak itaatini bildirdi. Fakat, Ögedey anlatılanlardan şüphelenmişti. Yine de memurlarına, kalacakları bir ev hazırlanması ve iaselerinin temin edilmesini emretti. Qumar Hatun, iki yıl kadar iki oğluyla birlikte Ögedey’in yanında yaşadıkten sonra sükûnetin sağlanması üzerine ülkesine dönmeye karar verdi. Fikrini Ögedey’e açtığında Han, “Eskiden niçin buraya geldiniz ve şimdi niçin gitmek istiyorsunuz?” diye sordu. Qumar Hatun, “Ben kulunuz, önce memleketimde asayişsizlik olduğu ve bir baş bulunmadığı için ta uzaklardan size geldim. Hâlbuki şimdi, sizin hâkimiyetiniz altında, kudret ve faziletiniz ile memleketimde asayişin kurulduğunu duydum. Sizden, geriye dönerek (ailemin) mezarlarını korumak gayesi ile izin istiyorum. Benim yalnızca iki oğlum var. Akılsız ve bilgisizdirler. Onları sizin hizmetinize bırakmak istiyorum.” şeklinde cevap verince, konuşmadan pek memnun kalan Ögedey, hemen onun oğullarını muhafız kıtasına alıp, Qumar Hatun’u da merasimle memleketine gönderdi.¹⁶²

Qumar Hatun, on üç sene sonra Moğol başkentine tekrar geldiğinde oğulları Möngke Han (1251-1259)’la Szu-ch’uan seferine gitmişlerdi. Bütün komutanlar seferden dönmüş ancak onun oğulları gelmemişti. “Bu sırada üzüntü başladı ve eski bir mabede giderek dua etti. Allah’ın (Çince) “iyi, iyi” diyen sesini duydu. Çince bilenlere sordu, çünkü manasını anlamamıştı. Bu suretle onun uğurlu bir söz olduğunu öğrendi. Evine döndüğünde iki oğlunu da gelmiş buldu.”¹⁶³

Qumar Hatun’la ilgili bilgiler burada kesilmekte, sonrasında, aşağıda bahsedilecek olan bu aile mensuplarına ait biyografiler başlamaktadır.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı üzere, Qumar Hatun çok akıllı ve soylu bir kadındır. Ögel’in de ifade ettiği gibi kervan hikâyesi Moğolların para hırsından ve aç gözlülüğünden korkulduğu için asıl serveti gizlemek için kurulanmış bir plandır. Nitekim, Ögedey de şüphelenmiş, şüphesini Qumar Hatun geri dönmek için izin istediğinde “Eskiden niçin geldiniz, şimdi niçin gitmek istiyorsunuz?” şeklinde dile getirmiştir. Yine Ögel’in dikkat çektiği üzere,

¹⁶² Ögel, *Sino Turcica*, s. 245-247.

Ögel, *Sino Turcica*, s. 247; Bretschneider, s. 302.

kervan ve Allah'la konuşma hikâyeleri, asalete dayanan hükümdarların servet ve ilahi kudrete sahip olma arzu ve temayüllerinin aile ananesinden henüz silinmediğini göstermektedir. Ayrıca, Qumar Hatun'un Han'ın huzuruna gelmesi, çocuklarını onun hizmetine sunması, merasimle ülkesine uğurlanması gibi metinde geçen ifadeler de doğrudan onun asaletine işaret etmektedir. Sıradan insanların bunları yapabilmesi ve karşı taraftan kabul görmesi mümkün değildir. Ata mezarları ve bunları korumak arzusu bahane olarak söylenmiş olsa bile, Qumar Hatun'un ülkesinin Kanglıların ana vatanı olduğunu göstermesinin yanı sıra Türklerdeki atalar kültürünü de yansıtır. Oymağa gelen atların önce oymağın dışına çıkarılması, gitmeyince akşamleyin içeri alınıp sabahleyin oymağın dışına bağlanması, yüklerinin açılmadan yanlarına konulması, açılıp değerli eşyalar olduğu görüldüğünde alınmak istenmemesi gibi ifadeler Türk örfünü yansıtan son derece kıymetli bilgilerdir.

Qumar Hatun'un itaat arz etmek için Moğol başkentine geldiğinde ölen Cengiz'in yerine Ögedey'in tahta geçmiş olduğu düşünülürse kendisine bağlı Kanglıların Moğollara itaat ettiği tarihin 1226-1227'ler olduğu anlaşılabacaktır. Bu tarih bize, Cengiz'in son seferi olan Tangut seferiyle (1226-1227) Moğol idaresine girdiklerini, aynı zamanda da Tangutlar idaresinde Kansu havalisinde yaşadıklarını gösterir. Muhtemelen Sarı Uygurlarla¹⁶⁴ birlikte Kansu'nun batısında idiler ve Sarı Uygurlar gibi 1028'den itibaren de Tangutlar idaresinde bulunuyorlardı.

Yine Kanglılardan bir boy olduğu bildirilen Orolara gelince, bunların da Moğol istilası öncesi faaliyetleri hakkında bilgi verilmez. Sadece, Oros'un atası Ha-shih Pai-yao (Ha-shih Baya'ut¹⁶⁵)'nun Moğol devletinin başlangıcında onlara tabi olduğu ve Ana Sultan Chuang-sheng'in¹⁶⁶ maiyetindeki sığırtmaçlar dairesinde hizmet ettiği, büyük babası Hai-tu (Qaydu)'nun, Möngke Han (1251-1259)'ın hizmetinde bulunduğu bildirilmiştir.¹⁶⁷ Bu aileden Yeh-sutai-erh (Yesüdar)'le ilgili biyografide de babası Ai-pai-pai-ya-wu (Ay Bey Baya'ut)'nun kendi halkını alıp gelerek Cengiz Han zamanında Moğollara tabi olduğu yazılıdır.¹⁶⁸

¹⁶⁴ Uygur Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra Kansu bölgesine gelen Sarı Uygurlar için bkz. Çandarlıoğlu, s. 34-35

¹⁶⁵ Buradaki Baya'ut ifadesinden Türk boylarından Bayatlar akla gelmelidir.

¹⁶⁶ Cengiz Han'ın küçük oğlu Tuluy (öl.1232)'un karısı, Möngke (1208-1259), Kubilay (1215-1294) ve Hülagu (1217-1265) hanlar ile Arık-Buka'nın (öl.1264) anneleridir. Tuluy'un ölümünden sonra ona ait toprakların idaresini eline almış, çevresinde saygı görmüş, Cengizli hatunlar arasında ön plana çıkan isimlerdendir. Asıl adı Sorgaktani Beki olan bu hatun için bkz. N. Durak, "Çingizli Hatunları I: Sorgaktani Beki", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/1 Winter, 2008, s. 251-258.

¹⁶⁷ Ögel, *Sino Turcica*, s. 265.

¹⁶⁸ Ögel, *Sino Turcica*, s. 267; T'ang, s. 373.

Oroslar gibi Qamar¹⁶⁹ ailesinin de Moğol istilası öncesi faaliyetleri hakkında bilgi yoktur. Ögel, Qamarların Qumar Hatun ailesi ile akraba olabileceklerinden bahseder.

Bahsettiğimiz dört Kanglı ailesinden Orosların ve Qamarların yaşadıkları saha ve durumları açık değilse de Tangutların idaresi altında ya da onlara komşu olarak yaşadıklarını düşündüğümüz Qumar Hatun ailesine bağlı Kanglıların Kansu havalisinde, Pu-hu-mu ailesine bağlı kütlelerin ise Kereitlerin idaresinde Güneybatı Moğolistan ve Altaylara doğru uzanan bozkırlarda yaşadıkları ortadadır. Farklı iki devletin idaresinde bulunmaları ve kaynaklarda Qumar Hatun ve Pu-hu-mu aileleri için hükümdar ailesi/soyu manasında ifadeler kullanılmış olması, Kanglıların dağınık hâlde ve farklı merkezlere tabi olduklarını ya da farklı merkezler tarafından idare edildiklerini göstermektedir.

IX. yy.da da aynı bölgelerde görüldükleri yukarıda ifade edilen Kanglıların aynı bölgede yaşadıklarından hareketle, kaynaklarda bilgi bulunmayan IX-XII. yy.lar arasındaki boşluğu bölgedeki siyasi gelişmeleri göz önüne alarak doldurmak mümkündür. Bilgi bulunmayışının sebebi kuşkusuz etkisiz kalmaları, yani siyasi bir güç oluşturmamalarıdır. Bu da siyasi boşlukların oluştuğu ara dönemler hariç yaşadıkları sahalara hâkim olan halkların ya da devletlerin idaresinde¹⁷⁰ bulunduklarını gösterir.

Pu-hu-mu, Qumar Hatun ve Oros ailelerinin yaşadığı yukarıda bahsedilen sahalarda Kanglıların asıl yurtları yani ana vatanlarıdır. Ana vatanda yaşayan Kanglı boy ve urugları, Cengiz'in Moğolistan'daki daha ilk faaliyetlerinden itibaren ona itaat etmek durumunda kalmışlar ve hemen hepsi onun sağlığında Moğollara bağlanmışlardır. Bunlar Moğol ordularıyla birlikte seferlere katılmışlar, ayrıca aşağıda anlatılacağı üzere Moğol Devleti'nin çeşitli kademelerinde, özellikle de Çin'deki Moğol Yüan Hanedanı'nda üst düzey görevler yapmışlardır.

Çin'in kuzeyinde Gobi ve Moğolistan havalisinde yaşayan pek çok Türk boyu gibi Kanglıların bir kısmı da çeşitli sebeplere bağlı olarak göç etmişlerdir. Ana kütleden ayrılan ilk gruplar kuzeyden Doğu Deşt-i Kıpçak bozkırlarına geçerken, daha sonra harekete geçen bazı gruplar da Yedisu bölgesine göç

¹⁶⁹ Ögel, *Sino Turcica*, s. 273-274; T'ang, s. 382-383.

¹⁷⁰ Uygur Kağanlığı (744-840)'nın yıkılmasından sonra Kanglı coğrafyasının (Kansu'dan Moğolistan'ın güneybatısına ve Altayların güneydoğusuna doğru) güneyine sırasıyla T'anglar (618-907), Hitaylar (Ki-tan, Liao) (940'larda) ve Tangutlar (1028'den sonra), başlangıçta kendi hâllerinde olduklarını düşündüğümüz kuzey kesimine ise 920'lerde Hitaylar hâkim olmuşlardır. Her iki bölge de daha sonra Hitayları kovarak Kuzey Çin'e hâkim olan Kin Hanedanı (1123/1125-1215)'nin nüfuzu altına girmişse de XII. yy.da kuzey daha çok Kereitler gibi yerel boyların etkisi altındadır.

etmişlerdir. Gerek bozkırdakilerin gerekse Yedisu'dakilerin çoğu XII. yy.ın sonlarında Harezmsâhların idaresine girerek Harezm ülkesinin çeşitli bölgelerine yerleşmişlerdir. Farklı coğrafyalarda farklı devletlerle ilişki içerisinde olmaları hasebiyle tarihleri de farklı gelişmiştir. Bu nedenle Deşt-i Kıpçak'ta ve Yedisu'da görülenler ile Harezmsâhlar idaresine giren Kanglıları ayrı başlıklar altında ele alıyoruz.

2- Ana vatandan Yedisu ve Deşt-i Kıpçak'a Göç

a- Deşt-i Kıpçak'ta Kanglılar

Doğudaki ana kütleden ayrılarak batıya göç eden ilk gruplar olduğunu düşündüğümüz, Doğu Deşt-i Kıpçak'ın güneybatı kesimlerinde XI-XII. yy.lardan itibaren varlıkları tespit edilebilen Kanglı boy ve uruglarının bu bölgeye gelişleri hakkında kaynaklarda açık bilgiler yoktur. Ancak vaktiyle Batı Moğolistan'da Uygurlarla birlikte yaşamaları¹⁷¹ ve daha sonra Naymanların batısında, Kara-İrtiş ve İrtiş boylarında görülmeleri,¹⁷² bunların Moğolistan'da ana kütleden ayrılarak Altaylar üzerinden İrtiş havalisine geldiklerini, oradan da Yemeklerle birlikte bozkıra indiklerini göstermektedir. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Yemeklerden hiç bahsedilmemesi, İrtiş civarında yaşadıkları bilinen ve Kıpçak döneminde isimleri kaybolan Yemeklerin daha sonra Harezmsahlar hizmetine giren Aral Kanglıları arasında karşımıza çıkması, hatta Nesevî'nin, Terken Hatun soyu olarak kaydettiği Bayautları (Bayatlar) doğrudan bir Yemek kabilesi olarak göstermesi¹⁷³ ve Bayautların aynı zamanda Çin kaynaklarında Çin'in kuzeyindeki Kanglılar arasında görülmeleri, bozkırdaki Kanglı varlığı ile Yemekler (Kimekler) arasında reddedilemeyecek bir ilişkinin göstergesidir. A. Caferoğlu, "...Yimek ve Bayavut'lar, aşiret ve boy tasimatı bakımından, esasen Kanklı uruğunun şubelerine mensuptur"¹⁷⁴ derken çok haklıdır. Bozkırdaki Kanglılar ile Yemekler, dolayısıyla da İrtiş boyları arasındaki bu ilişki aynı zamanda Aral ve Sırderya'nın kuzey bozkırlarındaki Kanglıların İrtiş civarından geldiklerine işaret eder. Bu durumda geriye, Altayların doğusundan İrtiş civarına ne zaman ve nasıl geldiklerinin izahı kalıyor ki,

¹⁷¹ Barthold, "Orta Asya'da Moğol Fütühatına Kadar Hristiyanlık", s. 91.

¹⁷² Reşideddin Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih*, I, İngilizce Trc., W. M. Thackston, Yay. Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi 1998, s. 68.

¹⁷³ Muhammed Nesevî, *Celalü'ttin Harezmsah (Siratü's-Sultan Celalü'd-din)*, Çev. Necip Asım, İstanbul 1934, s. 23, 34, 72 vd.

¹⁷⁴ A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, I-II, İstanbul 1984, s. 110.

bunun cevabını da Ebulgazi'de buluyoruz. *Şecere-i Türkî* adlı kıymetli eserin de Ebulgazi¹⁷⁵, Uygur Kağanlığı'nın yıkılması (840'lar) üzerine Uygurların üç kola ayrılarak göç ettiklerini, bir kolun İrtiş havalisine gidip yerleştiğini yazıyor. Bilindiği üzere diğer iki kol Turfan ve Kansu havalisine inmişlerdir. Göç edenlerin sadece Uygur olduklarını varsaymak doğru değildir. Uygurlar dışında, daha pek çok Türk kavmi Moğolistan'ı terk etmiş, Türkler açısından Altayların doğusu önemli ölçüde boşalmıştır. Bu göçlerden konumuzu ilgilendiren tarafıyla Ebulgazi'nin bahsettiği göç, Moğol dönemi istisna tutulursa kuzeyden, Altaylar üzerinden İrtiş havalisine yapılan son büyük Türk göçü olma özelliğini taşımaktadır. Anlaşıyor ki, X. yy. öncesi varlıkları ve menşeleri hakkında faraziyeler dışında hiçbir malumata sahip olmadığımız Yemekler (Kimekler) de, işte bahsedilen bu göçle İrtiş bölgesine gelmişlerdi ve esas itibarıyla biri Kıpçaklardan, diğeri ise Uran, Uygur, Bayaut (Bayat) ve Yemekleri temsil eden Kanglılardan oluşuyorlardı.¹⁷⁶

İrtiş ve havalisinde Yemek federasyonunun hâkim olduğu dönemde Sırderya boylarından Hazar'a kadar Oğuzlar, bunların kuzey batısında da Peçenekler hâkimdi. Kuzeyev'e göre Kanglılar bu dönemde Kimek ve Kıpçakların güney komşuları idiler.¹⁷⁷ IX. yy.ın ikinci yarısında Peçenekler, beraberlerindeki Kangarlarla birlikte, muhtemelen Oğuz-Hazar baskısı neticesinde İdil Nehri'ni aşarak batıya göç ettiler. Onların boşluğu büyük oranda Oğuzlar tarafından doldurulurken, bozkırda da Yemeklerin üstünlüğü Kıpçaklara geçmeye başladı ve Yemeklere bağlı boylar bu defa Kıpçak federasyonu içine girdiler. Kıpçakların iyice güçlenmesi, Peçenekleri ittiği düşünülen Oğuzların baskı altında kalmasına yol açtı. Oğuzların batı grubundan kopan parçalar Peçeneklerin yolundan batıya doğru harekete geçtiler ki, Kanglıların Sırderya ve Aral civarına gelişleri bu hadiselerle yakından ilgilidir. V. Barthold'a göre, Göktürklerin yıkılmasından sonra batıda üstünlüğü ele geçiren Oğuzlar, onun Kıpçaklarla özdeşleştirdiği Kanglılar tarafından batıya sürülmüşler ve bunun sonucunda bugünkü Kazak bozkırlarında üstünlük tedricen Kanglıların eline geçmiştir. Yine ona göre, Kanglıların önünden batıya çekilen gruplar, Güney Rusya bozkırlarında görülen Uzlardır (Oğuzlar).¹⁷⁸

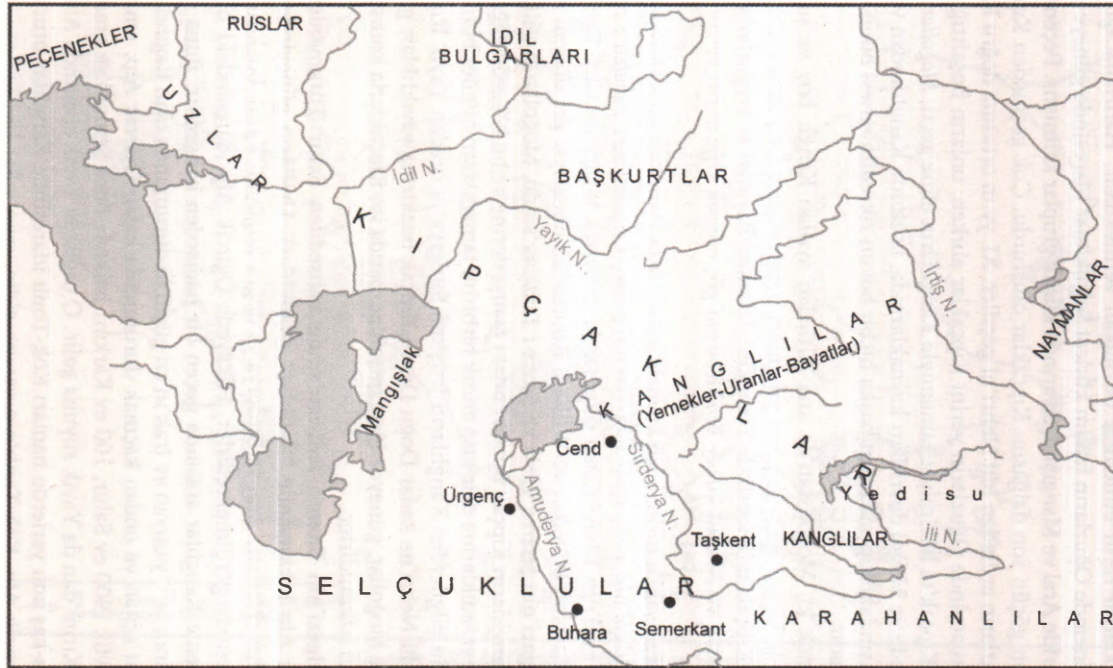
Barthold'un bu ifadeleri, Kıpçak devresinde Sırderya ve Aral'ın kuzeyindeki bozkırlarda Oğuzların yerini Kanglıların aldıklarını gösterdiği gibi aynı

¹⁷⁵ Ebul-Gazi, *Rodoslovnoye*, s. 32.

¹⁷⁶ Kanglıların Uygur ve Kıpçaklarla münasebetine, menşeleri bahsinde değinmiştir. Uran, Bayaut/Bayat, Yemek ve Kıpçaklarla münasebetine aşağıda "Kanglıların Harezmsahlara Devleti Hizmetine Girmeleri" bölümünde ayrıca değinilecektir.

¹⁷⁷ Kuzeyev, s. 363.

¹⁷⁸ Barthold, "Retsenziya na knigu: N A. Aristov, Zametki ob etničeskom sostave tyurkskih plemen i narodnostey i svedeniya ob ih çislennosti (1897)", s. 272.

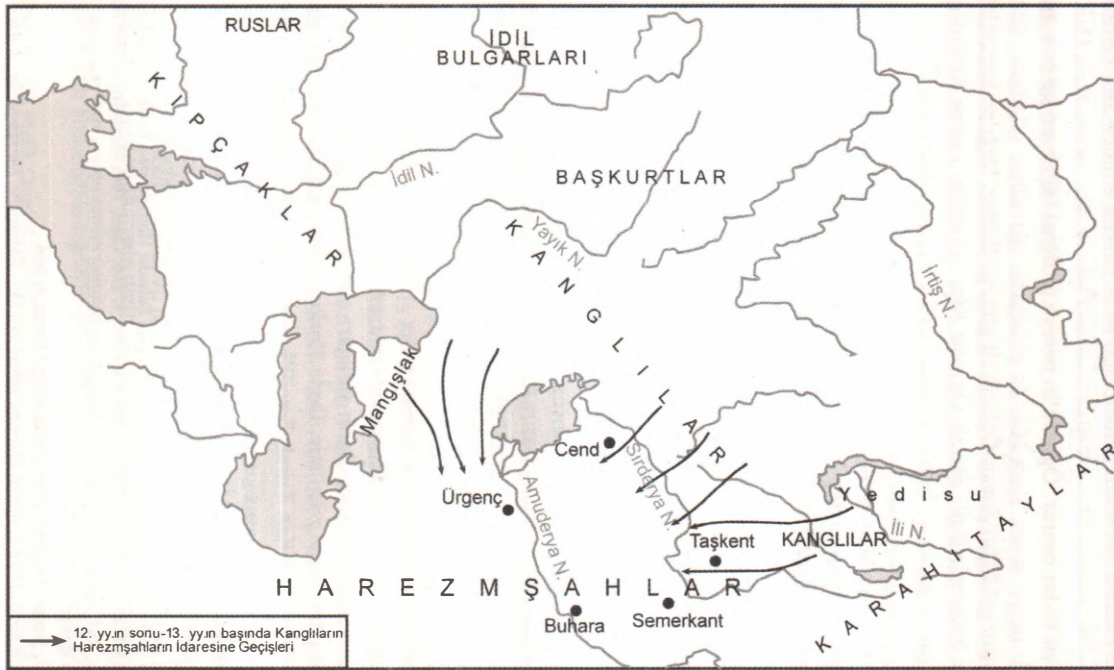
zamanda söz konusu bölgelere XI. yy.ın ilk yarısından itibaren yerleşmeye başladıklarını tayin etmemize de imkân vermektedir. Hatırlanacağı üzere, aynı dönemde Oğuzların hâkim kütlesi Selçuklular idaresinde güneye göç etmiş, geride Aral ve Mangışlak civarında küçük gruplar kalmıştır. Peçeneklerle başlayan göçün son dalgasını Kıpçaklar oluşturdu. Çok geçmeden Kıpçaklar da Oğuzların ardından İdil Nehri'ni geçtiler. XI. yy.ın ortasına doğru Karadeniz'in kuzeyinde Oğuzların yerini Kıpçaklar alırken, onların boşalttığı Doğu Deşt-i Kıpçak'ta hâkimiyet tamamıyla Kanglıların eline geçti. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde ve Moğol devri Batı kaynaklarında, bozkırda Kanglılardan ve onların batısındaki Kıpçaklardan başka hiçbir boyun zikredilmemesi bunu doğrulamaktadır.

Demek ki, Moğolistan'da ana kütleden ayrılan Kanglı boy ve urugları, 840'larda Uygur Kağanlığı'nın yıkılması üzerine önce İrtiş havalisine, buradan da Kıpçaklar devresinde Yemekler, Uranlar, Bayatlar ve Uygurlarla birlikte Sırderya ve Aral'ın kuzey bozkırlarına göç ederek Oğuzların yerini almışlardır.

Harezşahlar tarihine ait kaynaklardan Nesevî'nin *Celalüttin Harezşah*'ında, Bağdadî'nin *et-Teveşül ilâ't-teressül*'ünde, Cûzcânî'nin *Tabakât-ı Nâsrî*'si ile Cüveynî'nin *Târih-i Cihan Güşâ*'sında ve ayrıca *Moğolların Gizli Tarihi*'nde, Plano Karpini, Benedict ve William Rubruk'un notlarıyla geç dönem müellifi Ebulgazi'nin *Şecere-i Türki* ve *Şecere-i Terâkime*'sinde, Moğolların gelişinden önce Kanglıların Kıpçak Bozkırındaki faaliyetlerine ve bu bölgede dağınık bir şekilde yaşadıklarına dair kısa ancak birbirini tamamlayan bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilerden Kanglıların İrtiş'ten Sırderya'ya oradan Yayık Irmağı'na hatta İdil Nehri'ne kadar Doğu Deşt-i Kıpçak bozkırına yayıldıkları görülür. Doğuda Moğollar, güneyde Harezşahlar, batıda ise Kıpçaklarla komşu olup, bozkırın hâkimidirler.

Ebulgazi'nin *Şecere-i Terâkime*'sinde bahsedilen Salur Türkmenlerinden Ögircik Alp hikâyesinde "Kaflılar" (Kanglılar), Uralların güneyinden (Yayık Nehri civarları) Aral ve Sırderya'ya doğru bugünkü Kazak bozkırının güneybatısında görülmektedirler. Hikâyede Ögircik Alp idaresindeki bir grup Türkmenle Kanglılar arasında geçen bir hadiseden bahsedilir. Buna göre, o sırada Irak'ta¹⁷⁹ yaşayan ve Irak'ın en güçlü ili durumunda olan Bayındır Bey'i ile arası açılan ve ondan kaçmak durumunda kalan Ögircik Alp, emrindeki 1000 evlik (900 ev Salur, 100 ev Karkın) halkıyla önce Şemahi'ye oradan Kırım'a, Kırım'dan da Yayık suyuna gelir. O çağlarda Yayık civarında Ala-Kenk ve Kara-kaş adlı yerlerde hanları Kök-Tonlu idaresinde Kanglılar oturmaktadır. Ögircik Alp, Kök-Tonlu'nın yanına gidip uzun yıllar birlikte oturduktan

¹⁷⁹ F. Sümer'in de belirttiği üzere buradaki "Irak", Acem Irak'ı yani Orta İran'dır. Bkz. F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, İstanbul 1999, s. 453.

XI. yy.da Türkistan'ın siyasi görünüşü ve Karglılar

sonra onunla da arası açılır. Bunun üzerine oradan da kaçmak zoruna kalır. Kök-Tonlu onların peşinden yetişip, 700 evlik halkını elinden alır. Geriye kalan 300 evlik halkıyla Mang-Kışlak'a varan Ögircik Alp, orada Kara Han adlı yerde üç yıl kadar oturur. Ögircik'in nereye gittiğini bilmeyen ve onu arayan Kök-Tonlu üç yıl sonra Kara Han'da olduğunu öğrenince atlanarak üzerine yürür. Onun geldiğini duyan Ögircik ili güneye Balhan Dağı'na kaçarak kurtulur. Bu hadiseyle ilgili olarak Ögircik Alp, "Döndüm, kaçtım Kañlı/Kanklı-Han'dan, güneye gittim..." beyitiyle başlayan bir deyiş söylemiştir.¹⁸⁰

Kanglılar ile güney komşuları Salur Türkmenleri arasında geçen bu hadise, F. Sümer'e¹⁸¹ göre Mangışlaklı ve Cendli Müslüman Oğuzlar (Türkmenler) ile Müslüman olmayan kuzey komşuları Kanglılar arasında uzun yıllar devam eden mücadelelerden biridir. Harezm fetihnemesinde Sultan Sancar'ın, Cend ve Mangışlak Müslümanlarını gazi olarak vasıflandırması, yine *Şecere-i Terâkime*'de¹⁸² Ögircik Alp'ın baba ve dedelerinin gazi unvanı taşımalarını Sümer, bozkırın Müslüman olan güneyi ile Müslüman olmayan kuzeyi arasındaki mücadelelere bağlamaktadır. Sümer'in fikrine aynen katıldığımızı ifade ederken, bu hadisenin Büyük Selçuklu hükümdarı Sancar (1118-1157)'ın Harezm valisi Atsız (1128-1156)'a karşı çıktığı 1138 yılındaki birinci Harezm seferi¹⁸³ öncesindeki bir dönemde ya da başka bir ifade ile Harezmşahların Mangışlak ve havalisine hâkim olmaları öncesinde gerçekleştiği düşüncesinde olduğumuzu da ifade edelim. Kanglıların Aral ve Sırderya'dan Güney Urallara kadar yayıldıklarını göstermesi bakımından da önemli olan bu hadisenin, Ebulgazi zamanına yani XVII. yy.a kadar halk arasında muhafaza edilmiş olması, Kanglılar ile güney komşuları Hazar ötesi Türkmen boyları arasında benzeri pek çok hadisenin yaşandığını göstermektedir.

Zamanını tayin edemediğimiz ancak aşağı yukarı bu dönemlere ait olduğunu düşündüğümüz Kanglıların yadigârı olmak üzere güzel bir destani hikaye daha günümüze gelmiştir. Dede Korkut hikâyeleri arasında yer alan ve "Kañlı¹⁸⁴ Koca Oğlu Kan Turalı Boyı"¹⁸⁵ adını taşıyan bu hikâyede, hadisenin ne zaman ve nerede geçtiğinin belirtilmemesi nedeniyle zamanını ve yerini tam olarak kestirmek zordur. Ancak, Kañlı (Kanglı) Hoca'nın oğluna layık bir

¹⁸⁰ Ebulgazi Bahadır Han *Türkmenlerin Soykütüğü*, Haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser (33), s. 85-86; Yine bu eser için bkz. Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Haz. Zuhul Kargı Ölmez, Ankara 1996, s. 266; Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 259; Sümer, *Oğuzlar*, s. 453; Aynı müellif, *Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller ve Türk Destanları*, s. 74.

¹⁸¹ Sümer, *Oğuzlar*, s. 452, 454.

¹⁸² Ebulgazi, *Şecere-i Terâkime*, Haz. Zuhul Kargı Ölmez, s. 264.

¹⁸³ Sultan Sancar'ın 1138 yılındaki Harezm seferi için bkz. Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s. 46-48.

¹⁸⁴ "Kanglı/Kanklı" ismi "ng/nk" yanında bazen de bu seslerin karşılığı olan "ñ" ile Kañlı şeklin-de yazılmıştır. Kazakça gibi bazı Türk lehçelerinde de hâlen bu şekilde yazılmaktadır.

¹⁸⁵ Bu hikâye için bkz. *Dede Korkut Kitabı*, I, Haz. Muharrem Egin, İstanbul 1989, s. 184-198.

kız bulmak için İç Oğuz ile Taş (Dış) Oğuz illerini gezdiği, bulamayınca da Trabzon tekfurunun kızına talip olduğu şeklindeki ifadelerden, hikâye kahramanının yaşadığı coğrafyanın Azerbaycan ile Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu havalisi olduğu anlaşıyor.¹⁸⁶

Harezmşahlar tarihi kaynaklarında da Kanglılar, aşağı yukarı Kök-Tonlu idaresindeki Kanglı sahasında görülmektedirler. Aral Gölü'nün kuzey bozkırlarıyla Cend ve Sıgnak gibi şehirlerde yoğunlaşmışlardır. Yedisu bölgesindeki Kanglıların faaliyetlerinden de bahseden Cüveynî, aynı zamanda Aral civarını da Kanglıların yaşadığı bölge olarak gösterir. O, Cengiz'den kaçan Moğol emirlerinden Tok Togan'dan bahsederken "*Kanklıların ülkesi olan Kara Kum'a sığındı.*"¹⁸⁷ der. Kara Kum, Aral'ın kuzeydoğu ucunda yer alan kumluk bir bölge olup bozkırda yaşayan kavimlerin en önemli kışlaklarından. Yine Cüveynî'nin diğer kayıtlarıyla Bağdadî'de Harezmşahların hizmetine giren Terken soyu Uranlar Cend, Sıgnak ve bunların civarındaki bozkırdan gelmişlerdir.¹⁸⁸ Aşağıda ayrıca verileceği üzere, Plano Karpini, Benedict ve William Rubruk'un seyahat notlarında da Kanglıların bozkırın diğer bölgelerinde olduğu gibi, bu bölgede de yaşadıkları belirtilmektedir.

Moğolların Gizli Tarihi'nde Kanglılar, "Hangling" ve "Kangling" şeklinde kaydedilirler. İlk olarak Cengiz Han (1206-1227) ile Nayman ve Merkitler arasında (1205) öküz yılının bahar ayında İrtiş boyundaki Buhdurma Membası civarında yapılan savaşta yenilen Nayman ve Merkitlerin kaçışıyla ilgili olarak adları zikredilir ve orada, Naymanların kaçışından bahsedildikten sonra, "...Merkitli Tohtoa'nın oğulları Hudu, Hat, Çila'un ve başkaları Hanglin (Kanglı) ve Kıpçahların (Kıpçak) memleketinden yürüdüler."¹⁸⁹ denir. Bu kayıttan doğuda Moğollarla batıda ise, Kıpçaklarla komşu oldukları anlaşılmaktadır.

Yine *Gizli Tarih*'teki bir başka kayıttan Kanglıların güneyde Harezmşahlarla komşu olduklarını anlıyoruz. Cengiz Han, Maverâünnehir ve Sırderya boyundaki Harezmşahlara ait şehirleri zaptettikten sonra oğulları ile diğer Moğol şehzadelerini Buhara'da toplayarak bundan sonraki fethedilecek ülkeleri taksim eder. Sübedey'i kuzeyde bulunan Hanglin (Kanglı), Kibça'ut (Kıpçaklar), Bacigit (Başkurtlar), Orusut (Ruslar), Macarat (Macarlar), Asut (Aslar veya Alanlar), Sasut (İdil Nehri'nin aşağı kısmında bir halk), Serkesut (Çerkezler) vd. kabile, devlet ve halklara karşı gönderir.¹⁹⁰ Kaynakta zikredilen halkların isimleri rastgele dizilmiş değildir. Bu diziliş, Moğolların o sırada

¹⁸⁶ Dede Korkut hikâyelerinin coğrafyası ve teşekküllerine dair bkz. *Dede Korkut Kitabı*, I, s. 51-56.

¹⁸⁷ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, Çev. Doç. Dr. Mürsel Öztürk, II, Ankara, 1998, s. 315.

¹⁸⁸ Bahaeddin Muhammed b. Müeyyed el-Bağdadî, *et-Tevessül ilâ't-Teressül*, nşr. Ahmet Behmenyar, Tahran 1936, s. 148, 158-159; Cüveynî, s. 270, 273-274, 275.

¹⁸⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 125-126.

¹⁹⁰ *age*, s. 185.

bulunduğu noktadan itibaren fethedilmesi düşünülen halkların yerleşme sırasını göstermektedir. Kıpçaklar o sırada esas itibarıyla İdil-Yayık bölgesinin batısında yerleştiklerine göre Sırderya'dan Kıpçakların yaşadığı bölgelere kadar olan bozkırda Kanglılar hâkimdiler.

Başkurt boylarından Kanglı kökenli Üsergenlerin¹⁹¹ şeceresinde¹⁹² de, aynı dönemde Üsergenlerin Doğu Deşt-i Kıpçak'ın güney kesimlerinde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Baskı altında kaldığı anlaşılan Üsergen beyi Meyten, şecereye göre, beş at yükü hediyeyle Cengiz'in huzuruna çıkarak ona itaat etmiştir. Bozkırda, Moğol baskısı en fazla Harezmsahlr ülkesinin istilası sırasında hissedildiğinden hareketle, bu hadisenin 1220'lerde gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

1229 yılında Cengiz Han'ın yerine han seçilen Ögedey, Güyük ve Möngke gibi prenslerin de bulunduğu Batu'nun idaresinde büyük bir orduyu batı seferine¹⁹³ göndermiş,¹⁹⁴ bu ordu Hanglin (Kanglılar), Kibça'ut (Kıpçaklar) ve Bacigitleri (Başkurtlar) tabi kılarak, Ecil (İdil), Cayah (Yayık) ve Meget şehirlerini aldıktan sonra Orusutları (Ruslar) tarumar ederek onları son neferine kadar yağma etmiştir.¹⁹⁵

Gizli Tarih'teki ve Üsergen şeceresindeki bilgiler, Doğu Deşt-i Kıpçak Kanglıları üzerindeki Moğol hâkimiyetinin aşamalı olarak gerçekleştiğini göstermektedir. Buna göre, Cengiz Han'ın batıdaki daha ilk faaliyetleriyle bozkırın doğusundakiler, Harezmsahlr ülkesinin istilası ve Sübedey'in batı seferi sırasında XIII. yy.ın 20'li yıllarında güneydekiler, Ögedey zamanında Batu'nun idaresinde tertip edilen Batı seferi (1237-1242) ile de batı ve kuzeydekiler (Ural civarındakiler) Moğollara bağlanmışlardır. Böylece 1200'lerin ilk yıllarında başlayan süreç, 1236'larda son bulmuştur.¹⁹⁶

¹⁹¹ Başkurt boylarından Üsergenlerin Kanglı kökenli olduklarını İsenbike Togan'ın, 10-12 Ekim 201 İtarihlerinde Ankara'da Türk Tarih Kurumu ile Tataristan İlimler Akademisi Şehabeddin Mercani Tarih Enstitüsü tarafından organize edilen İdil-Ural Tarihi Sempozyumu'nda sunduğu "İdil-Ural Bölgesinde Kanglılar ve Kanglı Turkey Köyü" adlı bildirisiinden öğreniyoruz İ. Togan'nın söz konusu bildirisi, İlyas Kamalov tarafından yayına hazırlanan Sempozyum Bildirileri kitabında yer almakta olup, yayım aşamasındadır. İ. Togan, bu bilgiyi, kendisi de Üsergenlere mensup olan Başkurdistan'ın önemli tarihçilerinden Emir Yoldaşbayev'den dinlemiştir. Küçüklüğünde babasının ezberlettiği Üsergen şeceresinin Kanglılara dayandığı şeklindeki bu bilginin, araştırmamız açısından önemli olduğunu ve tarihi hadiselerce de desteklendiğini ifade edelim.

¹⁹² Söz konusu şecere için bkz. *Başkurt Şecereleri/Başkurt Şecerelere*, Haz. Ahat Salihov, Ankara 2009, s. 74-80, 135-140.

¹⁹³ Söz konusu sefer, 1235 kurultayında alınan karar üzerine 1237 yılında başlayıp 1242 yılının başında Ögedey'in ölüm haberi üzerine sonlandırılan seferdir.

¹⁹⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 191.

age, s. 195.

¹⁹⁶ Kanglıların Moğollara bağlandığı tarih olarak Rus R. G. Kuzeyev, 1220 yılını gösterir (Ku-

Bu bağlamda ifade edilmesi gereken bir diğer husus da Moğol istilasına bağlı olarak Kanglıların bugünkü Kazak bozkırlarının batısına ve Urallara çekildikleridir. Onların boşalttığı Doğu Deşt-i Kıpçak'ın orta ve doğu kesimlerine Moğolistan'dan gelen Nayman, Kongrat/Koñrat, Kereit/Kerey, Merkit gibi boylar yerleşmiştir.

Doğu Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan Kanglılarla ilgili olarak yukarıda çeşitli kaynaklara bağlı olarak verilen bilgiler Batı kaynaklarınca da doğrulanmaktadır. 1246 yılında Papa'nın elçisi olarak Moğolistan'a giden Plano Karpini, notlarında Kanglılardan da bahseder ve ismi "Kangit" şeklinde kaydeder. Önce İdil Nehri kıyısında bulunan Altın Orda'nın merkezine uğrayan Karpini, Moğol hanıyla görüşmek üzere doğuya doğru hareket eder. Batu'nun ordasını ve bulunduğu noktanın çevresindeki halkları anlattıktan sonra İdil'den itibaren bulunduğu bölgenin doğusu hakkında şu bilgileri verir: "*Bundan sonra Kangitlerin (Kanglılar) ülkesine girdik. Bu ülkenin birçok yerinde çok fazla su sıkıntısı var. Suyun az bulunmasına bağlı olarak burada yaşayanların sayısı da az. Bu nedenle Tatar ülkesine (Moğolistan'a) giden Rus knezi Yaroslav'ın adamlarının büyük bir çoğunluğu bu çölde öldüler. Burada da Kuman ülkesinde olduğu gibi toprak üstünde çok sayıda ölmüş insanlara ait kafatası ve kemik gördük... Bu insanlar dinsizdirler, Komanlar gibi Kangitler (Kanglı) de toprağı işlemezler. Onların tek besin kaynağı hayvanları olup ev de yapmazlar, çadırlarda yaşarlar. Onları da aynı şekilde Tatarlar (Moğollar) yok ettiler ve onların topraklarında şimdi Tatarlar yaşıyorlar, sağ kalanlar ise köleleştirilmişlerdir.*" Bir sonraki paragrafta, "*Kangit topraklarından sonra Bissermanların ülkesine girdik...*"¹⁹⁷ diye başlayan Karpini'nin yukarıdaki ifadelerinde İdil Nehri'nden Harezm'e kadar uzanan bölgede Kanglıların yaşadığı ve Kanglı ülkesinin güneyde Harezm topraklarıyla bittiği açık bir şekilde belirtilmiştir.

Karpini ile birlikte seyahat eden Polonyalı rahip Benedict'in notları da Kanglı coğrafyasıyla ilgili yukarıda verilen bilgileri teyit etmektedir. Kanglı ismini "Kangites" şeklinde kaydeden Benedict de şu bilgileri verir: "*Kıpçakların*

zeyev, s. 363). Hangi veriye dayanarak bu tespiti yaptığını bilemiyoruz. Fransız R. Grousset ise Kalka Savaşı'ndan sonra Cebe ve Sübedey Volga'yı geçip Kama Bulgarları ve Urallardaki Kanklı (Qanlı) Türklerini yendiler ve bu efsanevi akından sonra Sırderya'nın kuzeyindeki stepler de Cengiz Han'ın büyük ordusuna iltihak etti diyerek, Kalka Savaşı'nın yapıldığı tarih olarak verdiği 1222 (doğrusu 1223'tür) yılını gösterir (Bkz. R. Grousset, *Stepler İmparatorluğu (Atilla, Cengiz Han, Timur)*, Ankara 2011, s. 256). Grousset'in anlattığı hadise hakikatse de, gerek onun gerekse Kuzeyev'in verdiği tarihlerde hem Kanglıların hem de bozkırın bütünüyle Moğollara bağlandığını söyleyemeyiz. Cebe ve Sübedey'in yaptıkları sefer, esas itibarıyla bir keşif seferi mahiyetinde olup, bozkırın kuzey ve batı kısımları ile Uralların Moğollara bağlanması *Gizli Tarih*'de açıkça ifade edildiği üzere daha sonradır.

¹⁹⁷ *Puteşestviya v Vostochnye Strani*, s. 63-64.

hududunda Yayık adlı ırmağı geçtiler. Kangiteslerin (Kanglı) ülkesi buradan başlar. Bu ülkede yirmi gün atla gittiler, az insan gördüler. Fakat çok bataklık, tuzlu yerler ve tuzlu ırmaklar geçtiler. Sonra kuraklıktan kavrulmuş ve kurumuş bir kum çölünü de sekiz günde yürüdüler. Kanglı ilinden sonra Türkistan'a ulaştılar. İlk defa burada Yankint (Yengi Kent) adlı büyük bir şehir gördüler... Türkistan'dan sonra Karahıtay ülkesine vardılar."¹⁹⁸

Aynı bölgeden Karpini ve Benedict'en yaklaşık yedi yıl sonra yani 1253'te Fransa kralı Saint Louis'in elçisi olarak Moğolistan'a giden William Rubruk da notlarında, Kanglı coğrafyası hakkında notlar tutmuştur. Önce Altın Orda'ya uğrayan ve burada kısa bir süre kalan Rubruk, büyük han ile görüşmek üzere 15 Eylül 1253 tarihinde İdil'den doğuya doğru hareket etmiştir. Kanglı ismini "Cangle" şeklinde yazan Rubruk, Kanglıları, "Kumanların akrabalarından Kanglılar ve Kanglı diye adlandırılan Kumanlar" olarak gösterir ve şu bilgileri verir: "Hazar Denizi'nin güneyinde Hazar Dağları, İran, doğusunda Muligek Dağları, yani Axasinorum ki, bu dağlar Hazar Dağlarıyla bitişiktir. Buradan kuzeye doğru uzanan bozkırlarda şimdilerde Tatarlar yaşamaktadır. Önceden burada Cangle (Kanglı) diye adlandırılan Komanlar (Kumanlar) bulunuyordu."¹⁹⁹ Bir başka yerde "... Kutsal Haç Bayramı'nın ikinci gününden Bütün Azizler Bayramı'na kadar ara vermeden doğu istikametinde yol aldık. Bu ülkenin her yerinde ve daha da ötelede bir şekilde Komanların (Kumanlar) akrabaları olan Kanglılar yaşıyorlardı. Kuzeyimizde Büyük Bulgarya güneyimizde yukarıda zikredilen Hazar Denizi vardır."²⁰⁰ diyen Rubruk benzeri bir ifadeyi bir başka yerde daha tekrar eder.²⁰¹ Tespitlere göre Rubruk, 15 Eylül'de İdil'den hareket etmiş, 8 Kasım 1253 tarihinde Kinçat²⁰² şehrine ulaşmıştır.²⁰³ Onun bu kayıtlarından İdil-Talas nehirleri arasında hat- ta daha da doğuda Kanglıların yaşadığı açıkça görülmektedir.

Moğol, İslam ve Batı kaynakları sayesinde Doğu Deşt-i Kıpçak'taki varlıklarından haberdar olduğumuz bu bölge Kanglılarının önemli bir bölümü Yedisu bölgesinde yaşayan Kanglılar gibi XII. yy.ın ikinci yarısından itibaren Harezmşahların idaresine girerek güneye göç ederken, bazı grupların da Başkurt tarafına²⁰⁴ çekildikleri anlaşılmaktadır. Bunlardan aşağıda ayrıca bahsedilecektir. Bozkırda kalıp Moğollara tabi olanlar ise Cuci Ulusu içerisinde kalarak Altın Orda'nın parçası hâline gelmişlerdir.

¹⁹⁸ Sümer, *Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller ve Türk Destanları*, s. 76.

¹⁹⁹ *Puteşestviya v Vostochnye Strani*, s. 102.

²⁰⁰ *Puteşestviya v Vostochnye Strani*, s. 107.

²⁰¹ *age*, s. 108.

²⁰² Talas vadisindeki Kencek şehri olmalı.

²⁰³ *Puteşestviya v Vostochnye Strani*, s. 210, açıklama 140.

²⁰⁴ Başkurt boylarından Kanglı-Uranların Moğol istilası yıllarında kuzeye göç ettikleri anlaşılmaktadır.

b- Yedisu Bölgesinde Kanglılar

V. yy.ın ilk çeyreğinde bir kısım Gao-çı/Kanglı oymaklarının İli boylarıyla Sırderya'ya kadar yayıldıkları ikinci bölümde ifade edilmişti. Faaliyetleri hakkında hiçbir malumata sahip olmadığımız bu oymakların, 2006 yılında yayınlanan bir çalışmamızda, Peçenekler içinde görülen Kangarlar olma ihtimali üzerinde durulabileceğinden bahsetmişsek de, kanaatimizin değiştiğini yukarıda ifade etmiştik.

Daha sonra Kanglıların bu bölgede kaynaklardan zikredilmeleri XII. yy.ın başlarına tesadüf eder. Karahıtaylar ile Karahanlılar ve Selçuklular arasındaki mücadelelere bağlı olarak isimlerinden bahsedilir. *Tarih-i Cihan Güşa*'da geçen malumata göre aşağı yukarı Karahanlı Balasagun idaresinin kuzey taraflarında Yedisu bölgesinde Çu ve Talas Irmakları civarında idiler.²⁰⁵ Kanglıları yeryüzündeki beş Türk boyundan biri olarak gösteren ve Türkmenlerle birlikte yaşadıklarını söyleyen Ebulgazi de, Çu ve Talas Irmaklarından Isık Göl kıyılarına kadar, yani bugünkü Kırgızistan topraklarının önemli bir bölümünü Kanglıların yurtları olarak gösterir ve uzun yıllar buralarda yaşadıklarını kaydeder.²⁰⁶ Ebulgazi her ne kadar zaman belirtmemiş ise de aktardığı tarihî hadiselerden aynı dönem olduğu açıktır. İsmi, Cüveynî "Kanklı", Reşideddin "Qanlı", Ebulgazi ise "Kanglı" şeklinde yazmıştır.

Bu bölgede Karluklarla birlikte zikredilen Kanglıların, Karahıtay baskısı sonucu doğudaki asıl kütleden bölünerek bu bölgeye geldikleri ileri sürülmüştür ki, bizim kanaatimiz de aynı istikamettedir. Karahıtayların 920'de Kırgızları kovarak Moğolistan'a, 930'larda da Kuzey Çin'e hâkim olmaları ve XII. yy.ın başlarında (1123/1125) Çinliler (Kin Hanedanı) tarafından batıya sürülmeleri, Çin-Moğolistan havalisi kadar Altayların batısını da etkilemiş, pek çok kavmin batı istikametinde göç etmesine yol açmıştır. Doğuda olmaları hasebiyle Kanglıların bu baskıyı daha fazla hissettikleri, bu yüzden de bazı boyların Doğu Türkistan üzerinden Yedisu havalisine geçtikleri anlaşılıyor. Kanglıların, Karahıtayların hemen öncesinde Yedisu'da ortaya çıkmaları da bunu göstermektedir.

Bir kayda göre, X. yy.da Maveräünnehir'i dolduran Türklerin asıl kütlesini Kanglılar oluşturuyorlardı ve Maveräünnehir'in Türkistan adıyla anılmaya başlanması bu dönemde olmuştu.²⁰⁷ M. Tınışbayev tarafından verilen bu bilginin kaynağını bilemiyoruz. Togan, 1121-1124 yılları arasında Kanglıların,

²⁰⁵ Cüveynî, s. 305.

²⁰⁶ Ebul-Gazi, *Rodoslovnoye*, s. 30, 31, 37.

M. Tınışbayev, *Materialı k İstorii Kirgiz-Kazakskogo Naroda*, Taşkent 1925, s. 6.

Karluklarla birlikte Karahanlıların asıl unsurlarından biri olduklarını söyler ki,²⁰⁸ onun verdiği bu bilgi hem Oğuznameler hem de Ebulgazi'nin kayıtlarıyla sabittir. Oğuzname'de Sayram ve Talas, Uygurlarla birlikte Kanglıların yurdu, Semerkand ise iktaları olarak geçer. Ebulgazi ise Karahıtay bahsinde, XII. yy.ın ilk yarısındaki olayları anlatırken, "*Balasagun çevresinde Türkler çoktu, en çok da Kanglılar vardı.*"²⁰⁹ diyerek bölgede nüfus bakımından üstün durumda olduklarına dikkat çeker. Kanglılar, Karahanlı idaresinin zayıfladığı zamanlarda sık sık isyan etmişler ve Karahıtayların Karahanlı ülkesini ele geçirmelerinde Karluklarla birlikte önemli rol oynamışlardır. Cüveynî'deki kayda göre, Afrasyab neslinden Balasagun Han'ı²¹⁰, o bölgede yaşayan Karluk ve Kanglı Türklerinin kendisine itaat etmemesi ve mallarına saldırıp kurt gibi kapıp kaçmaları nedeniyle zor anlar yaşamaktaydı. Gücü kuvveti olmayan Balasagun hâkimi Karluk ve Kanglıların saldırılarına engel olamıyor ve onları cezalandıramıyordu. İşte bu nedenle Karahıtay Gur Han'a²¹¹ elçi göndererek, Karluk ve Kanglılar karşısında âciz kaldığını ifade edip, bela olarak nitelendirdiği bu iki boydan kurtarılmasına yardım etmesi hâlinde Balasagun'u kendisine teslim edeceğini bildirip, gelmesi için Gur Han'a yalvarmıştır. Balasagun'a gelen Gur Han zahmetsizce şehre sahip olmuş, Balasagun Han'ının hanlık unvanını alarak ona İlik Türkmen unvanı vermiştir.²¹² Benzeri cümlelerle ancak biraz daha kısa olarak Ebulgazi²¹³ tarafından da anlatılan bu hadiseden sonra Gur Han; Kem Kemçik, Barıkan ile Taraz'dan Yaginç'e kadar uzanan bölgelere şahneler tayin etmiştir. Bir süre geçip halkı refaha kavuşup askerî bakımdan güçlenince Kanglılara boyun eğdirip onları da kendine bağlamıştır.²¹⁴

Karahıtayların Balasagun'u ele geçirmeleri üzerine Selçuklu sultanı Sançar 1130'da büyük bir orduyla doğuya hareket ederek, Kaşgar'da kalabalık Karahıtay kuvvetlerini yendi. Karahıtay kuvvetleri arasında Karluk ve Oğuzlarla birlikte Kanglılar da vardır.²¹⁵ Ancak yedi yıl sonra Karahıtaylar yeniden

²⁰⁸ Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s. 405.

²⁰⁹ Ebul-Gazi, *Rodoslovnoye*, s. 37.

²¹⁰ Cüveynî'de ismi kaydedilmeyen Balasagun hâkimi II. İbrahim'dir. Bkz. E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1997, s. 25. İlik Türkmen unvanıyla Karahıtaylara tabi olan İbrahim, Karluk isyanını bastırmak için gönderildiği bir seferde, 1156'da Buhara yakınında Kellabad'da Karluklar tarafından öldürülerek cesedi bozkıra atılmıştır. Bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 355-356.

²¹¹ Gur han unvanlı Karahıtay hükümdarı Ye-Liu Ta-shi (1130-1142)'dir. Balasagun'u ele geçirdikten sonra Kaşgarlı, Buharalı ve Ferganalı Karahanlı idarecilerini de kendisine bağlamıştır. Bkz. L. Rasony, *Tarihte Türklük*, Ankara 1988, s. 162.

²¹² Cüveynî, s. 305; Aristov, *Zametki*, s. 403.

Ebul-Gazi, *Rodoslovnoye*, s. 37.

²¹⁴ Cüveynî, s. 305; A. N. Bernştam, *İzbrannıye Trudi po Arheologii i İstorii Kirgızov i Kirgızstana*, II; Bişkek, 1998, s. 307.

²¹⁵ O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 175.

Karahanlılara saldırıp, Semerkand hâkimi Mahmud'u 1137'de Hocend hududunda mağlup ederek batıya doğru ilerlemeye başladılar. Selçuklu Devleti için büyük tehlike arz eden Karahıtay istilasını durdurmak maksadıyla Sultan Sancar 300 bin kişilik büyük bir kuvvetle Maverâünnehir seferine çıktı. 10 Eylül 1141 (5 Sefer 536) tarihinde Semerkand civarında Katvan mevkiinde yapılan savaşı Karahıtaylar kazandı.²¹⁶ Selçuklu ordusunun hezimetıyla sonuçlanan bu savaşta Karluk, Yağma ve Oğuzlarla birlikte Kanglılar da Karahıtayların yanında Selçuklulara karşı savaşmışlardır.

Karluk ve Kanglıların huzursuzlukları ve Karahanlı idarelerine karşı isyanları Karahıtaylar devrinde de devam etmiştir. Karluklarla Karahanlı Semerkand idaresi arasındaki mücadeleye bağlı olarak verilen bilgiye göre bu sırada Kanglıların bir kısmı Semerkand ve Buhara civarında "Yabgu oğulları ve Laçın beyler"²¹⁷ idaresinde bulunuyordu. Semerkand Karahanlı hükümdarı Gök-Sagun 1158'de, Karahıtayların da tesiriyle Karluk ve Kanglıları silah taşımamaya ve ziraatla uğraşmaya zorlamış ve bu suretle onları etkisiz hâle getirmeye çalışmıştır. Ancak başarılı olamayınca onlara saldırarak Buhara ve Maverâünnehir'den çıkarmıştır.²¹⁸

Katvan'daki galibiyetten sonra Karahıtaylar, Karahanlı sahasında Selçukluların yerini alıp bölgeye hâkim olmuşlarsa da huzursuzluk Moğolların gelişine kadar devam etmiştir. XIII. yy.ın başlarında Kırgızistan coğrafyasında Harezmşahlarla Karahıtaylar ve şehirlilerle Karluk ve Kanglılar arasındaki mücadeleler neticesinde Balasagun, Özkent, Taraz gibi önemli merkezler büyük zarar görmüş ve bu durum Moğolların buralara hâkim olmasını kolaylaştırmıştır.²¹⁹

Haklarında pek fazla bilgiye sahip olmadığımız Yedisu Kanglılarının büyük çoğunluğu, XII. yy.ın sonlarından itibaren Büyük Selçuklu Devleti'nin (1040-1157) mirasçısı olarak tarih sahnesine çıkan Harezmşahlar Devleti'nin (1097-1231) hizmetine girmişlerdir. Ebulgazi'ye göre 60 bin çadırılık bir

²¹⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 176.

Peygu (Yabgu), Karlukların reisidir. Laçın Bey ise en önemli Karluk beyi olarak gösterilmiştir. 1156'da Karahıtaylara bağlı Semerkand hâkimi İbrahim'in Karluklar tarafından öldürülmesinden sonra onun yerine geçen oğlu Çağrı Han (Kök-Sagun), Karluk yabgusunu öldürmüş, oğulları ve beylerini de sıkıştırmıştı. Bunun üzerine Laçın Bey gibi Karluk ileri gelenleri Harezmşah İl Arslan'a giderek ondan yardım istemişler, o da Temmuz 1158'de ordusuyla Maverâünnehir'e girmiştir. Barthold, *Türkistan*, s. 356.

²¹⁸ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 188. Barthold'un İbnü'l-Esir'den naklettiğine göre, Karahıtayların hükümdarı onları Semerkand ve Buhara'dan çıkarttırarak Kaşgar'a yerleştirmek istemiştir. Bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 356.

²¹⁹ Bernştam, s. 313.

Kanglı kütlesi Harezmsaşhaların hizmetine girerken geride, Çu ve Talas havali-sinde 10 bin çadırılık küçük bir kütle kalmıştır.²²⁰

V. Barthold, “Orta Asya’da Moğol İstilasına kadar Hristiyanlık” konusunu incelediği makalesinde, Yedisu bölgesindeki Nesturilerin Kanglılara mensup olma ihtimali üzerinde durmaktadır.²²¹ Yine aynı makalede, XIII. yy.ın başlarında Yedisu bölgesinin önemli merkezlerinden Almalık hâkimi Ozer’den bahsederken, Cüveynî’ye atıfta bulunarak onun Kanglı olduğunu yazmaktadır.²²² Faydalandığımız Cüveynî’nin *Tarih-i Cihan Güşa’s*ının son Türkçe tercümesinde Ozer’in Kanglı olduğunu gösteren her hangi bir kayda rastlanılamamışsa da, Kanglıların bu bölgede yoğunlaştıkları gerçeğinden hareketle doğruluğu kuvvetle muhtemeldir. Cüveynî’ye göre, Ozer, korkusuz bir adam olup haydutlukla nam salmıştır. Etrafına çok sayıda adam toplayarak güçlenmiş ve bölgenin en önemli şehirlerinden Fulad’ı da ele geçirmiştir. Cengiz Han’dan kaçarak Karahıtay Gur Han’a sığınan ve 1211 yılında da Karahıtay tahtını ele geçiren Nayman Güçlük’ü de yenen Ozer, zaferini haber vermek için birçok hediyeyle birlikte bir elçiyi Cengiz Han’a gönderdi. Ozer’in hareketine çok sevinen Cengiz de, karşılığında ona kıymetli hediyeler gönderip, Tusi (Cuci)’nin kızıyla nişanlayacağı sözünü verdi. Elçisinden bu haberi öğrendikten sonra bizzat kendisi Cengiz’in yanına gitti. Cengiz iyi karşıladığı Ozer’i avdan uzak durması, avlanayım derken av olabileceği konusunda uyardı ve avdan vazgeçirmek için ona çok sayıda hediye ile bin baş da koyun verdi. Ancak Ozer Almalık’a döndükten sonra da avlanmaya devam etti ve bir gün av sırasında Güçlük’ün adamları tarafından yakalanarak kuşatma altında bulunan Almalık’a götürüldü. Halkın ciddi mukavemet göstermesi nedeniyle şehri ele geçiremeyen Güçlük, Moğol askerlerinin gelmekte olduğu haberini öğrenince kuşatmayı kaldırıp Ozer’i de yanına alarak Almalık’tan ayrıldı. Kısa bir süre sonra da Ozer yolda öldürüldü.²²³

Cüveynî’ye göre Ozer, cesur, akılsız aynı zamanda da Allah’tan korkan birisiydi. Dervişlere iyi davranır, yardım ederdi. Sufi hırkası giymiş yanına gelen bir dervişin, “*Ambarımızda hiçbir şey yok, bize borç ver, elinden gelen yardımı bizden esirgeme*” demesi üzerine Ozer ağlamış ve bir baliş altını “*kusurumuzu affet!*” diyerek ona vermiştir.²²⁴

²²⁰ Ebul-Gazi, *Rodoslovnoye*, s. 31.

Barthold, “Orta Asya’da Moğol Fütühatına Kadar Hristiyanlık”, s. 92.

Barthold, *agm*, s. 93.

Cüveynî, s. 115-116.

²²⁴ *age*, s. 116.

Güçlük Han'ın ortadan kaldırılmasından sonra bölgeye hâkim olan Cengiz Han, Ozer'in yerine oğlu Sıgnak Tegin'i tayin etti. Hediye ve hilat vererek onu Cuci'nin kızlarından biriyle nişanladı. Sıgnak Tegin'in ölmesinden sonra da onun yerine oğlu getirildi.²²⁵ Cengiz Han, Harezmşah Muhammed üzerine yürümek için Yedisu bölgesine geldiğinde Kayalık emiri Arslan Han ve Beş-balıg hâkimi İdi-kut'la birlikte Almalık'tan Sıgnak Tegin, Cengiz'in ordusuna katılarak Otrar önlerine geldiler.²²⁶

Böylece Yedisu bölgesinde yaşayan Kanglılar da bölgedeki diğer idareler gibi Harezmşahlar seferi öncesinde herhangi bir mukavemet göstermeden Cengiz'e itaat ederek onunla birlikte Harezmşahlar seferine katılmışlardır.

²²⁵ *age*, s. 116.

²²⁶ *age*, s. 120.

3-Yedisu ve Deşt-i Kıpçak'tan Harezmsahlar Ülkesine Göç

Harezmsahlar sülâlesi, Melikşah'ın taştardı Anuştingin'e dayanmaktadır. Selçuklu sultanı Berkıaruk (1093-1104) tarafından Anuştingin oğlu Kutbettin Muhammed (1097-1128)'in Harezm'de vali tayin edilmesiyle Harezmsahlar Devleti (1097-1231)'nin temelleri atılmıştır. Başlangıçta Selçuklulara bağılı bulunan ve sırasıyla Arslan Atsız (1128-1156), İl Arslan (1156-1172), Sultan Şah (1172) ve nihayet Alaaddin Tekiş (1172-1200)'in Harezmsah olmasıyla devlet hüviyetine bürünen Harezmsahlar, Tekiş'in oğlu Alaaddin Muhammed (1200-1220) zamanında hemen bütün doğu Selçuklu sahasına hâkim, zamanının en büyük İslâm devleti hâline gelmiştir. Sultan Tekiş zamanında bozkırdaki Türk kavimleriyle kurulan ilişki neticesinde Harezmsah-Kanglı münasebetleri başlamış ve bu ilişkiyle iki tarafın kaderi bir anlamda birleşmiştir.

Harezmsahlar Devleti henüz devlet hüviyetini almadan önce yukarıda bahsedildiğı üzere Kanglılar, Kansu ve Moğolistan, Doğı Deşt-i Kıpçak ve Yedisu bölgesi olmak üzere üç farklı bölgede yaşıyorlardı. Yedisu'dakiler XII. yy.ın başlarında Maverâünnehir'e girmişlerdi. Aynı yy.ın sonlarından itibaren de (bilhassa 1181'de sonra) bozkırdakilerin (Sırderya ve Aral'ın kuzeyinde yaşayanlar) büyük çoğunluğu Harezmsahlar devleti idaresine girerek Maverâünnehir ve Harezm başta olmak üzere bu devlet topraklarının değişik bölgelerine yerleştiler. Bu sayede Harezmsahlar ordusunun mühim bir kısmı Yedisu ve bozkırdan giden Kanglılardan oluşurken, birçok Kanglı beyi de bu devlette önemli askerî ve idari görevler elde ettiler. Öyle ki bu gelişmeler neticesinde Harezmsahlar, bir Oğuz-Kanglı devleti şeklini aldı.

a-Harezmşahlar Sülalesi Ceddi Anuştegin'in Kanglı Olma İhtimali

Anuştegin'in Türk olduğunda şüphe bulunmamakla beraber hangi Türk boyuna mensup olduğu konusu tartışmalıdır. Cüveynî ve Reşideddin kaynaklı genel kanaat, Oğuzlardan (Beydilli) geldiği yönündedir.²²⁷ Bunu göz ardı etmemekle beraber İ. Kafesoğlu, Hâlâçlardan olma ihtimali üzerinde durur.²²⁸ Z. V. Togan ise, Anuştegin'in Yugur oğullarından, daha özel olarak ifade etmek gerekirse Kanglılardan olduğunu söyler. Bu meselede bizi ilgilendiren Togan'ın görüşleridir. Togan şöyle demektedir: "...Enuştegin'in torunları hep Yemek ve Kanglı gibi Kıpçak ve Yugur zümreleriyle çevrilmişti. Bunların diline dair Şems b. Kays tarafından yazılan lûgat kitabında bu dil Kanglı dili tesmiye edildiğinden Harezm'de Enuştegin oğulları devrini Kanglı Harizmşahları devri diye anıyoruz. Anuştegin'in lakabını garce okutan rivayetlere rağmen, bu kelimenin "gurce" (küçük Gur=Ugur) olması da mümkündür; nitekim bu Harizmşahlar zamanında Kıpçak zümresine mensup Türklere "Yugur oğurları" (Yugur-zadegan) da denilmiştir. Anuştegin'in halefi olan Ekinci b. Koçkar da Kıpçak ve Yugur zümresinden olan Kun Türklerinden neşet etmiştir."²²⁹ Bir başka eserinde, "Selçuklular zamanından kalan kayıtlarda Kıpçak ve Kanglılara Yugur oğulları denilmektedir. Her hâlde en eski zamanlarda Yugur ismi Kıpçak, Kanglı, Kimek (Yemek) Türklerine itlak olunmuştur..."²³⁰, "...Oğuzname'nin Çağatayca şekline göre bir zamanlar Beş-Uygur camiasına Khâlâc, Kanglı, Karluk, Kıpçak, Ağaçeri kabileleri dâhil olmuş imiş."²³¹ demektedir.

Özetle Togan'ın iddiası, Anuştegin'in lakabından ve Ekinci b. Koçkar'ın Kun Türk'ü olmasından hareketle Yugur oğulları (veya Beş-Uygur) olarak adlandırdığı bozkırlı Türk boylarının Harezmşahlarda yoğun olarak görülmelerine ve özellikle de Kanglı dili lûgatine dayanmaktadır.

Yugur oğulları (Yugur zadegân) ifadesi, Harezmşah Tekiş'in Gur hükümdarı Gıyaseddin'e yazdığı mektupta geçmektedir. Mayıs 1181 tarihli bu mektupta, Alp Kara Uran'ın büyük bir Kıpçak kuvvetiyle Cend sınırlarına gelerek kendisine hizmet arz ettiği ve oğlu Kıran (Barthold'da Firan)'ı Yugur

²²⁷ K. d'Ocon, (kullandığımız eserde yazarın soyadı bu şekilde verilmiştir) genel bir ifade kullanarak Türk (yani Oğuz) bir köle olduğunu (*Ot Çingizhane do Tamerlana*, Rusça Trc. N. Kozmin, Almatı 1996, s. 96); F. Köprülü, Oğuzların "Beydili" boyuna mensup olduğunu ("Harizmşahlar", İA, 5/1, İstanbul 1988, s. 272); P. B. Golden ise Oğuz gulamı olduğunu yazar (*Türk Halkları Tarihine Giriş*, Ankara 2002, s. 187).

²²⁸ İ. Kafesoğlu, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, Ankara 1992, s. 336; Aynı müellif, *Harezmşahlar Devleti Tarihi* (485-618/1092-1221), Ankara 1992, s. 38-43.

²²⁹ Z. V. Togan, "Harizm", İA, 5/1, İstanbul 1988, s. 250.

²³⁰ Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s. 148.

Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s. 149.

oğullarından bir grupla Ürgenç'e gönderdiği yazılıdır.²³² Bazı araştırmalarda da Türkistan'ın bozkır sınırında "Yugur" isimli bir şehir ve yerin varlığından bahsedilir.²³³ Anlaşılan mektupta geçen Yugur oğulları, Yugur şehrinin veya bölgesinin sakinleriydi.

Yugur ve Yugur oğullarının varlığı hakikatse de bunlarla Anuştingin arasında bağlantı kurabileceğimiz hiçbir kayda tesadüf edilemediği gibi, aksine Tekiş'in mektubunda, Yugur oğullarının Alp Kara Uran'ın oğlu Kıran'ın emrinde oldukları görülmektedir. Togan'ın sıraladığı boyları Yugur oğullarından kabul etsek bile, Yugur oğullarının Harezmsaşlar idaresine girmesinin, söz konusu mektuptan öğrendiğimiz üzere, Anuştingin'den çok daha sonra Tekiş döneminde 1181'de olmasından hareketle Yugur oğullarıyla bu tarihten yaklaşık yüz sene önce yaşamış Anuştingin arasında bağlantı kurmak imkânsız gibidir. Bir başka mesele de, Kafesoğlu'nun²³⁴ da belirttiği üzere kaynakların hiçbirinde bir sülale veya aileden değil de, bir kavimden bahsedilirken Kıpçak-zadegân, Kanglı-zadegân, Oğuz-zadegân gibi tabirlerin kullanılmamış olmasıdır. Bu tür ifadelerin ancak bir aile ve sülaleye atfen kullanıldığı bilinmektedir. Togan'ın bahsettiği kaynaklarda mahiyeti belli olmayan Yugur oğulları da bu şekilde bir sülaleye ait olsa gerektir.

Togan, Kanglıları da dâhil ettiği bozkırlı Türk boylarını Yugur oğulları zümresine bağlarken bir diğer kanıt olarak da *Oğuzname*'nin Uzunköprü nüshasında geçtiğini ifade ettiği "Beş-Uygur" şeklindeki bir kaydı göstermektedir. Ancak, Togan'ın *Oğuzname*'nin Uzunköprü nüshasına dayanarak bir zamanlar Kalaç, Kanglı, Kıpçak, Karluk ve Ağaçerileri Beş-Uygur zümresi olarak göstermesinde bir okuma hatası olduğu anlaşılmıştır. F. Kırzioğlu'nun dikkat çektiği bu okuma hatası²³⁵ tarafımızdan da kontrol edilmiştir. Togan, *Oğuzname*'nin Uzunköprü nüshasında²³⁶ açık yazılı ve ölçüye uyan "Başı Uygur, ardı Yığaç-er bile" şeklindeki mısranın başındaki kelimeyi "Başı Uygur" yerine "Beş-Uygur" olarak okumuş ve bunun üstündeki beyitte geçen "*Khâlâç, Kanglı, Karluk bu Kıpçak erür*" deki dört uruğu bir sonraki mısradaki "Yığaç-er"i ile birleştirerek "Beş-Uygur" zümresi şeklinde vermiştir.

Öte yandan bir dönem Harezmsaliliği de yapmış olan Kun Türk'ü Ekinci b. Koçkar'ın Anuştingin'le akrabalığı yönünde de herhangi bir kayda tesadüf

²³² Bağdadî, s. 148; Kafesoğlu, *Harezmsaşlar*, s. 94; Barthold, *Türkistan*, s. 363; Köprülü, "Uran Kabilesi", s. 233-234.

²³³ Barthold, *Türkistan*, s. 393; Ahinjanov, *Kıpçaki*, s. 227.

²³⁴ Kafesoğlu, *Harezmsaşlar*, s. 41.

M. Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda KIPÇAKLAR*, Ankara 1992, s. 10.

"Bular herbir binğge Oğuz, at berür: / Khalaç, Kanglı, Karluk bu Kıpçak erür. / Başu Uygur, ardı Yığaç-er (Ağaç-Eri) bile, / Bularnıñ barında yok-erdi kile". Bkz. H. Namık Orkun, *Oğuzlara Dair*, Ankara 1935, s. 106, Kilişe Levha VIII, satırlar 187-190; Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s. 9.

edilememiştir. Bu şahsın Horasan'da öldürülmesinden sonra oğlu, bozkıra akrabalarının yanına kaçmış ve oradan aldığı kuvvetlerle Harezm valisi Anuş-tigin oğlu Kutbeddin Muhammed'in üzerine yürümüştür.²³⁷ Bu da Anuş-tigin soyuyla yani Harezmsahlarla bozkır arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından önemlidir.

Kanglı dili lûgatine gelince, hemen belirtmek gerekir ki, hakkında ilerleyen sayfalarda bilgi verilecek olan bu lûgat, F. Köprülü'nün ifade ettiği²³⁸ ve ondan beri de ittifakla kabul edildiği üzere Harezmsahlara son dönemine aittir. Böyle bir eserin varlığı, Anuş-tigin'in Kanglı menşinden ziyade, Harezmsahlar ülkesinin Harezm, Maverâünnehir ve Horasan gibi bölgelerinde nüfusun Kanglılar lehine değiştiğine ve devlet içinde Kanglıların çok etkili bir konuma geldiklerine işaret eder.

Netice itibarıyla, Anuş-tigin'in lakabından hareket edip, bunu "Yugur-zadegân" ibaresi ve Kanglı dili lûgatıyla desteklemek yoluyla, Harezmsahlara Kıpçak veya Yugur oğulları zümresinden gösterilen Kanglılara bağlamak Kafesoğlu'nun da işaret ettiği²³⁹ gibi mümkün gözükmemektedir.

b-Kanglıların Harezmsahlar Devleti Hizmetine Girmeleri

Kanglıların Harezmsahlara hizmetine girmeleri esas itibarıyla XII. yy.ın son çeyreğinde Sultan Tekiş zamanında başlamıştır. Harezmsah Tekiş'ten önce ve hatta onun ilk dönemlerinde Harezmsahlar ile Kanglılar başta olmak üzere bozkırdaki Türkler arasındaki münasebetler daha çok çatışma şeklinde olmuştur. Tekiş'in Ocak-Şubat 1181 tarihinde Gur hükümdarına yazdığı mektubunda da bozkıra yapacağı seferden bahsedilir.²⁴⁰ Yine aynı yıl Tekiş'in Gur hükümdarı Gıyaseddin'e ve Irak atabeyi Pehlivan'a yazdığı mektuplardan Kanglılarla ilişkilerin farklı boyutlar kazandığı görülmektedir. Gıyaseddin'e hitaben yazdığı Mayıs-Haziran 1181 tarihli mektubunda Alp Kara Uran'ın kalabalık Kıpçak askerleriyle Cend'e gelerek kendisine hizmet arz ettiğini ve oğlu Kıran'ı (Barthold'da Firan) Yugur-zadegândan oluşan bir heyetle Ürgenç'e gönderdiğini, kabul edilmeleri hâlinde bunların kışın Karahıtaylar üzerine yapılacak sefere katılmak istediklerini yazmıştır.²⁴¹ Kıran ve maiyetindekileri iyi bir şekilde karşılayan Tekiş, onları yanlarına on adamını vererek Cend, Sıgnak, Ribat ve Barçnlık Kent havalisi hâkimi oğlu Nasireddin Melik'e göndererek birlikte Karahıtaylar üzerine yürümesini emretmiştir.

²³⁷ Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 42.

²³⁸ F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1981, s. 205.

²³⁹ Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 41.

²⁴⁰ Bağdadî, s. 148.

Bagdadî, s. 158-159.

Irak atabeyi Pehlivan'a gönderilen Ekim-Kasım 1181 tarihli mektupta ise, Alp Kara Uran ile yapılan ittifak neticesinde Taraz'a kadar olan toprakların ele geçirildiğinden bahsedilirken ayrıca Kıran'ın kendisiyle akraba olduğu ifade edilmiştir.²⁴² Anlaşılan bu son cümleyle Terken Hatun'la evlilik kastedilmektedir ki, Kanglılarla kurulan bu evlilik akdi, aşağıda görüleceği üzere her iki taraf için de bir dönüm noktası olmuştur.

Bu olayların anlatımına geçmeden önce Terken Hatun soyuna ve Kanglı-Kıpçak meselesine açıklık getirmekte fayda vardır. Aksi takdirde konu anlaşılmayacaktır. Biz Harezmsahlar hizmetine giren bozkırlı Türklerin hâkim kütlesini Kanglı olarak kabul ederken, bazı kaynaklarda ve araştırmalarda bunlar Kıpçak veya Kanglı-Kıpçak şeklinde verilmektedir. Harezmsahlar tarihinin en önemli kaynaklarından *Tarih-i Cihan Güşa*'nın yazarı Cüveynî, Sultan Tekiş'in ordusunda görev yapan askerlerin bir kısmı için "*Acemiler denen Oranlar*"²⁴³ derken bir başka yerde Harezmsah Muhammed'in askerleri için "*Yakınları ve komutanları ise, Oran adı verilen, annesinin akrabalarından olan bir kavimdendirler.*"²⁴⁴ demektedir. Yine aynı müellif "*Terken Hatun aslen Kanglı adı verilen bir Türk kabilesindendir.*" demekle, Oranların Kanglı boyu olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu kabile mensupları daima Terken Hatun tarafından himaye görürler ve yönetimde söz sahibi olurlardı. Acemiler²⁴⁵ de denen bu insanlar sert tabiatlı ve merhametsiz idiler. Nereye giderlerse orayı harap ederlerdi ve halk onları gördüğü zaman kaçacak delik arardı. Onların halka reva gördüğü kötülük, eziyet ve zulüm, Sultan'ın devletin temellerini sarsan en önemli etkenlerden biriydi.²⁴⁶ Cüveynî'nin bu ifadelerine göre Terken, Kanglıların Uran veya Oran adlı kabilesine mensuptu. Köprülû'nün kaydettiği üzere Mirhond da Cüveynî kaynaklı olarak, Harezmsah Muhammed'in ordusunun annesiyle akrabalığı olan Kanglı ve Uranlardan oluştuğunu söylemiştir.²⁴⁷ Cûzcânî'nin Tabakât-ı Nâsırî'sine göre Terken, Kıpçak reisi Kadır Han'ın kızıdır.²⁴⁸ Nesevî, Yemek kabilesinin Bayaut (Bayat) aşiretinden Cenkşi adında bir beyin kızı olduğunu söylerken,²⁴⁹ daha geç dönem müellifi Ebulgazi de Kanglı başbuğlarından birinin kızı olduğunu yazar.²⁵⁰

Bu kayıtlarda görüldüğü üzere Terken Hatun'un soyu olarak Kanglı, Kıpçak ve Yemekler olmak üzere üç Türk boyu veya boylar birliği gösterilmek-

²⁴² Bağdadî, s. 174-175.

²⁴³ Cüveynî, s. 270.

²⁴⁴ Cüveynî, s. 320.

²⁴⁵ Yerlilerin "yabancılar" anlamında kullandıkları bir ifadedir.

²⁴⁶ Cüveynî, s. 381.

Köprülû, "Uran Kabilesi", s. 237.

²⁴⁸ Cûzcânî, s. 240.

²⁴⁹ Nesevî, s. 23, 34, 72.

²⁵⁰ Ebul-Gazi, *Rodoslovnoye*, s. 31.

tedir. Cüveynî ve Mirhond'da açık bir şekilde ailenin Kanglı Uranlardan, Ebulgazi'de ise doğrudan Kanglılardan olduğu belirtilmiştir. Her ne kadar Cûzcânî, Terken Hatun'un babasını Kıpçak olarak kaydetmişse de biz Kadır Han'ın Alp Kara Uran'la akrabalığı dolayısıyla Uran olduğunu biliyoruz. Öyleyse Terken Hatun'un soyu hakkında Cüveynî, Mirhond ve Cûzcânî'de geçen kayıtlar aynıdır, yani Uranlara dayanmaktadır. Geriye, Uranların Kıpçak boyu mu yoksa Kanglı boyu mu olduğunun açıklığa kavuşturulması kalıyor.

Bilgi eksikliği nedeniyle Uranların kesin olarak Kıpçak ya da Kanglı olduklarını söyleyebilecek durumda değilsek de, Kıpçaklardan ziyade Kanglılara yakın oldukları yönünde önemli ipuçlarına sahip olduğumuzu ifade etmeliyiz. Bunlardan biri Uranların, Kanglılar gibi Uygurlarla birlikte zikredilmeleridir. Köprülü, "Uran Kabilesi"²⁵¹ adlı çalışmasında, Uranların Turfan bölgesinde Uygurlarla birlikte yaşadıklarından bahsediyor. Yukarıda bahsedilen Tekiş'in yazdığı mektupta geçen ve araştırmacılar tarafından Uygur beylerinin çocukları kabul edilen Yugur-oğulları da yani Doğu Deşt-i Kıpçak'taki Uygurlar da, Uranların idaresindedirler. Kanglılar gibi hem doğuda hem de batıda Uygurlarla birlikte görünmeleri önemlidir ve bu Kanglılara yakın olduklarını gösteren işaretlerden biridir.

*Moğolların Gizli Tarihi*²⁵² ile Plano Karpini,²⁵³ Benedict,²⁵⁴ William Rubruk,²⁵⁵ Cüveynî²⁵⁶ ve Ebulgazi'nin²⁵⁷ eserlerinde, Sırderya'nın aşağı mecrasından itibaren Aral'ın kuzey bozkırları, Hazar Denizi'ne hatta İdil Nehri'ne kadar olan saha Kanglı yurdu olarak gösterilmektedir. 1181'de Harezmsah Tekiş'in hizmetine giren Uranların esas itibarıyla Cend ve Sıgnak civarında, Aral'ın kuzey bozkırlarında yaşadıklarını biliyoruz. Sultan Tekiş'in Gur hükümdarı Gıyaseddin'e ve Irak atabeyi Pehlivan'a yazdığı mektuplarda Uranların kendi hizmetine girdiklerini ve akrabalık kurduğunu haber vermesine bakılırsa, Uranlar bozkırın hâkimi olup epey güçlü idiler ve bunların katılımıyla Harezmsahlar ciddi anlamda güç kazanmışlardı. Daha ilk katılım neticesinde Karahitaylara karşı kazanılan başarılar da onların gücünü göstermektedir. Anlaşılan Tekiş bu haberi dost ve düşmanlarını yeni gücünden haberdar etmek ve onlara bundan böyle bozkırla meşgul olmayacağını bildirerek korku salmak için iletmişti. Kaynakların ittifakıyla Kanglı ülkesi olarak gösterilen

²⁵¹ Köprülü, "Uran Kabilesi", s. 240.

²⁵² *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 185.

²⁵³ *Puteşestviya v Vostochnye Strani*, s. 63-64.

²⁵⁴ Sümer, *Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller*, s. 76.

²⁵⁵ *Puteşestviya v Vostochnye Strani*, s. 102.

²⁵⁶ Cüveynî, s. 315.

²⁵⁷ Ebul-Gazi, *Rodoslovnoye*, s. 31; Aynı müellif, *Şecere-i Terâkime*, Haz. Zuhâl Kargı Ölmez, s. 85-86.

bölgenin hâkimleri olan Uranların Kıpçaklardan ziyade Kanglılardan bir boy olması daha mantıklı görünmektedir.

İşte tam burada Kanglı dili lûgati, meselenin iyice aydınlatılması konusunda bize yardımcı olmaktadır. Böyle bir lûgatin yazılması ve isminin de Kanglı dili olması, Harezmsahlara hizmetine giren bozkırlı Türklerin hâkim kısmının, dolayısıyla Terken Hatun soyu Uranların da Kanglılardan olduğunun kanıtıdır. Eğer bunlar Kıpçak olmuş olsalardı, Harezim coğrafyasına ve İslâm yazarlarına büsbütün yabancı olmayan bu kavmin diline ait lûgatin adının Kıpçak dili lûgati olacağından şüphe duymamak gerekirdi. Başka bir ifadeyle, lûgat yazarının onları Kanglılarla karıştırması veya Kıpçakların konuştuğu dili Kanglı dili olarak adlandırması mümkün değildir. Tam aksine eskiden beri bozkır Deşt-i Kıpçak (Kıpçak ülkesi), sakinleri de Kıpçak olarak bilindiği için Kıpçakların batıya göçünden sonra da bu alışkanlık devam ettirilmiş olmalıdır. Elbette bunda, Kanglı ve Kıpçakların her açıdan birbirlerine çok yakın olmalarının da etkisi vardır.

Nesevî'de geçen Bayautlara (Bayatlar) gelince bunlara ilginç bir şekilde Çin'in kuzeyindeki Kanglılar arasında da rastlıyoruz. Bayautlar, Yüan dönemi Çin kaynaklarında²⁵⁸ isimleri geçen Qumar Hatun, Pu-hu-mu ve Qamar ile birlikte dört Kanglı ailesinden biridir. Marguart, Bayautların Moğol menşeli olduklarını ileri sürmüş, Pelliot'un şiddetli tenkitlerine maruz kalmıştır.²⁵⁹ Bayautlar, d'Osson'a²⁶⁰ ve Caferoğlu'na²⁶¹ göre doğrudan bir Kanglı kabilesi, Köprülü'ye göre ise Oğuz göçlerinden sonra Kanglı heyetine dâhil bulunan Kimeklere karışmış doğuda kalan Türk Bayatlarıdır.²⁶² Daha sonra Uran heyetine dâhil olmuşlardır.²⁶³ Oğuz boylarından (yani Bayatlar) olduğunu söyleyen Togan da, Bayautların Moğollar arasında Moğol, Oğuz ve Kimekler arasında Türk kabilesi addolunduklarını belirtir.²⁶⁴ İfadelerden de anlaşıldığı üzere "Bayautlar" (isim Bayaut dışında "Baya'ut", "Bayavut" ve "Bayağut" şeklinde de geçmektedir), Türk soylu olduğunda şüphe bulunmayan "Bayatlar"dan başkası değildir. Bu durum bizi öncelikle Oğuzlara, oradan da öteden beri fark etmiş olmakla beraber, değinmekten kaçındığımız Kanglı-Oğuz münasebeti gibi ciddi izahat gerektiren bir meseleye götürmektedir. Bu, elbette ayrı bir çalışmanın konusudur. Ancak, şu kadarını ifade edelim

²⁵⁸ Bu aile için bkz. Ögel, *Sino Turcica*, s. 265-273; T'ang, s. 373-383.

²⁵⁹ Ögel, *Sino Turcica*, s. 265.

²⁶⁰ d'Osson, s. 105.

Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, s. 110.

²⁶² F. Köprülü, "Oğuz Etnolojisine Dair Notlar", *Türkiyat Mecmuası*, C. I, İstanbul 1925, s. 202-203.

²⁶³ Köprülü, "Uran Kabilesi", s. 238-239.

²⁶⁴ Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s. 67.

ki, bu çalışmada ortaya konulan Kaoçı (Kanglı)-Uygur münasebeti ile çoktan beridir kabul edilen Uygur-Oğuz yakınlığı hatta kimilerine göre aynılığı neticesinde, Kanglı-Oğuz yakınlığı zaten kendiliğinden gözler önüne serilmektedir. *Oğuznamelerde*²⁶⁵ Kanglılara adlarını veren Oğuz Han'dır. Oğuz'un kuzey ülkeleriyle Kafkasları, Anadolu, Yakındoğu ve İran havalisini fethedip düzene koyduğu elli yıllık seferinde ordusunda Kanglılar bulunduğu gibi, bu seferlerde kendisinden sonra ön plana çıkan iki isim, Kara-Sülük ve Yuşı Hoca Kanglılardır. Ordu komutanı diyebileceğimiz Kara-Sülük Kanglıların reisi, Yuşı Hoca da onun babasıdır. Oğuz'un ordusunun başarılı olmasında Kara-Sülük'ün gizlice beraberinde götürdüğü yaşlı babası Yuşı Hoca'nın bilgece tavsiyeleri etkili olmuştur. Karşılaşılan pek çok güçlük onun sayesinde aşılmıştı ki, ülkesine döndükten sonra Oğuz, Yuşı Hoca adındaki bu bilge kişiye hadsiz hesapsız bağışlarda bulunmuş, kalan ömrünü huzur içinde geçirmesi için Semerkand'ı ona iktâ olarak vermiştir. Hilat, kemer, elbiseler ve pek çok mal verdiği Kara-Sülük'ü ise, "Ulu Bey" (emir-i bozurg) yapmıştır. Daha da önemlisi, kuzey seferine giderken, Barmakluk Çosun Billig başkanlığında yüz kadar Kanglı atlısını, ellerine altın uçlu ok ve yay vererek alınan ganimetlerle geri gönderen Oğuz, kendisi dönene kadar ev, hazine ve uğruğunu (merkezini) onlara yani Kanglılara emanet etmiştir. Benzeri durumu, Dede Korkut hikâyelerinden "Kaflı Koca Oğlu Kan Turalı Boyı"nda²⁶⁶ da görüyoruz. Burada da Kanglılar Oğuzlarla iç içedirler hatta Kaflı Koca doğrudan Oğuz olarak geçer. İşte bu misaller bahsedilen yakınlığın bir ispatı olarak değerlendirilebilir. Bunu kabul ettiğimiz takdirde, adlarına VII. yy.da Göktürkler döneminde rastladığımız Oğuzların geçmişinin de Uygurlar gibi Kanglılar arasında aranması gerektiği sonucuna varmış oluruz. Daha da ileri gidersek Oğuzların da Uygurlar gibi Kanglılar içinden çıkıp meşhur olduklarını söyleyebiliriz. Bu durumda, Bayautlar ya da Bayatların sonradan Oğuz birliği içinde yer almış olmalarının da bir önemi kalmaz.

Terken Hatun ve akrabaları başta olmak üzere Harezmsahlara hizmetine giren Kanglılar için, maalesef kimi araştırmacılar, bazı kaynaklarda "Uran", "Yemek", "Bayaut (Bayat)" ya da "Kıpçak" isimlerinin geçmesine bağlı olarak, "Uranlardandır", "Yemeklerdendir", "Bayatlardandır" ya da "Kıpçaklardandır" gibi ifadeler kullanmakta ve ısrarla Kanglı demekten kaçınmaktadırlar. Oysa IX-XI. yy.larda İrtiş civarında yaşadıkları görülen Yemeklerin (Kimekler) geçmişlerine dair faraziyeler dışında hemen hiçbir şey bilinmemektedir. Kıpçak adı da öyledir ve yeni bir oluşumdur. Bayautlara (Bayatlar) dair tek bilinen Oğuz boyları arasında gösterilmeleridir. Uranların geçmişi

²⁶⁵ Kanglılar, reisleri Kara-Sülük ve bilge babası Yuşı Hoca ve bunların Oğuz Han'la münasebetleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Togan, *Reşideddin Oğuzname'si*, s. 20, 23-48.

²⁶⁶ Bu hikâye için bkz. *Dede Korkut Kitabı*, I, s. 184-198.

ise bütünüyle karanlıktır. O hâlde Kanglılara karşı yaklaşımın neden böyle olduğu sorusu akla gelmektedir. Bu soruya getirilebilecek ilk ve en önemli açıklama, araştırmaların yetersizliği dolayısıyla Kanglıların tarihî rollerinin yeterince anlaşılamamış olmasıdır. Öte yandan Türk boyları arasında en fazla çalışmanın Kıpçaklar ve Oğuzlar hakkında yapılmış olması, Türk tarihinin önemli ölçüde bu iki boy üzerinden değerlendirilmesine yol açmıştır. Oysaki Kanglılar, hem Oğuzlar ve Kıpçaklardan hem de diğerlerinden çok daha köklü ve büyük bir boydur. Eğer illa bunlardan biri bir diğerine bağlanacaksa diğerlerinin Kanglılara bağlanması en gerçekçi olanıdır. Zira Doğu Deşt-i Kıpçak'ta karşımıza çıkan Kanglılar yukarıda verilen boylardan ibarettir. Onları çıkardığımızda ortada Kanglı diye bir yapı kalmamaktadır. Doğu Deşt-i Kıpçak Kanglıları arasında karşılaşılan boylara bağlı olarak Kanglıların Kıpçaklığı ya da diğer boylara mensubiyeti meselesinde ayrıca, mutlaka göz önünde bulundurulması gereken bir başka ve belirleyici husus da bu bölge dışında Yedisu ve Çin'in kuzeyinde de Kanglıların bulunduğu gerçeğidir. Bu husus dikkate alınmadığı durumlarda Kanglıların ve Uraların Kıpçaklara ya da Yemeklere bağlanması gibi hatalı neticelere ulaşıldığı ortadadır.

Harezmşahlar dönemi kaynaklarında boy adları (yani Kanglı) yanında aynen Oğuzlar gibi "Türk"²⁶⁷ olarak da anılan Terken Hatun soyuna bu şekilde değindikten sonra tekrar konumuza dönebiliriz. Terken Hatun'la yapılan evlilikten sonra Kanglı Türkleri küteller hâlinde bütün aile efradı ve hayvanlarıyla birlikte Harezmşahların hizmetine girmeye başlamışlardır. Harezmşahlar Devleti'nin Sultan Tekiş devrindeki inkişafında birçok amilin muhakkak etkisi olmakla birlikte, Karahıtaylar ve Horasan yönünde gerçekleştirilen fetihlerde Kanglı Türkleriyle akrabalık tesis edip, kabile reislerine önemli mevkiiler vermek suretiyle onların askerî gücünden faydalanılması bilhassa etkili olmuştur. Aral'ın kuzeyinde Sıgnak civarında yaşayan Kanglıların Yemek kabilesinden Kadır Buku Han ve yeğeni Alp Direk²⁶⁸ ile olan mücadeleleri

²⁶⁷ Terken Hatun soyu Kanglılar, Harezmşahlar dönemi kaynaklarında boy isimleri yanında "Türk" olarak da anılıyor, geldikleri kuzeydeki bozkırlara da "Türk ülkesi" deniyordu. Sultan Tekiş'in kardeşi Sultan Şah, Mazenderan'a kaçarken Dihistan'da kendisiyle görüşen Müeyyed Ay-Baba ve Horasan'a davet sırasında "*Yerliler Türklere itimat etmezler.*" demiştir (Bkz. Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s. 221). Sultan Muhammed'in kaçısından sonra, Herat'dan Gazne'ye giden ve Sultan'ın oradaki valisi İhtiyarüddin Muhammed b. Ali Harpost'a birlik olmayı teklif eden Kanglıların büyük emirlerinden Emin Melik'e "*Biz Gurluyuz, siz Türksünüz. Beraber yaşayamayız.*" şeklinde cevap verilmişti (Bkz. Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s. 221). Cengiz Han'ın Harezmşah Muhammed'e gönderdiği ve Kanglı beyleri adına hazırlanan sahte mektupta ise, "*Biz Türk elinden Sultan'ın emri altında bulunmak için geldik.*" ifadesi yer almaktadır (Bkz. Nesevî, s. 31).

²⁶⁸ Kadır ya da Katır Buku, Yemek kabilesinden olup (Cüzcanî'den naklen Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s. 239) Sıgnak civarında yaşayan Kanglıların büyük beylerindendir. Kimi kaynaklarda

istisna tutulursa, bozkır ile Harezmsahlara arasındaki ilişkiler bundan böyle hep dostluk çerçevesinde gelişmiş ve Harezmsahlara güç vermiştir. Bu durum, Sultan Tekiş'in, hizmetine giren Kanglılara oldukça müsait şartlar ve imkânlar sunduğunu göstermektedir. Tekiş, oğlu Muhammed'e 170 bin²⁶⁹ asker bırakmıştır. Bunların önemli bir kısmının kendi beyleri idaresinde hizmet yapan Kanglılardan oluştuğuna şüphe yoktur.

Kanglıların Harezmsahlarda görev almaları Tekiş'in oğlu Sultan Muhammed zamanında da artarak devam etmiştir. Ebulgazi'nin verdiği bilgiye göre bu dönemde 60 bin civarında, XII. yy. için bir hayli kalabalık bir Kanglı grubu Harezmsahlara hizmetine girmiş, Çu ve Talas civarında 10 bin çadır dan daha az bir kütle kalmıştır.²⁷⁰ Terken Hatun'un etkisi ve asker olarak görev yapan Kanglıların ordu içinde savaşçılıklarıyla ön plana çıkmaları, d'Osson'un²⁷¹ da ifade ettiği gibi, birçok Kanglı beyini Sultan'ın emirleri arasında önemli mevkilere taşıırken onların olağanüstü yetkilerle eyaletlerin idaresini almalarını sağlamıştır. Harezmsahlara önemli merkezlerinden Nişabur'da Terken Hatun'un akrabası Emir Kezlik (veya Emir Kezli/Közlük),²⁷² Otrar'da

Kıpçak olduğu yazılı ise de biz Kıpçak ifadesinin Kanglı şeklinde alınması gerektiğini yukarıda ifade etmiştik. Muhtemelen Haremşah Tekiş'in Irak işleri ile meşgul olmasından istifade eden Kadir Buku'nun sınır ihlalleri nedeniyle, Irak dönüşü Sultan Tekiş kalabalık bir orduyla Sıgnak üzerine yürümüştür. Fakat akrabalarıyla savaşmak istemeyen ordusundaki Kanglı-Uranların ihaneti nedeniyle 18 Mayıs 1195 tarihinde gerçekleşen savaşta mağlup olarak güç şartlar altında Harezme dönmüştür. Ordusunun çoğu savaşta, bir kısmı da sıcak ve susuz çölde telef olmuştur. Diğer işleri nedeniyle yeni bir sefere çıkamayan Tekiş, amcası Kadir Buku ile arası açılan yeğeni Alp Direk'in kendinden yardım istemesi üzerine, oğlu Muhammed'le birlikte 1197 yılında yeniden Kadir Buku üzerine yürümüş, 1198 yılında Cend yakınlarında meydana gelen savaşta, Kadir Buku mağlup edilmiştir. Esir alınarak Harezme gönderilmiştir. Ancak bir müddet sonra bu defa Kadir Buku'nun askerlerini etrafında toplayan Alp Direk'in isyan ettiği haberi gelmiş, Tekiş, aralarında ihtilaf olduğunu bildiği Kadir Buku'yu kendi ordusunun başında Alp Direk'in üzerine göndermiştir. Aynı yıl, Alp Direk mağlup edilerek bölgede itaat sağlanmıştır. Daha sonra Sultan Muhammed zamanında 1210 veya 1211 yılında Cend civarında Kadir Han'ın askerlerinden geride kalanların Cend bölgesinde isyan bayrağı çektikleri görülüyor. Sultan, Harezme'den Cend'e gelerek isyancıların kökünü kazımış, oradan Semerkand önlerine gelen Karahıtaylar üzerine yürümek için Semerkand'da doğru yola çıkmıştır. Bkz. Cüveynî, s. 270, 273-274, 302. Kadir Buku ve Alp Direk hakkında başka bilgi bulunamamıştır.

²⁶⁹ Kafesoğlu, *Harezmsahlara*, s. 179; A. Erdoğan, *Orta Çağ Türk-İslam Devletleri Genelinde Harezmsahlara İmparatorluğu'nda Askerî Teşkilat*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004, s. 91, 98.

²⁷⁰ Ebul-Gazi, *Rodoslovnoye*, s. 31

²⁷¹ d'Osson, s. 105.

²⁷² Terken Hatun'un yakın akrabalarından olup, Nişabur valiliğine tayin edilmiştir. Kezlik, 1207 veya 1208'de Sultan Muhammed'in kendine kötülük yapacağı vehmine kapılarak, onun Karahıtaylara esir düştüğü şeklinde aldığı bir haber üzerine isyan etmiş ve epeyce bir süre iç karışıklığa sebebiyet vermiştir. Sultan üzerine yürüyüp çaresiz kalınca Terken Hatun'a sığınmış,

yine Terken Hatun'un akrabalarından Kayır Han unvanlı İnalçık²⁷³, Buhara'da Ebulgazi'nin harika bir insan olarak nitelediği Kök-Han unvanlı Kök²⁷⁴, Semerkand'da "baskak" (askerî vali) olarak Terken Hatun'un akrabalarından Tört Aba (veya Burtana)²⁷⁵, Herat'da Kanglıların büyük emirlerinden Emin Melik²⁷⁶ idareyi ellerinde tutarlarken, merkez Ürgenç'in darugası, Sultan'ın hizmetine girdikten sonra Müslüman olan, Terken Hatun'un büyük abisi Humar (ya da Qumar/Kumar) Tegin²⁷⁷ idi. Ancak Ürgenç'in Terken Hatun'un kontrolünde olduğunu söylemek gerekir. Moğolların gelişi üzerine Terken Hatun'un şehri terk etmesinden sonra Humar Tegin hemen herkesin ittifakıyla sultan ilan edilecektir.²⁷⁸ Önemli bir husus, Humar Tegin gibi diğer Kanglı beylerinin de Sultan'ın hizmetine girdikten sonra Müslüman olmaları ya da yapılmalarıdır. Ebulgazi bu hususu özellikle belirtir ve kimileri için "Müslüman yapıldı", kimileri için de "Müslümanlığı kabul etti" ifadelerini kullanır.

onun tavsiyesi üzerine Sultan Tekiş türbesinde tasavvuf yoluna girmiş ise de orada olduğunu öğrenen Sultan tarafından öldürülmüştü. Cüveynî, s. 291-294; Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s. 167; F. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, İstanbul 1999, s. 216-217.

²⁷³ İnalçık, Cüveynî, (s. 118)'ye göre, Terken Hatun'un akrabası; Ebulgazi'ye göre, (Ebul-Gazi, *Rodoslovnoye*, s. 31, 61) Terken Hatun'un küçük amcasının oğlu; Nesevî'ye göre (s. 29), Terken Hatunun kardeşinin oğludur.

²⁷⁴ Ebul-Gazi, *Rodoslovnoye*, s. 31.

²⁷⁵ Cüveynî'nin eserinin Türkçe çevirisinde "Tört Aba" olarak yazılan bu ismi Kafesoğlu "Burtana" olarak vermektedir. Sultan Muhammed, son Karahanlı Semerkand hâkimi Sultan Osman kendisine bağlanınca Emir Tört Aba'yı "saltanat naibi" olarak Semerkand'da bırakmış, Karahitaylara karşı birlikte hazırlık yapmalarını istemişti. Semerkand'ın kaybedilmesinden bir hayli rahatsız olan Karahitay Gurhan, bir taraftan savaş hazırlıkları yaparken diğer taraftan da Harezmşahlar ordusunun ileri gelenlerini kendi yanına çekmeğe çalışmıştı. Uğraşları neticesinde Kebudcame İsfahbedi ile Tört Aba'yı kandırmaya muvaffak oldu. Aralarındaki anlaşmaya göre, savaş kazanıldığı takdirde Horasan İsfahbed'e, Harezm civarı da Tört Aba'ya verilecekti. Hakikaten savaş başladığında (1207/1208) merkezde görev yapan Tört Aba anlaşmaya bağlı olarak karşı tarafa geçti. Kuvvetli mukavemete rağmen, ihanet Harezm ordusunu müşkil durumda bıraktı. Harezmşahlar yenildi. Muhammed, kılık değiştirerek Karahitay ordusu arasına karıştı ve uzun zaman kendisinden haber alınmadı. Sultan'ın kaybolması, onun Karahitaylara esir düştüğü ya da savaşta öldürüldüğü şeklinde yorumlanmıştır. Ancak daha sonra bir fırsatını bulup Fenakent'de ortaya çıkınca her tarafa müjdeciler gönderilmiştir. Sultan Harezm'e geldikten sonra tekrar Karahitaylar üzerine yürümek için hazırlıklara başlamıştır. Cüveynî, s. 297, 301, 303; Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s. 176-178. Bu kargaşaya sebep olan Tört Aba'nın akıbetini bilemiyoruz. Moğol istilası sırasında Semerkand'ın müdafası için görevlendirilen emirler arasında adı geçmiyor.

²⁷⁶ Aşağıda ayrıca bahsedilecek olan Kanglı başbuğlarının büyüklerinden Emin Melik için bkz. Cüveynî, s. 339, 342-344.

²⁷⁷ Ebul-Gazi, *Rodoslovnoye*, s. 31.

²⁷⁸ Cüveynî, s. 147.

Sayılan isimler dışında her biri Harezmsâhlar ordusunun önemli emirlerinden Toğan/Togan Han²⁷⁹, Kutluğ Han²⁸⁰, Ödek Han²⁸¹, Urhan (Orhan)²⁸², Berk Sarık Cenksî²⁸³, Yağan (Yığan) Tayşî²⁸⁴, yukarıda kalabalık kuvvetlerle Sultan Tekiş'in hizmetine girdiği ifade edilen Alp Kara Uran ve oğlu Kıran,

²⁷⁹ Sultan Muhammed'in dayısı, yani Kanglılardandır. Sultan tarafından Semerkand'ın müdafaası için görevlendirilen emirlereindir.

²⁸⁰ Adı, Buçı ya da Buga Pehlivan idi. Uzlak-Şah'ın anne tarafından akrabası yani dayısı ya da dayılarının biri olup, Kanglılardandı. Bkz. Reşideddin Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih*, II, İngilizce Trc. W. M. Thackston, Yayınlayanlar, Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi 1999, s. 252. Sultan Muhammed, Kutluğ Han unvanını verip kendisini on bin askerin başında Yeni/Yengi Kent ya da Cend'den birinin müdafaasına memur etmişti. Aşnas'ın Moğollar tarafından ele geçirilmesi üzerine Harezm'e gelmiş ve burada çoğu Kanglılardan oluşan yedi bine yakın askerin başında Celaleddin'e muhalefet edip Uzlak-Şah'ın taraftarlığını gütmüştür. Bu, onun Uzlak-Şah'ın annesiyle aynı soya yani Kanglılara mensup olmasıyla ilgilidir. Muhtemelen, Uzlak-Şah'la birlikte Moğollar tarafından öldürülmüştür. Bkz. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, s. 219.

²⁸¹ Sultan Muhammed'in akrabalarından yani Kanglılardandır. Moğol istilası sırasında İsfahan'ı ele geçirmiştir. Muhammed'in oğullarından Gıyaseddin Pir Şah, onu kendi yanına çekebilmek için kız kardeşi İşi Hatun'la evlendirmişti. Atabeg Yağan Tayşî ile aralarında anlaşmazlık vardı. Yağan Tayşî'ye karşı Kirman'da bulunan Gıyaseddin'den yardım istemiş, o da Devlet Melik'i göndermişti. Ancak Devlet Melik yetişmeden İsfahan yakınlarında Yağan Tayşî'nin saldırısına uğramış, yenilerek esir düşmüştür. Bir süre sonra da öldürülmüştür. Bkz. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, s. 223-224.

²⁸² Celaleddin'in sol kol kumandanı olup aynı zamanda akrabalarından yani Kanglılardandır. Irak hakimi Gıyaseddin Pir Şah'ın emirleri arasında da görülmektedir. Celaleddin Hindistan'a geçince onun yanına gitmiştir. Celaleddin İran'a dönünce Urhan'a Horasan'da büyük bir dirlik vermiş, Gürcülerle yapılan savaşta yararlılık göstermesi üzerine de Gence valiliğine tayin etmiştir. Fakat 1227 yılında burada üç Batuni fedaisi tarafından bıçaklanarak öldürülmüştür. Ölümüyle, Celaleddin, devletinin en önemli dayanaklarından birini kaybetmiştir. Zira Urhan, cesur bir asker, iyi bir kumandandı. Onun başında bulunduğu sol kol hiç mağlubiyet görmemişti. Bkz. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, s. 229-230.

²⁸³ Sultan Muhammed'in emirlerindendir. Moğollara karşı Buhara'nın savunması için görevlendirilen Bedreddin İnanç Han, Moğollardan kurtulup Horasan'a geldiğinde onun yanında yer almış, sonra Irak'a giderek Gıyaseddin Pir Şah'ın hizmetine girmiştir. Burada kısa bir süre kaldıktan sonra Celaleddin'in hizmetine girmek için Hindistan'a gitmiştir. Bkz. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, s. 206. Nesevî'nin, Terken Hatun'un babası olarak zikrettiği Cengşi/Cenkşi (Bkz. Nesevî, s. 23, 34, 72) Han ile aynı aileden olmalıdır.

²⁸⁴ Yağan Tayşî, Terken Hatun'un akrabalarındandır (Bkz. Kafesoğlu, *Harezmsâhlar*, s. 204). İsminin sonundaki "Tayşî"nin, Çinlilerden Türklere geçmiş bir unvan olduğu anlaşılmaktadır. Aynı unvana Moğollarda ve onların bir kolunu oluşturan Kalmuklarda da rastlıyoruz. Yağan Tayşî, Sultan Muhammed'in Beglü Ay isimli hanımından doğan Gıyaseddin'in emirlerinden olup, Ödek Han'dan sonra Gıyaseddin'in kız kardeşi İşi Hatun ile evlendirilmiştir. Muhammed, Irak'ı fethinden sonra buranın başına oğlu Rükneddin Gürsançtı getirince Yağan Tayşî'yi de ona "atabey" yapmıştı. Celaleddin Harezmsâh'a karşı itaatsiz davranışlarda bulunan Yağan Tayşî Hemedan yakınlarında uğradığı baskından sonra affedilmiş, sonrasında da Celaleddin'in hizmetine girmiştir. Bkz. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, s. 39-40.

Alp Er Tayşı²⁸⁵, Devlet Melik²⁸⁶ ve kardeşi Bektî Melik, Cengşi Han²⁸⁷, Emir İletku²⁸⁸, Buku/Bugu Han²⁸⁹, Han Birdi²⁹⁰, Yılan Tuğu²⁹¹ (veya Yılan Boğa, Yağan Doğdu, Bilan Togu), Kayır Han²⁹², Kızıl Han²⁹³, Keşlü (veya Küşlü/Güçlü) Senküm Han²⁹⁴ ve Saru Han²⁹⁵ da Kanglılara mensuptur.

Ayrıca kaynaklarda mensup oldukları boylar açık olarak belirtilmemiş ya da tespit edilememiş olan Alp Er Han, Kap Kaç, Karaça, Sultan Muhammed'in Semerkand'ın müdafaasına memur ettiği Alp Han, Ulağ Han, Barışmas Han, Bala Han (veya Balan Han), Arslan Han, Sarığ Han, Artuk Han, Küç Buka Han, Güç Tigin Pehlivan, Küşlü Han, Menli Bey Tayşı, Sav Taş, Söker Han, Sevinç Han, Sunkurçuk Tayşı, Tamgaç, Tigin Taş, Timur Melik, Tutuk, Uluğ Han, Urhan ve Yağan Sunkur'un da Kanglılara mensup olması pek muhtemeldir.

Harezşah Muhammed zamanında Harezşahların ordusu 400 bin civarındadır.²⁹⁶ Bu ordunun ne kadarının Kanglılardan oluştuğu konusunda net bir rakam vermek mümkün değilse de, Moğollarla yapılan savaşlarla ilgili olarak bazı şehirlerde görevli asker sayısından bir fikir edinmek mümkündür.

²⁸⁵ Sultan Muhammed'in Kunduz şehrinin müdafaasına memur ettiği beylerdendir. Bkz. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, s. 204.

²⁸⁶ Muhammed'in oğullarından Gıyaseddin Pir Şah'ın dayısı, aynı zamanda emirlerinden biridir. Kanglıların Yemek kabilesinden olan Devlet Melik, aşağıda bahsedilecek olan Suriye'ye geçen Kanglıların başı Berke/Bereke Han'ın babasıdır. Bkz. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, s. 206.

²⁸⁷ Terken Hatun'un babasıdır.

²⁸⁸ Muhammed'in emirlerindendir. Moğol istilası sırasında Fenakent'in müdafaası için görevlendirilmiş olup emrindeki Kanglı askerleriyle birlikte Moğollar tarafından kılıçtan geçirilmiştir. Bkz. Cüveynî, s. 125-126.

²⁸⁹ Celaleddin'in emirlerindendir. Kadir Buku Han'la akraba olmalıdır.

²⁹⁰ Celaleddin'in yakın emirlerindendir. 1228'teki İsfahan savaşında bulunan Han Birdi, Celaleddin'den sonra Selçuklu idaresine giren emirler arasında yer almıştır. Daha sonra diğerleri gibi Suriye tafralarına geçmiştir. Bkz. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, s. 209-210.

²⁹¹ Celaleddin'in emirlerindendir. Selçukluların hizmetine giren beyler arasındadır. Alaeddin Keykubad, kendisine Niğde'yi dirlik olarak vermiştir. Suriye'ye geçen beyler arasında adına rastlanmamıştır. Bkz. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, s. 210-211.

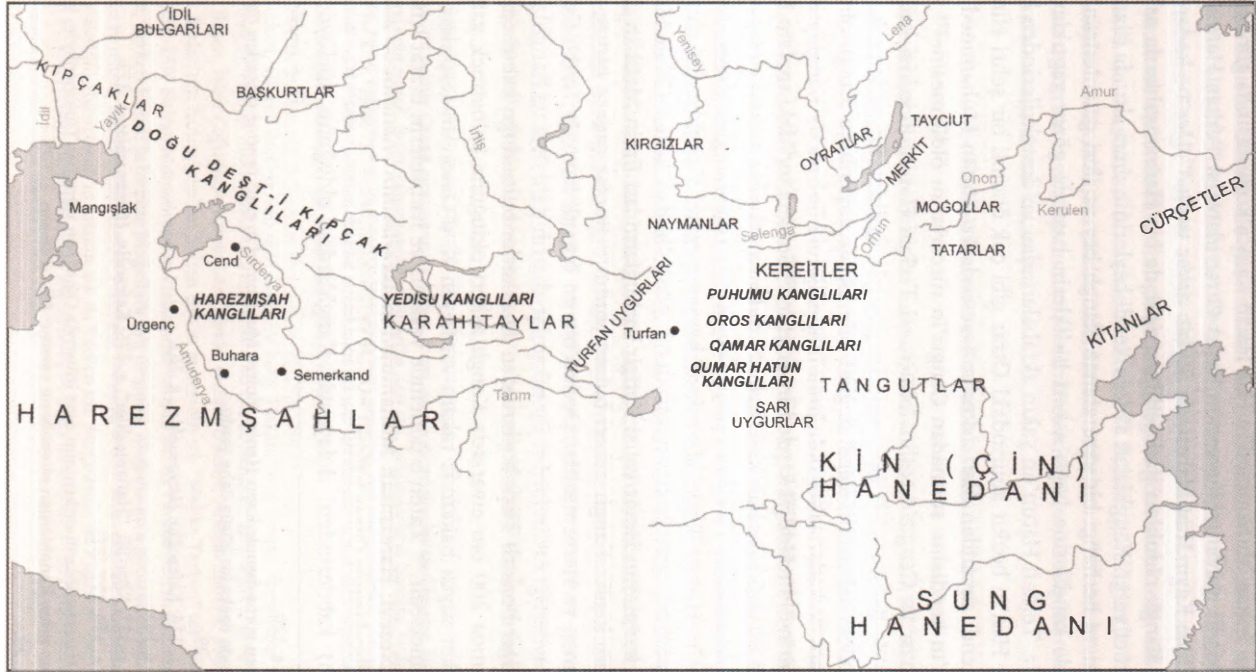
²⁹² Celaleddin'in emirlerindendir. Aşağıda bahsedileceği üzere onun ölümünden sonra Selçukluların hizmetine girmiştir.

²⁹³ Herat valisi Emin Melik'in oğludur. Babasının 1222 yılında Sind Irmağı kıyısında Moğollar tarafından öldürülmesinden sonra Hindistan'a gitmiş, Külür şehrinde üzerindeki değerli eşyaları almak isteyenler tarafından öldürülmüştür. Bkz. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, s. 217-218.

²⁹⁴ Sultan Celaleddin'in emirlerindedir. Onun ölümünden sonra Selçukluların hizmetine geçmiş, daha sonra da el-Cezire bölgesine gitmiştir.

²⁹⁵ Sultan Celaleddin'in ölümünden sonra Selçukluların hizmetine giren emirlerdendir. Daha sonra diğerleriyle birlikte kuzey Suriye'ye geçmiştir.

²⁹⁶ Nesevî, s. 15. 350 000-400 000 arası bkz. A. Erdoğan, s. 77, 90, 103.

“XIII. yy.da Doğu Deşt-i Kıpçak ve Yedisü Kanlılarının Harezmşahlara hizmetine girmeleri”.

Otrar'da Sultan Muhammed'in Has Hacıb Karaca komutasında gönderdiği 10 bin kişilik yardımcı kuvvetten başka Otrar idarecisi Terken Hatun'un yakın akrabası Kayır Han idaresinde 50 bin asker vardı.²⁹⁷ Her ne kadar bu askerlerin Kanglı oldukları ifade edilmemişse de biz Harezmsahlarda asker olarak hizmet veren Kanglıların sadece kendi beylerinin emri altında hizmet verdiklerini ve herhangi bir yere atanan Kanglı bey ve ileri gelenlerinin de aynı şekilde kendilerine bağlı askerî birliklerin başında görev yaptıklarını bilmekteyiz. Terken Hatun'un yakın akrabalarından ve destekçilerinden biri olan Kayır Han'ın bozkır sınırındaki Otrar gibi çok önemli bir şehri elinde tutması, kendi soyundan olan askerler sayesinde. Sultan Muhammed'in, Kayır Han'ın kendisine sormadan Cengiz'in tüccarlarını öldürmesine²⁹⁸ ses çıkaramaması ve Cengiz'e teslim etmemesi Terken Hatun'un etkisi kadar, Nesevî'nin de bahsettiği²⁹⁹ gibi onun bu gücüyle ilgilidir. Bu nedenle Kayır Han emrindeki askerlerin hepsi değilse bile büyük çoğunluğu Kanglı olmalıdır. Toplam ne kadar asker olduğunu bilmediğimiz Buhara'da Kanglılardan 30 bin askerin öldürüldüğü kaydedilmektedir.³⁰⁰ Semerkand'daki toplam 110 bin askerin 60 bini kaynağın ifadesiyle, "...Sultanın yakınları arasına girmiş olan hanların komutasındaki Türklerden oluşmaktaydı."³⁰¹ Yani Kanglılardandı. Merkez Ürgenç'te Humar Tegin idaresinde hemen tamamı Kanglılardan oluşan 90 bin kişilik bir ordu bulunmaktaydı.³⁰² Moğollardan kaçan Celaleddin'i Gaznin'de karşılayan Herat valisi Kanglı başbuğlarından Emin Melik'in emrinde 50 bin kişilik Kanglı askeri bulunuyordu.³⁰³ Bunlar sadece birkaç şehirde bulunan ve Harezmsahlar Devleti'nin en önemli kaynağı *Tarih-i Cihan Güşa'nın* kaydettiği rakamlardır. Bu rakamlar abartılı dahi olsa ve Kanglıların arasında diğer bozkırlı Türk boylarından da askerler bulunduğu kabul edilse bile, toplamda 200 bin civarında Kanglı askeri olduğuna kalbetmek yanlış olmaz. Asker sayısı hakkında rakam vermeyen K. d'Osson'un tespitleri de aynı istikamettir.³⁰⁴ Zaten o dönemde yaşamış ve hadiselerin bizzat içinde yer almış Nesevî, Harezmsah Muhammed'in askerlerinin çoğunun ve emirlerinin başlıcalarının Otrar hâkimi "Yinal Han" (veya İnalıcık diye de bilinen Kayır Han) kabilesinden, dolayısıyla Kanglılardan olduğunu söylüyor.³⁰⁵

²⁹⁷ Cüveynî, s. 120.

²⁹⁸ İfade edilen görüş dışında Kayır Han'ın, Sultan Muhammed'in emri üzerine tüccarları öldürdüğü şeklinde başka bir görüş daha vardır.

²⁹⁹ Nesevî, s. 29.

³⁰⁰ Cüveynî, s. 136; Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 262.

Cüveynî, s. 142.

Cüveynî, s. 337; Köprülü, "Harizmsahlar", s. 275; Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 272.

Cüveynî, s. 339, 377-378.

³⁰⁴ d'Osson, Harezmsahların ordusunun esas itibarıyla Oğuzların torunları Türkmenlerle, kuru bozkırlardan gelen Kanglılardan oluştuğunu yazıyor. Bkz. d'Osson, s. 105.

³⁰⁵ Nesevî, s. 29.

Cengiz Han'ın Otrar'ı ele geçirdikten sonra Sultan Muhammed'in, vaktiyle Türk memleketlerindeki veziri Bedrüddinilumeyd'den aldığı tavsiyeler doğrultusunda, Kanglı beyleri adıyla Sultan'ın emrindeki Kanglı beylerine mektup yazması da ordudaki Kanglıların ağırlığını göstermektedir. Bir nüshası Sultan'a da ulaştırılan bu sahte mektubu³⁰⁶ Sultan gördüğünde Nesevî'nin ifadesiyle "...dünya başına zindan oldu. Hareketi ağırlaştı..."³⁰⁷. Muhtemelen Sultan, bu uydurma mektuba inanmış ve ihanet edeceklerini düşünerek ordunun başında savaşmaktan kaçmıştı.

c- Terken Hatun ve Devlet İdaresinde Etkisi

Harezmşah Sultan Tekiş'in hanımı, Muhammed Harezmşah'ın anası olan bu hanım Kanglı Türklerinden olup asıl ismi bilinmemektedir. Terken Hatun³⁰⁸ özel bir isim olmayıp, Karahanlılar ve Selçuklulardan beri kullanılan, daha çok da Harezmşahlarda yaygın olarak karşımıza çıkan "imparatoriçe, kraliçe" manasına gelen bir unvandır. Bu unvan, hükümdar eşleri dışında hükümdar kızları ile şehzadelerin kızları tarafından da kullanılmıştır.³⁰⁹

Konumuz olan Terken Hatun, Harezmşahlar Devleti'nin olduğu kadar Türk tarihinin de en dikkat çeken kadın simalarından biridir. Acımasız, aynı zamanda merhametli, son derece hırslı ve bir o kadar da gururlu kişiliğiyle kaynaklarda adından bahsettiren tarihî bir şahsiyettir. Karakterinin özelliklerinden olsa gerek, oğlu Sultan Muhammed'e karşı nüfuz mücadelesine girişmekten çekinmemiş, bu tutumu onu güçlü bir konuma getirmişse de aynı zamanda devlette çift başlılığa, dolayısıyla yönetim zafiyetine sebebiyet vermiştir. Selçuklu sultanı Melikşah'ın hanımı Terken Hatun'u hatırlatan bu

³⁰⁶ Bu mektupta şöyle denmektedir: "Biz arkadaşlarımızla Türk elinden, Sultan'ın emri altında bulunmak için geldik. Çünkü onun annesine hizmet etmek isteriz. Kendisine bütün dünyanın hükümdarlarına karşı arka olarak. Bizim himmetimizle memleketler zapt etti, hükümdarların burnunu kırdı, halka hakim oldu. Fakat bugün Sultan'ın annesine karşı duyguları değişmiş, ona adeta düşman kesilmiş olduğundan Valide Sultan sizden oğlunun tarafını bırakmanızı diliyor. İşte bundan dolayı biz emriniz altına koymak ve talimatımızı almak için sizi bekliyoruz". Bkz. Nesevî, s. 31.

³⁰⁷ Nesevî, s. 31

³⁰⁸ Terken, vilayet üzerine vali olan kimseye karşı Hakanlıların aytaşı; "kendisine itaat edilen" demektir. Hanlık makamında oturmayanlara bu söz söylenmez. Bkz. DLT, I, s. 441; IV, s. 606; R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001, s. 360.

³⁰⁹ İl Arslan'ın hanımlarından Sultan Şah'ın annesinin adı "Melike Terken" idi. (Bkz. Cüveynî, s. 258-259) Sultan Muhammed'in kızlarından birinin adı da Terken Sultan adını taşıyordu. Bu kız, Terken Hatun'la birlikte Moğollara esir düşmüş, Moğolistan'a götürülmüştü. Cengiz Han onu eş olarak Danişmend Hacıb'evermiştir (Nesevî, s. 33). Aynı şekilde Moğollara esir düşen Celaledin Harezmşah'ın kızının adı da Terken idi. Moğolistan'da Kağan'ın emri ile yetiştirilen bu kız, Hulagu tarafından İran'a getirilmiş ve çeyiz de verilerek 1257 yılında Melik Salih ile evlendirilmiştir (Bkz. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, s. 200).

hatun o kadar meşhurdur ki, *Cami'ü't-Tevarih*'deki minyatürlerden biri onun Moğollar tarafından tutsak alınışına tahsis edilmiştir.³¹⁰

Kanglıların kütleler hâlinde Harezmşahların idaresine girmesi ve yukarıda isimleri sayılan Kanglı beylerinin ve ileri gelenlerin Harezmşahlarda idari ve askerî üst düzey görevlere getirilmeleri onun sayesinde olmuştur. Onlardan aldığı güç ve kuvvetli şahsiyeti sayesinde oğlu üzerinde otorite kurmuş, devlet işlerinde söz sahibi olmuştur.

Cüveynî'ye göre, Terken Hatun'un bir hükümdar gibi ayrı bir sarayı, kendine bağlı devlet erkanı, özel emlak ve akarı (geliri) vardı. Onun sözü Sultan ve yakınları tarafından dinlenir, Sultan'ın hazinesinden istediği kadar harcamaya yapabiliyordu. Sık sık gizli eğlenceler düzenlediği yönünde söylentiler olduğunu da aktaran Cüveynî, Terken Hatun'un devlet sahibi birçok hanedan mensubunu ortadan kaldırdığını ve yeni ülkeler fethedildiğinde Harezm'e getirilen o ülke yöneticilerini oğluna zarar vermemeleri için öldürterek Ceyhun Nehri'ne attırdığını yazmaktadır.³¹¹

Hakikaten, Moğol istilası sırasında Harezm'den kaçarken, oğlunun Zülkarneyn bandosunu çalmak için görevlendirdiği hükümdar çocuklarını öldürtüp Ceyhun Nehri'ne attırmıştır.³¹² Bunlar arasında son Selçuklu hükümdarı Tuğrul'un iki oğlu, Sıgnak melikinın iki oğlu ile Gur meliklerinin oğulları vardı.³¹³

Alaaddin Muhammed'in, 1216'da içkili bir anında, annesiyle ilişkisi olduğundan kuşkulandığı Harezm'in en meşhur aynı zamanda saray çevresinde de itibar gören Necmeddin Kübra'nın çok sevdiği halifesi Necmeddin Bağdadî'yi öldürmesinden sonra, günahlarının affedilmesi için altın ve gümüş gibi hediyeler göndererek kendisi için Allah'tan af dilemesini istediği Necmeddin Kübra'nın, "...kan, altın ve gümüşle satın alınmaz, ölenin başı benim ve binlerce insanın başıdır."³¹⁴ şeklinde ağır bir şekilde itham etmesine çok kızmasına rağmen, Terken Hatun ve taraftarlarının şeyhi desteklemeleri nedeniyle onu cezalandıramamıştır.

Vezir Nizamü'l-mülk Nasıreddin Muhammed b. Salih'in azli ve annesi tarafından tekrar vezir tayin edilmesi, Sultan'ın annesi karşısındaki aczini göstermesi bakımından güzel bir örnektir. Valide Sultan'ın eski gulamlarından birinin oğlu ve aynı zamanda da gulamı olan Nasıreddin, devlet işlerinde ihmalkâr, vaktinde tedbir almaktan âciz, idareci vasfı bulunmayan, servete

³¹⁰ Bkz. A. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Nşr. M. M. Kazvini, II, Londra 1916, s. 201. Minyatürün orijinali Reşideddin'in *Cami'ü't-Tevarih*'inin Paris nüshasında (no.1113, 84a varak) bulunmaktadır.

Cüveynî, s. 381.

Cüveynî, s. 382.

Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, s. 200-201.

Ebul-Gazi, *Rodoslovnoye*, s. 62.

ve rüşvete düşkün, kendi menfaati için devlet menfaatlerini hiçe sayan bunlara bağlı olarak da Sultan tarafından nefret edilen birisiydi. Önceki vezirin azlinden sonra annesinin tavsiyesiyle atanmıştı. Sultan, Irak seferi dönüşü Nişabur'a geldiğinde Nasıreddin'i azlederek annesinin yanına gitmesine izin verdi. Terken'in yanına gelen Nasıreddin eski âdetlerinden vazgeçmediği gibi, Terken tarafından torunu Uzlak-Şah'a vezir yapıldı. Kendi kendine unvanını "hace-i cihan"dan "hace-i bözürk"e çevirip, alametlerin sayısını artırdı. Sultan onu öldürtmek için Emir İzzeddin Tuğrul'u gönderdi ise de, annesinin müdahalesiyle bu teşebbüs neticesiz kaldı ve Sultan durumu kabullenmekten başka bir şey yapamadı.³¹⁵

Ana-oğul rekabeti bu hadiseyle başlamış, sonrasında devlete zarar verecek şekilde artarak devam etmiştir. Öyle ki Muhammed, annesi ve ona yakın kimseler karşısında âciz duruma düşmüştür. Kayıtlara göre Sultan, her zapt eylediği yerin bir parçasını annesine verirdi. Terken devlet içinde ikinci bir hükümdar durumunda idi. Sultan'ın emirleri veya fermanları Terken tarafından bozulur, hiç kaale alınmadığı da olurdu. Biri kendisine, diğeri annesine ait muhtelif iki karar karşısında her nerede ve neye dair olursa olsun tarihi sonra olan icra olunurdu. "Hüdavend-i Cihan" yani dünyanın sahibi lakabını taşıyan Terken'in, sultan gibi ayrı bir tuğrası olup, tuğrası "şiarı dünya ve dinin himayesi, bütün cihan kadınlarının melikesi Uluğ Terken" idi. Fethedilen ülkelere naip ve memurların bir kısmı onun tarafından atanır ve azledilirdi.³¹⁶

Nesevî'ye göre, oğluna karşı takındığı hasmane tutumuna rağmen Terken, hürmeti calip ve zeki bir kadındı. Kendine arz olunan karışık meseleleri doğruca yoluna koyar ve hakkı yerine getirirdi. Memlekete hayrû şefkate dair pek çok eser bırakmıştır. "*Bunları yazsam ciltler alırdı.*" diyen Nesevî, onun aynı zamanda kan dökmeye meyilli biri olduğunu da eklemiştir.³¹⁷

Ortaçağ İslâm devletlerinde sivil ve askerî büyük mevki sahipleri aleyhinde vaki olacak şikâyetleri ya da bu kişilerin devlete karşı işledikleri suçları görürmek için kurulan ve hükümdarların başkanlık ettiği yedi kişilik Mezalim Divanları mahiyetindeki İnşa Divan'ına,³¹⁸ diğer devletlerdeki uygulamaların aksine Harezmsahlarda Sultan'ın annesi Terken Hatun başkanlık yapmaktaydı. Köprülü'nün ifadesine göre bu mahkeme, bilhassa Türk kabilelerine mensup kumandanların suçları hakkında, kabile örflerine göre karar vermekle mükellef bir mahkemeydi.³¹⁹ Yani, Terken Hatun'a güç veren Kanglı başbuğları doğrudan onun başkanlık ettiği mahkemenin himayesi altında idiler.

³¹⁵ Nesevî, s. 26-27; Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 211-213.

³¹⁶ Nesevî, s. 34; Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 208, 209.

Nesevî, s. 34.

³¹⁸ Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 208; Köprülü, "Harizmsahlar", s. 282.

³¹⁹ Köprülü, "Harizmsahlar", s. 282.

Terken Hatun'un Moğollar tarafından esir alınışına dair minyatür.
Terken Hatun, beyaz örtülü olan.

Veliahd tayininde de Terken'in dahli söz konusudur. Çok daha kabiliyetli, devlet idaresinden anlayan Celaledin ve onun küçüğü Rükneddin Gursançtı dururken, Terken Hatun kendi soyundan yani Kanglı bir anneden doğan Uzlak-Şah'ın veliahd bırakılmasını sağlamıştır. Celaledin, Muhammed'in Ay Çiçek'ten doğan oğluydu. Nesevî'ye göre, Terken, Ay Çiçek'ten nefret ediyor, Celaledin'den de hoşlanmıyordu. Moğolların elinde bulunduğu sırada beraberinde bulunan Bedrüddin Hilal'in kaçıp Celaledin'e sığınma teklifine, "Asla, ölüm daha hayırlıdır. Ay Çiçek'in oğlundan lütf almak için nasıl eğileceğim, ben şehzade Uzlak-Şah ile Ak-Şah'ın annesiyim³²⁰. Bütün bunlara karşı Çingiz'in konağı (cariyesi) olmayı tercih ederim"³²¹ diyecek kadar da gururluydu. Ancak Sultan Muhammed, Abısukun³²² adasında ölmeden önce veliahtlığı Celaledin'e vermiş ve kılıcını kendi eliyle onun beline bağlayarak orada bulunan Uzlak-Şah ve Ak-Şah'a ağabeylerine uymalarını tembihlemiştir.

Kanglı beyleri vasıtasıyla askerî gücü ele geçiren Terken Hatun, evlilikler yolu ile hanedanı da Kanglılar lehine dönüştürmeye çalışmıştır. Onun zamanında Harezmşahlarda hükümdar çocuklarını ve bağlı hükümdarları Kanglılardan evlendirmek âdet hâline gelmiştir. Muhammed Harezmşah annesinin

³²⁰ Buradaki, "anne" ifadesi soya işaret etmektedir. Uzlak-Şah ve Ak-Şah, Muhammed'in Kanglı hanımından doğmuşlardır.

³²¹ Nesevî, s. 33.

³²² Hazar Denizi'nde bir ada. Moğol istilası sırasında Muhammed, Abısukun'da gizlenmiş, birkaç gün sonra da burada ölmüştür.

akrabalarından bir kadınla evlendiği gibi, oğlu Celaledin de Kanglıların büyük emirlerinden Emin Melik'in kızıyla evlendirilmişti.³²³ Uzlak-Şah ve Ak-Şah, Muhammed'in Kanglı hanımından doğan çocuklarıydı. Terken Hatun'un Uzlak-Şah'ı veliaht tayin ettirmesi ve bu iki şehzadeye benim çocuklarım demesi³²⁴ bundan dolayıydı. Öte yandan Sultan Muhammed, kendisine bağlı hükümdarlardan Faris hükümdarı Ata Sad bin Zengî'yi annesinin ailesinden yani Kanglı bir kadınla evlendirdiği gibi,³²⁵ Semerkand idarecisi Osman da Sultan Muhammed'in kızı Han Sultan ile evlendirilmişti.³²⁶

Terken Hatun'un böyle baskın bir karakter olarak karşımıza çıkmasında kuşkusuz oğlu Harezmsah Muhammed'in muktedir bir hükümdar olamayışının etkisi büyüktür. Her ne kadar Nesevî³²⁷, Sultan Muhammed'in, annesinin talepleri ya da arzuları karşısındaki sessizliğini, onun teveccühünü kazanmak, analık hakkına riayet etmek ve Karahıtaylara yapacağı seferlerde kullanacağı askerlerin pek çoğunun annesinin kabilesinden olması gibi gerekçelerle açıklamışsa da, dirayetli bir hükümdar portresi çizemediği ortadadır. Zira Moğol istilası sırasındaki korkak ve âciz tavrı bunu ortaya koymaktadır.

Harezmsahlar tarihine damgasını vuran Terken Hatun'un bu saltanatı Moğol istilasıyla sona ermiş, hayatının son on yılını Moğolistan'da acınacak durumda geçirmiştir.³²⁸

³²³ Cüveynî, s. 339.

Nesevî, s. 23, 33.

Nesevî, s. 20.

³²⁶ Cüveynî, s. 301-302, 332; Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 187.

Nesevî, s. 23, 25.

³²⁸ Terken Hatun, Moğolların önünden kaçan oğlu Sultan Muhammed'in emriyle, Sultan'ın harem ve ağırlıklarıyla birlikte Mazenderan'a gitmek üzere Harezm'den ayrıldı. Beraberindeki, fethedilen ülke yöneticilerini öldürterek Ceyhun nehrine attıran Terken Hatun, Sultan'ın Mazenderan'ın da güvenli olmadığı uyarısı ve yönlendirmesi üzerine, daha korunaklı olan İlal Kalesi'ne geçti. Sultan'ın peşinden Mazenderan'a geçen Sübedey, Terken ve maiyetindekileri İlal Kalesi'nde kuşattı. Yağmurun yağmamasına bağlı olarak susuzluk baş gösterince ancak on beş gün dayanabildiler ve sonunda teslim oldular. Moğol askerleri Terken Hatun'u, oğulları, kızları ve vezir Nasireddin ile birlikte Talekan'da bulunan Cengiz Han'ın yanına götürdüler (618/1221-1222). Cengiz Han'ın emriyle Nasireddin işkence edilerek öldürüldü. Erkek çocukların hiç birisi de sağ bırakılmadı. Terken Hatun, Sultan'ın kızları ve hanımlarına Sultan için ağıt söylediler. Terken Hatun, Moğolların başkenti Karakurum'a götürüldü. Burada, 630/1232-33 yılında ölene kadar mutsuz bir hayat yaşadı. (Nesevî, s. 32-33; Cüveynî, s. 381-382) Nesevî'nin Terken'in hizmetinde bulunmuş olan Bedrüddin Hilal'dan dinleyip kaydettiklerine göre Terken Hatun o kadar hor ve hakir olmuştu ki, birkaç günlük yiyeceğini alıp götürbilmek için Cengiz'in sofrasına gelirdi. Cengiz, Sultan'ın kızları ile hanımlarını adamlarına dağıttı. Yalnız Semerkand Sultanı'nın haremî olan Hatun Sultan'ı Cuci Han benimsediği için ona verdi. Uzlak-Şah'ın öz kardeşi Sultan Muhammed'in kızı olan Terken Sultan da vaktiyle Terken Hatun'a elçi olarak mektup götüren Danişmend Hacib ile evlendirildi. bkz. Nesevî, s. 33.

d-Kanglıların Durumu ve Harezmsahlara Tesirleri

Kanglılar, hükümdar ailesi ile yakın temasları nedeniyle bazı imtiyazlara sahip olup, reaya denen kitleye dâhil değillerdi. Harezmsahlar ordusunun bir kısmını teşkil edip, askerî vazife ile mükellef olduklarından birtakım vergi muafiyetlerinden istifa ettikleri gibi, Kanglı birlikleri askerî kıta olarak da kendi reislerinin emri altında hizmet etmekteydiler.³²⁹ Halk, eski usul geleneksel yaşam biçimlerini sürdürürken, sultana reisleri vasıtasıyla dolaylı bağılıkları söz konusuydu. Bunların bir başka ayrıcalığı da iktaların ve ganimetlerin paylaşımında aslan payını almalarıydı. Bu durum ordu içindeki Gurlu, Tacik, Hâlâç, Karluk, Yazır ve Uğraklar gibi diğer Türk unsurların kıskançlığına ve husumetine yol açmaktaydı.³³⁰ Ordudaki şeriat harici davalara “Yolak” isminde bir divan bakmaktaydı. Başında üst rütbeli bir Türk komutanın bulunduğu bu divan, iktalara dair meseleleri eski Türk hukukuna göre yani örfi hukuka göre çözerdi.³³¹

Harezmsahlar hizmetine giren Kanglı askerlerinin çoğu iktalı askerlerden oluşmaktaydı. Bunlar, reislerinin iktâ bölgelerinde bulunurdu. Bu süvari kuvvetleri eyalet askerlerini oluşturmakta olup, devletin birçok yerine dağılmış durumda idiler.³³² Bunlardan başka hassa kuvvetleri, gönüllüler ve ücretli olarak da askerî vazife yapanlar vardı. Kanglılar sebebiyle Harezm ordusunda han, melik gibi askerî unvanlar kullanılmaya başlanmıştı.³³³

Sultan Tekiş devrinden itibaren Kanglıların kabileleriyle birlikte askerî kıtalar olarak Harezmsahlara devletine gelmeleri ve hükümdar ailesi ile Kanglı ileri gelenleri arasında tesis edilen yakın ilişki, Harezmsahlara devletine âdeta kabile devleti mahiyeti vermiş ve bunun neticesinde bozkır Türk âdetleri yeniden canlanmıştı.

Bozkırlı Türklere has bir âdet olan “kızıl oklar” göndermek suretiyle askeri içtimaya çağırma Harezmsahlara da geçmişti. Celaleddin Harezmsah (1220-1231), Ahlat’ı aldıktan sonra Yassıçimen muhasarasına hazırlandığı sırada, Erzurum hâkimi Tuğruloğlu Rükneddin Cihan Şah’tan, Anadolu Selçukluları ile Suriye melikleri arasında kendisine karşı bir ittifak oluşturulduğunu öğrenmişti. Bunun üzerine, iki orduyu birleşmeden vurmak için, “çavuşları aracılığıyla hareket işareti olarak emirlere kızıl oklar dağıttırarak, ordulara içtima

³²⁹ Köprülü, “Harizmsahlara”, s. 284.

³³⁰ Erdoğan, s. 76-77.

³³¹ F. Köprülü, “Orta Zaman Türk Hukuku Müesseseleri”, *Belleten*, S. 5, 1938, s. 65.
Erdoğan, s. 93.
Erdoğan, s. 118-122.

emri verdi.”³³⁴ Yassıçimen savaşı (1230) sonra Tebriz’de kendini toparlamakla meşgul olduğu sırada, Moğol ordularının üzerine geldiklerini öğrenince, Mugan/Mukan, Şirvan ve Meklur’a dağılmış durumda bulunan askerlerini toplamak için ellerine “içtima alameti olan kızıl oklar” verilen seçme askerler gönderdi.³³⁵

Türklerin “yada taşı”nı kullanıp tabiat olaylarına hükmettikleri bilinmektedir.³³⁶ Kanglılar arasında da yada taşını kullanarak yağmur ve kar yağdırın, fırtına çıkaran kimseler olduğu görülmektedir. Ögedey (1229-1241)’in Hitay (Çin) seferi sırasında öncü olarak gönderdiği emirlerden Uluğ Noyan ve Güyük, Hitay hanı Altan’ın kalabalık askerleriyle karşılaşınca harp hilesine başvurup, aralarında bulunan ve yağmur taşını çok iyi kullanabilen Kanglı kabilesinden bir büyücüyü yanlarına çağırarak ondan hünerini göstermesini ister. Büyücü işine başladıktan bir müddet sonra yağmur, arkasından da kar yağmaya başlar. Bir de şiddetli soğuk çıkar ki, Çinlilerin kışın dahi alışık olmadıkları bir durumdur. Büyücü yağmur ve kar yağdırma işine son verince Moğollar, keklik sürüsüne dalmış şahinler, ceylan sürüsüne girmiş aslanlar gibi her yönden saldırıya geçip Çinlileri avlarlar.³³⁷ Kanglılar vasıtasıyla bu eski Türk inancı dönemin en önemli İslâm devleti olan Harezmsahlara da geçmiştir. Muhammed Harezmsah’ın ordusunda, istediğinde yağmur ve kar yağdırıp durdurabilen “yadacı”lardan bahsedilir. Son Harezmsah Celaleddin Mengüberti ise yada taşını bizzat yanında taşımıştır. Onun yada taşını kullanarak gece gündüz yağmur yağdırdığı yönünde çok kuvvetli kayıtlar vardır. Celaleddin, Moğollara karşı asker toplamak ve eski müttefiki Melik Eşref’ten yardım temin etmek için Gence’den Ahlat’a doğru yola çıkıp Velaşgerd’e geldiğinde halk sıcaklığı şiddetinden, kuraklıktan, insan ve hayvanları tâciz eden sineklerden bahsedince taşlarla yağmur yağdırmaya karar verir. Bu sırada beraberinde bulunan münşi kâtibi Nesevî hadiseye şahit olmuştur: “Biz buna inanmıyorduk. Sonraları birçok tecrübeyle bunun sahih olduğuna inandık. Sultan bu merasimi orada bizzat icra etti. Geceli gündüzlü yağmur yağmağa başladı, yağmurun devamından halk şikayet etti, yağmur sihri yapıldığına pişman oldular. O kadar ki, çamurlardan, bataklardan Sultan’ın çadırına girilemez oldu. Hatunun sütninesinin şunu dediğini işittim. Sen bir hüdavent alemsin. Fakat yağmur yağdırmakta değil; çünkü böyle bir tufan çıkarmakla hata ettin; senin yerinde başka birisi olsaydı bunu

³³⁴ Nesevî, s. 131.

³³⁵ Nesevî, s. 141.

³³⁶ Türklerde yadacılıkla ilgili bkz. R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türk’ler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001, s. 30, 32, 33, , 71-72, 136-137, 194; A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 2000, s. 160-165; J.-P. Roux, *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, İstanbul 2005, s. 158-162.

³³⁷ Cüveynî, s. 188-189; Reşideddin, *Cami’ü’t-Tevarih*, I, İngilizce Trc., s. 315.

yapmazdı, yalnız el verecek kadar yağdırdı. Buna cevap olarak Sultan, dünya senin zannettiğin gibi değildir. Bu yağmur kudretimin bir âlâmetidir; kudretim etrafımdakilerin hiç birisiyle mukayese edilemez.”³³⁸

Harezmi ve Horasan bölgelerinin Türkleşmesinde Oğuzlar başta olmak üzere diğer Türk boylarının katkısı büyük olup, öncü rolünü oynamışlardır. Zikredilen bölgelerin Türkleşmesine, Türk dili ve kültürünün hâkim olmasına Harezmsâh Kanglıları da önemli katkılar yapmışlardır.³³⁹ Türk ağızları içinde özel bir yeri olan Harezmi Türkçesi, Oğuz, Kıpçak ve Kanglı Türkçelerinin karışımıdır.³⁴⁰ Özellikle ordu ve saray çevresinde Kanglı Türkçesi hâkim olmuştur. Oğuzlardan sonra Kanglılar sayesinde Harezmi, Horasan gibi bölgelerde Türkçe, konuşma dili olarak Farsça ve Arapça’ya üstünlük sağlamıştır. Kanglı dilinin bu dönemde yazı ve edebiyat dili olarak kullanıldığı vesikaların eksikliği nedeniyle tam anlaşılamamış ise de Kanglı dili ve kültürü açısından olduğu kadar genel Türk dili ve kültürü açısından da son derece önemli olduğu düşünülen *Tibyânü’l-Lûgati’t-Türkî Âlâ Lisâni’l-Kanglı* adıyla bir lûgatin yazılmış olduğundan haberdarız. Günümüze kadar gelmemiş veya henüz ele geçmemiş olan bu değerli eserden İbn-i Mühenna’nın *Kitabü Hilyeti’l-İnsan ve Halbetü’l-Lisan* adlı lûgatiyle *Lûgat-i İbrahim Şahi Tasnif-i Mevlana İbrahim Faruki* adlı Farsça lûgat kitabındaki atıflar sayesinde bilgi sahibiyiz. Mahiyeti hakkında yapılan atıflardan başka bilgimiz bulunmayan eserin yazarı, Köprülü’nün tespitlerine göre *Kitabü’l-Mu’cem fi Me’ayir-i Eş’aril-Acem, Kitabü’l-Kafi fi’l-Aruzayn ve’l-Kavafi* ve *Hadayikü’l-Mu’cem* adlı eserlerin de yazarı olan Şemsüddin Mehmet bin Kays’tan başkası değildir. Harezmsâhların son dönemine ait olan bu eseri Mehmet bin Kays, Celaleddin Harezmsâh adına yazmıştır.³⁴¹ Kanglı lûgatinin günümüze gelmemiş olması Türk dili ve kültürü açısından büyük bir kayıp ise de Harezmsâhlarda böyle bir eserin yazılmış olması bu devlette Kanglıların ne kadar büyük ehemmiyet kazandıklarını göstermesi açısından son derece önemlidir. Ayrıca bu eserin Celaleddin Harezmsâh adına hazırlandığının kabul edilmesi, aynı zamanda onun idaresinde batıya giden askerlerin mensup oldukları boyu ortaya koyar ki, bu da bizi İslam kaynaklarında Harezmîler diye zikredilenlerin aslında Kanglılardan başkası olmadığına götürür.

Kanglılar Yedisu, Sırderya boyları ve Kazakistan bozkırlarında yaşarken eski Türk dininde idiler. Harezmi ülkesine yerleşmeleri ve bu devlette hizmet etmeye başlamaları aynı zamanda İslamiyet’le tanışmalarını sağlamıştır.

³³⁸ Nesevî, 151.

³³⁹ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 1975, s. 190-191.

³⁴⁰ A. Ata, *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*, İstanbul 2002, s. 11.

³⁴¹ F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1981, s. 205-206; A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, I-II, İstanbul 1984, s. 126-128.

Bir kayda göre, önemli mevkillerde bulunan kabile reisleri, o görevlere ancak Müslüman olduktan sonra gelebilmişlerdir. Halkın Müslüman olması ise zaman içerisinde ve bir ölçüye kadar gerçekleşmiştir. Cüveynî'nin Kanglılara hitaben yazdığı "*Bir kavim vardır ki beş vakit namazı nafile sayar ve Harem-i Şerif'te hacıların kanlarını akıtmayı uygun görür.*"³⁴² ifadesinden de anlaşıldığı üzere, Harezmşahlarda görev alanlar bile tam manasıyla İslamlaşmamışlardı. Sık sık Müslümanlar üzerine düzenledikleri yağmalar ve El-Cezire bölgesinde özellikle Halep'te mescide sığınan savunmasız kadınlara yönelik tecavüze varan davranışları, Müslüman olmakla birlikte henüz tam manasıyla bu dini özümseyemediklerini gösterir.

e-Moğol İstilasası ve Harezmşah Kanglıların Akıbetleri

Harezmşahların hizmetine giren Kanglıların bu devlet içindeki rahatları fazla sürmemiştir. İçlerinden Otrar idarecisi Kayır Han'ın sebep olduğu bir hadise hem kendilerinin hem de içinde yaşadıkları devletin sonu olmuştur. Bilindiği üzere gönderdiği tüccarların Kayır Han tarafından Otrar'da öldürülüp mallarına el konulması üzerine Cengiz Han, Harezmşahlar seferine çıkmış, kalabalık ordusuyla Otrar önlerine gelmişti. Oğullarından Ögedey ve Çağatay'ı burada bırakıp, büyük oğlu Cuci'yi büyük bir ordu ile Sırderya boyundaki Cend ve Barçınlık (veya Barçılık) Kent taraflarına, seçkin komutanları idaresindeki bir orduyu da Hocend ve Fenakent'e gönderen Cengiz Han, kendisi de Buhara üzerine yürüyerek Harezmşahlara yönelik istilasını başlatmıştı (1219).

İşte bu istila hareketi neticesinde iki yıl gibi kısa bir sürede Otrar, Sıgnak, Özkent ve Barçınlık Kent, Aşnas, Cend, Yengi Kent, Fenakent ve Hocend, Zarnuk, Nur, Buhara, Semerkand, Ürgenç ve Keşf zaptedilerek Sırderya boyundaki şehirler ile Maveraünnehir ve Harezm bölgeleri Moğolların eline geçti.³⁴³

Harezmşahlar Devleti'nin önemli ölçüde yok olması manasına gelen bu istila üzerinde uzun uzadıya durmaya gerek yoktur. Zira, gerek kaynaklarda gerekse Harezmşahlar hakkında yapılan çalışmalarda Moğol istilasası ya da Moğollar ile Harezmşahlar arasındaki savaşlar bütün yönleriyle ele alınmıştır. Ancak burada konumuzu ilgilendirdiği için Harezmşahlar Devleti'nin Moğollar kaşısındaki başarısızlığında ordunun önemli bir kısmını oluşturduğunu ifade ettiğimiz Kanglı askerlerinin rolüne değinmemiz gerekiyor. Zira kimi araştırmacılar Harezmşahların Moğollar karşısında üst üste ağır mağlubiyet-

³⁴² Cüveynî, s. 381.

³⁴³ Zikredilen şehirlerin Moğolların eline geçişiyle ilgili olarak bkz. Cüveynî, s. 120, 123, 124, 125-128, 130-131, 132-133, 133-136, 142-147, 150.

ler alarak yok olmasını, Harezmi askerlerinin çoğunu oluşturan Kanglıların disiplinsiz davranışlarına ve doğru dürüst mukavemet göstermemelerine bağlarlar. Şüphesiz Moğollar karşısında alınan mağlubiyette, ordunun önemli bir kısmını teşkil etmeleri nedeniyle Kanglı askerlerinin rolü göz ardı edilemez. Ancak meseleyi sadece bununla izah etmek Kanglı askerlerine haksızlık olacağı gibi, Muhammed Harezmişah'ın akıl almaz savaş planı ile korkak tavırlarını da görmezden gelmek olur. Bilindiği üzere, savaş öncesinde toplanan harp meclisinde, Moğolları Seyhun civarında bozkırda karşılayarak meydan savaşı verme fikrini kabul etmeyen Sultan, savunma savaşında ısrar ederek kuvvetlerini ülkenin önemli merkezlerine dağıtmıştır. Asıl garip olanı, Cengiz Han Moğol ordularının sevk ve idaresine bizzat katılırken, o çeşitli kalelere dağıttığı kuvvetlerden hiç birinin başına geçmemiş, şehirlerin idaresini komutanlara bırakarak Ceyhun'un ötesine kaçmıştır.³⁴⁴ Bu planın çok büyük bir hata olduğundan bahseden Nesevî, *"Eğer askerlerini dağıtmayıp bir meydan muharebesi vermiş olsaydı, kolayca Moğolları mahveyler ve dünyayı kurtarırdı"* der. Nesevî'nin dediği olur muydu bilinmez ama meydan savaşı verip yenildiği takdirde bile askerlerinin tamamının Moğolların eline düşmesini ve kırılmasını önleyebilirdi. Bu savaş planıyla, kaleler dışındaki ülke toprakları Moğollara terk edilmiş, askerler kuşatma altındaki kalelere hapsedilmiştir. İlk savaşın başladığı Otrar, altı ayın sonunda çeşitli imkânsızlıklar ve savaşacak adam kalmaması yüzünden düşmüştü. Kuşatma altındaki şehirlerde kayıpların yerine yenileri konulamazken Moğollar, gerektiğinde kaleler dışında kalan halkı kullandıkları için böyle bir sıkıntı yaşamamışlardır. Diğer taraftan şehirleri savunmakla görevli Kanglı beylerinin ihanet etmesi gibi bir durum da vuku bulmamıştır. Bu başarısızlığın asıl sebebi hiç kuşkusuz, Sultan Muhammed'in benimsemiş olduğu savaş planı gereği, büyük çoğunluğu Kanglılardan oluşan askerleri şehirlere dağıtarak kale savunması yapması ve ülkenin diğer topraklarını Moğollara terk etmesidir. Bu durum bir taraftan bozkırlı muharip süvarilerden oluşan askerlerin hareket kabiliyetini tamamen yok ederken diğer taraftan Cengiz'in ele geçirdiği şehirlerden askerlerinin sayısını sürekli artırmasına imkân vermiş hatta zamanında Harezmişah tebaasından olanlar bile bu yanlış plan neticesinde kendisine karşı savaşır hâle gelmiştir.

Bizim, yanlış savaş stratejisi ve hükümdarın anlaşılması güç tavrıyla açıklamaya çalıştığımız mağlubiyetler serisinin sebebi nasıl izah edilirse edilsin, neticenin Harezmişahlar adına tam bir felaket olduğu açıktır. Bu felaket, bölgede yaşayan bütün halkları etkilemiştir. Ancak Harezmişahların askerî gücünün temelini oluşturmaları nedeniyle Kanglıları daha fazla etkilemiştir. Bir kısmı Anadolu başta olmak üzere komşu ülkelere kaçarken, bir kıs-

³⁴⁴ Nesevî, s. 30; Kafesoğlu, *Harezmişahlar*, s. 274.

mı da öldürülmüştür. Ne kadar Kanglı öldüğünü kestirmek zor ise de Otrar, Buhara, Semerkand, Ürgenç gibi devletin önemli merkezlerini savunurken öldürülen asker sayısından bir fikir edinmek mümkündür.

Otrar'da Sultan'ın Has Hacib Karaca komutasında gönderdiği 10 bin yardımcı kuvvetten başka Otrar idarecisi Terken Hatunun yakın akrabası Kayır Han idaresinde 50 bin asker vardı. Otrar savaşında³⁴⁵ (1220 yazı) şehrin teslim edilmediğini, kaçmaya teşebbüs edenlerin öldürüldüğünü ve Kayır Han'ın da tek başına kalana kadar bir damda mücadelesini sürdürdüğünü bildiğimiz için bu savaşta pek fazla kurtulan olmadığını söyleyebiliriz.

Buhara'da şehrin savunmasında (Şubat 1220) bulunan Kanglıların akıbetiyle ilgili olarak Cüveynî, *"Boyu kırbaç boyunu geçen Kanklı kavminden hiçbirini sağ bırakmadılar. 30 binden fazla ölü sayıldı. O kavmin selvi gibi hür olan küçüklerini, büyüklerini ve kadınlarını köle yaptılar. Güçleri olan gençleri ve yaşlıları Semerkand ve Debusiye için devşirme asker olarak görevlendirdiler."*³⁴⁶ demektedir.

Moğollar geldiğinde Semerkand'ta 110 bin asker bulunuyordu. Bunların 60 bini kaynağın ifadesiyle *"...Sultan'ın yakınları arasına girmiş olan hanların komutasındaki Türklerden oluşmaktaydı."*³⁴⁷ Yani Kanglı idiler. Semerkand'daki kayıplar için yine Cüveynî'den nakledelim: *"İçerde mukavemet eden kimse kalmayınca herkesi şehrin dışına çıkardılar. Türkleri, Tacikleri ayırdılar. Hepsini on veya yüz kişilik gruplara böldüler. Moğolları sakinleştirmek için onların saçına benzeyen Türklerin saçlarını tıraş ettiler. Güneş batıncaya kadar Türklerin hayat güneşini batırdılar. O akşam bütün Kankaliler (Kanglılar) hayatlarını kaybederek Moğolların adam öldürme şehvetinin kurbanı oldular. Aralarında Barışmas Han, Sergis Han, Uluğ Han ve daha yirmi kadar Sultan komutanının da bulunduğu 30 bin kadar Kankali ve Türk öldürüldü (Mart 1220). Bunların hepsinin adı Cengiz Han'ın Rükneddin Kert'e gönderdiği fermana yazılıdır."*³⁴⁸

Payitaht Ürgenç'te, Humar Tegin idaresinde hemen tamamı Kanglılardan oluşan 90 bin kişilik bir ordu bulunmaktaydı.³⁴⁹ Toplam ölü sayısının kaynaklarda bildirilmediği Ürgenç savaşının (Mayıs 1221) hemen başlarındaki çarpışmalarda iki taraftan 100 bin kadar ölü verilmişti. Daha dört ay kadar devam eden bu savaşta şehirde karşı koyan kalmayınca sağ kalanlardan sanat erbabı ayrılarak, kadınlar ve çocuklar köle olarak paylaştırılmış, kalanları ise

³⁴⁵ Cüveynî, s. 120.

³⁴⁶ Cüveynî, s. 136; Reşideddin, *Cami'ü't-Tevarih*, II, İngilizce Trc., s. 247; Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s. 262.

³⁴⁷ Cüveynî, s. 142. Asker sayısı ile ilgili aynı rakamları Reşideddin de vermektedir. Bkz. Reşideddin, *Cami'ü't-Tevarih*, II, İngilizce Trc., s. 247.

³⁴⁸ Cüveynî, s. 145; Reşideddin, *Cami'ü't-Tevarih*, II, İngilizce Trc., s. 248-249; Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s. 266-267.

³⁴⁹ Cüveynî, s. 337; Köprülü, "Harizmşahlar", s. 275; Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s. 272.

öldürülmek üzere askerlere dağıtılmışlardır. Şehri yerle bir eden Moğollar, yağmadan, kan dökmekten ve ırza tecavüzden usandıktan sonra ganimetleri alarak dönmüşlerdir.³⁵⁰

Daha sonra Keşfe uğrayan Moğol askerleri, burasını da Ürgenç'in uğradığı musibete maruz bırakmışlardır. Cüveynî, "iki tarafın asker kaybını bana söylediklerinde inanmadım. Onun için de buraya yazmadım."³⁵¹ demektedir.

Benakent'e gelince, Emir İletgü, maiyetindeki Kanglılarla üç günlük bir çarpışmadan sonra savaşmanın fayda getirmeyeceğini anlayınca eman istemiş ve dışarı çıkmıştır. Şehre giren Ulak Noyan ve Suketü Çerbi komutasındaki Moğollar sembolik müdafaalarından dolayı, kısmen kılıç darbeleri kısmen ok yağmuru ile teslim olanları helak etmişlerdir (1220).³⁵²

Moğol askerlerinin yaptığı katliamlar bunlarla sınırlı değildir. Biz burada daha çok Kanglı askerlerin bulunduğu ve kaynağımızda teferruatlı bilgiler verilen önemli birkaç merkezi örnek olarak ele aldık. Yoksa Sıgnak, Aşnas başta olmak üzere birçok şehirde yukarıdaki örneklerden aşağı kalmayan katliamlar yaşanmıştır.

Diğer taraftan Celeleddin Harezmsah ile Terken Hatun'un baskısıyla veliaht tayin edilen Uzlak-Şah emrindeki Kanglıların yok oluşlarını da zikretmek gerekir. Harezmsah Muhammed'in kaçmasından sonra ileri gelenlerin, Uzlak-Şah yerine daha güçlü ve sağlam kişiliğe sahip Celeleddin'i seçmek istemeleri üzerine, Celeleddin'i ortadan kaldırmak isteyen Uzlak-Şah ve adamları onu takip ederlerken yolda karşılaştıkları Moğollar tarafından tamamen yok edilmişlerdir.³⁵³ Celeleddin ise Moğollardan kurtulup Kaznin'e geldiğinde emrinde 50 bin kişilik Kanglı askeri bulunan Emin Melik tarafından karşılanmıştı. Bu Kanglı birlikleri de Kasım 1221'de Sultan'ın Sind Irmağı'na atlayarak canını kurtardığı ve cesaretinden dolayı Cengiz'in iltifatına mazhar olduğu savaşta beyleriyle birlikte yok edildiler.³⁵⁴ Bunlardan ancak Celeleddin'le çok azı kaçıp kurtulabilmiştir.

Yukarıdaki örneklerden de açıkça görüldüğü üzere Harezmsahların hizmetine giren Kanglılar bu devlette asker olarak görev yapmalarına bağlı olarak Moğollarla yapılan savaşlarda büyük kayıplar vermişlerdir. Büyük bir çoğunluğu ya savaşlarda ölmüş ya da esir alındıktan sonra öldürülmüştür. Bir kısmı da Moğolların oluşturdukları askeri birliklerde yok olmuşlardır. Moğolların ele geçirdikleri şehirlerde, sanat erbabını ayırdıktan ve işe yarayacak durumda olan erkeklerin bir kısmını asker olarak aldıktan sonra kalanlarını yaşlılarla

³⁵⁰ Cüveynî, s. 146, 149.

³⁵¹ Cüveynî, s. 150.

³⁵² Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 257.

³⁵³ Cüveynî, s. 338.

³⁵⁴ Cüveynî, s. 342-344

birlikte öldürdüklerini, kadınları ve çocukları askerlere dağıttıklarını biliyoruz ki, bu durum askerî hizmet yapmaları nedeniyle en fazla Kanglıları etkilemiş, Moğol istilasını Kanglıların felaketi olmuştur. Harezmsahlara hâkim olduğu coğrafyada daha sonraki dönemlerde Kanglılara rastlanınması onların Moğol istilasından ne ölçüde zarar gördüğünü izah etmeye yeter.

Moğolların önünden kaçabilenlerin bir kısmı İran, Azerbaycan, Anadolu, Afganistan, Hindistan gibi ülkelere dağılırken, dağılanların bir kısmı sonradan, Azerbaycan'a gelerek Harezmsahlara diriltmek için mücadele veren Celaleddin Harezmsah'a katılmışlar, onun ölümünden sonra da Anadolu ve Suriye siyasetinde etkili olmuşlardır.

4-Celeleddin Harezmşah Sonrası Kanglıların Anadolu ve Suriye Havalisine Geçişleri

a- Kanglıların Anadolu Selçuklu Devleti Himaye ve Hizmetine Girmeleri

Harezmşah Alaaddin Muhammed, 1220 yılında Hazar Denizi'ndeki Abı-sukun adasında ölümünden önce, annesinin baskısıyla veliaht tayin ettiği Uz-lak-Şah'ı azlederek oğullarından en kabiliyetlisi olduğu belirtilen Celeleddin Mengüberti'yi veliaht tayin etmiş, ölümünden sonra da idareyi Celeleddin ele almıştı. Son Harezmşah olan Sultan Celeleddin, Moğollardan kurtulduktan sonra Kaznin'e geldiğinde emrine giren birçok Kanglı başbuğu arasında en önemlisi Emin Melik'ti. İstila sırasında Herat'tan Kaznin'e geçmiş, burada 50 bin kişilik Kanglı ordusuyla Celeleddin'i karşılamıştı. Celeleddin, Emin Melik'in kızı ile evlenmişti. Emin Melik'ten sonra Hâlâçlardan Seyfettin İğrak da 40 bin kişilik kuvvetiyle Celeleddin'e katılmış onu da Gur emirlerinden katılımlar takip etmişti. Kaznin'den Parvanâ geçen Celeleddin'in, üzerine gönderilen Moğolları yenmesinde Emin Melik büyük pay sahibi olmuştu. Ancak savaş sonrası Emin Melik ile Hâlâçlardan Seyfeddin İğrak arasında meydana gelen bir hadise, Celeleddin'in ordusunun dağılmasına yol açmıştı. Ganimet paylaşımı sırasında bir at yüzünden çıkan tartışmada Emin Melik bir kırbaçla Seyfettin'in başına vurmuş, Celeleddin'in onu cezalandırmaması ya da cezalandıramaması üzerine Seyfettin askerlerini alarak Celeleddin'den ayrılmış, Gurlular da onu takip etmişlerdi. Bu hadise Moğollar karşısında ilk defa ciddi başarı kazanan, kendine güveni gelen ve katılımlar sayesinde 100 bin civarında bir askerî güce kavuşmuş olan Celeleddin'in hazin akıbetini hazırlayan başlıca etken kabul edilmektedir. Celeleddin'in askerlerinin dağıldığını öğrenen ve Talekan işini halletmiş bulunan Cengiz, ordusunun dağılmasıyla güç kaybetmiş olan ve morali iyice bozulan Celeleddin üzerine sefere çıkmıştı. Kasım 1221'de Sultan'ın Sind Irmağı'na atlayarak canını kurtardığı savaşta

Emin Melik ve emrindeki kuvvetlerin büyük bir kısmı yok edilmişlerdi.³⁵⁵ Bunlardan ancak çok azı kaçıp kurtulabilmiştir.

Celaleddin'in 1225 yılında Hindistan'dan Azerbaycan'a gelerek Harezmşahları yeniden canlandırmaya çalıştığında etrafında yine Kanglılar vardı. O devir İslam kaynaklarında Harezmşahlılar diye zikredilen ve büyük çoğunluğu hiç kuşkusuz Kanglılardan oluşan Türk kütleleri Moğol korkusuyla çoluk-çocuk bütün ağırlıklarıyla birlikte Celaleddin'in mahiyetine girmişlerdi. Fakat Celaleddin'in Güney Kafkasya'da ve Doğu Anadolu'da giriştiği Harezmşahları canlandırma yönündeki faaliyetleri bölgedeki diğer idareleri rahatsız etmiş, Anadolu Selçuklu sultanı Alaeddin Keykubad (1220-1237)'in Moğol tehlikesini düşünerek kendisiyle dostane ilişkiler kurma gayretlerini boşa çıkarmış ve iki Türk hükümdarını karşı karşıya getirmiştir.³⁵⁶ Taraflar arasında 10 Ağustos 1230 tarihinde Erzincan Akşehir'deki Yassıçimen'de yapılan savaşta Celaleddin yenilmiş, ordusu Kanglılar büyük kayıplar vermiş, devlet hazinesi ve değerli eşyaları Selçukluların eline geçmiştir.³⁵⁷ Savaş meydanından kaçarak kurtulan Celaleddin bu mağlubiyetin ardından önce Gence'ye, Moğolların kendisini takip ettiğini öğrenince de el-Cezire'ye geçmiş, bir gece sabaha karşı Amid (Diyarbakır)'de Dicle köprüsü kenarında Moğolların baskınına uğramış, Meyyafarikin (Silvan) tarafına kaçmayı başarmışsa da burada bir dağlı tarafından öldürülmüştür (1231).³⁵⁸

³⁵⁵ Bkz. Cüveynî, s. 339, 342-344.

³⁵⁶ Celaleddin Mengüberti'nin 1225 yılında gönderdiği bir mektupla başlayan ve karşılıklı mektuplaşma ve hediyeleşmelerle devam eden ilişkiler başlangıçta son derece dostanedir. 1229 yılında Celaleddin'in Ahlat'ı kuşatması ilişkileri bozmuştur. Selçuklu Sultanı'nın, Ahlat'ın zaptından vazgeçmesi ve Moğollarla iyi geçinmesini tavsiye eden bir mektupla Celaleddin'i uyarması, Celaleddin'in bu uyanya elçileri alıkoyarak cevap vermesinin yanı sıra, Ahlat'ın düşmesinden sonra kendisine tabi olan Erzurum hâkimi Cihanşah'ın onu Alaeddin Keykubad'a, öte yandan Eyyubi hükümdarı Melik Eşref'in de Alaeddin Keykubad'ı Celaleddin'e karşı kışkırtması, Keykubad'ın Moğol tehdidini düşünerek iyi ilişkiler kurma gayretlerini boşa çıkarmış, neticede iki Türk hükümdarı karşı karşıya gelmiştir. Tafsilen bkz. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 363-369; Aynı müellif, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar. Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1988, s. 95-101; Aynı müellif, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993, s. 24, 25-26, 108-110; A. Tanerî, *Celaleddin Harizmşah ve Zamanı*, Ankara 1977, s. 50; Ali Sevim-Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Ankara 1989, s. 160-161; A. Özyayın, "Harezmşahlar Devleti", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 895; M. A. Çakmak, "Moğol İstilas ve Harezmşahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 912, 914; M. H. Yınanç, "Celaleddin Harezmşah", *İA*, III, İstanbul 1988, s. 51.

³⁵⁷ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 371-372; E. Uyumaz, "Türkiye Selçuklu-Eyyubi Siyasi Münasebetleri", *İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 526; Özyayın, "Harezmşahlar Devleti", s. 895; Çakmak, "Moğol İstilas ve Harezmşahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı", s. 914.

³⁵⁸ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 372; Özyayın, "Harezmşahlar Devleti", s. 895; Çakmak, "Moğol İstilas ve Harezmşahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı", s. 914; Ayrıca bkz. Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l-Farac Tarihi*, Türk. Trc. Ömer Rıza Doğrul, II, Ankara 1987, s. 529-530.

Kaşgıların Anadolu'ya, Suriye'ye gelişleri ve yerleşim alanları

Yassıçimen Savaşı, ardından gelen Moğol baskını ve nihayet Celaeddin Mengübürti'nin ölümü üzerine Harezmsahlar Devleti resmen ortadan kalkınca, devletsiz ve başsız kalan komutanları, askerleri ve halkı, çevreye dağılmış ve Selçuklu sınırlarında tehlike olmaya başlamışlardı. Sık sık baskınlar ve yağmalarla ahaliyi rahatsız eden ve ticari faaliyetlere engel olan Harezmîlilerin asıl kütlesi Kayır Han idaresinde Ahlat ve civarına inerken, bir kısmı Erzurum-Erzincan, bir kısmı Bingöl-Tunceli, bir kısmı da Doğu Karadeniz taraflarına dağılmış, ancak sonuncuların çoğu bölge halkı tarafından yok edilmiştir.

Doğu Anadolu, gerek Harezmîlilerin gerekse onları takip eden Moğol birliklerinin faaliyetlerine bağlı olarak tam manasıyla tahrip edilmiş, halk yerini yurdunu terk etmişti. Siyasi ve iktisadi buhranın yerleşik vaziyet aldığı bölgede yeniden huzur ve güvenliği sağlamak ve Moğol tehlikesine karşı tedbir almak amacıyla Selçuklu sultanı I. Alaeddin Keykubad (1220-1237), yakın adamlarından Emir Kemaleddin Kamyar idaresinde gönderdiği bir orduyla, Ahlat'tan Tiflis'e kadar olan toprakları idaresi altına aldı. Sahib Ziyaeddin, Pervane Taceddin, Müstevfi Sadeddin ve Sinaneddin Kaymaz gibi devlet adamlarının gayretleriyle de imar edilen, huzur ve güvene kavuşturulan bölgenin sübaşılığı, Emir Sinaneddin Kaymaz'a verildi.³⁵⁹

Dönem itibarıyla oldukça hassas bir bölgenin yönetimine getirilen Sinaneddin Kaymaz'ın halletmesi gereken önemli meseleler vardı. Kuşkusuz bunlardan en önemlisi, Alaeddin Keykubad'ın, iyilik ve güzellikle devlet hizmetine alınmalarını emrettiği Harezmîlilerin durumuydu. Daha Ahlat'ta idareyi ele aldığı günlerde, liderleri Kayır Han idaresinde Tatvan ve civarına inen (1232) bir grup Harezmîlinin bölge halkına zulmettikleri ve ticaret yollarını kapattıkları haberi gelmişti. İyi bir asker ve ileri görüşlü bir devlet adamı olan Sinaneddin Kaymaz, Harezmîlileri devlet dizmetine davet için Tatvan'a gidip, Kayır Han'la görüşme talebinde bulundu. Bir adamı vasıtasıyla kendisiyle görüşmek isteyen Sinaneddin Kaymaz olduğundan emin olan Kayır Han, bir hacibini de yanına alarak Selçuklu emirini karşılamaya çıktı. Karşılaşınca kucaklaşıp, birbirlerine iltifatlar edip hal hatır sordular. Bu arada Emir Sinaneddin, izin alarak Kayır Han'ın gözde hatunlarından birini ziyaret edip³⁶⁰, içinde bulundukları zor şartlardan dolayı onu ve beraberindekileri teselli etti. Sonra tekrar Kayır Han'ın yanına dönerek kaldıkları yerden sohbete devam ettiler. Oldukça samimi bir ortamda geçen sohbet sırasında, yahni ve "buğrahani"den³⁶¹ ibaret yemekler yendi. Yemekten sonra Sinaneddin Kay-

³⁵⁹ Daha fazla bilgi için bkz. İbn Bibi Hüseyin b. Muhammed er-Rugadi (684/1285), *el-Evamiru'l-Alaiyye fi'l-Umuri'l-Alaiyye (Selçuk Name)*, I, Trc. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, s. 426-429.

³⁶⁰ Burada görüldüğü üzere, Türklerde bu tür görüşmelerde hanımların ziyaret edilmesi âdetten (Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara 1984, s. 191) olup, kadınların yönetimdeki yerini göstermesi bakımından önemlidir.

³⁶¹ Buğrahani, "borani" adıyla günümüzde de Türkiye'nin pek çok yerinde bilinmektedir.

maz geliş maksadını anlatmaya başladı. Yanında getirdiği Kur'an'ı Kerim'i çıkarıp, elini üstüne koyarak, büyüğünden küçüğüne Selçuklu emirlerinin hiçbirinin aklında Kayır Han ve diğer Harezmli'lere karşı kötülük bulunmadığına dair yemin ettikten sonra, "*Herkesin niyeti, sizi böyle avere dolaşmaktan, yersiz yurtsuz olmaktan kurtarıp durumunuzun düzelmesine ve rahatınızın sağlanmasına yarayacak bir yurda sahip olmanızdır. Sultan'ın Sahip'ten (vezir) istediği sizin; diğer taraftarlarının, devlet emirlerinin, saltanat bargahının görevlileri ve itaatkarları arasına girmenizi sağlamaktır. Eğer teklif size uygun ve yerinde görünüyorsa, siz ve bütün Harezm emirleri içten ve dıştan Sultan'a, onun melikleri ve adamlarına bağlanıp, onun düşmanlarına düşman, dostuna dost olmalısınız.*"³⁶² diyerek mal ve canlarına dair güvence verdiği Harezmli beyleri Selçuklu Sultanı'nın himaye ve hizmetine davet etti. Bunun üzerine Kayır (veya Kır) Han, Berke (veya Bereke ve Bereket) Han, Yılan Boğa (veya Bilan Togu) Han, Can Birdi (veya Han Birdi veya Birdi Han), Saru Han, Keşlü (Küşlü/Güçlü) Senküm Han ve diğer Harezm büyükleri ve emirler hep birlikte yemin ederek Anadolu Selçuklu Devleti hizmetine girdiler.³⁶³ Bunun üzerine, ertesi günü Selçuklu veziri ve diğer devlet adamlarıyla bir araya gelmeleri hususunda Harezmli beylerle anlaşılan Sinaneddin Kaymaz, bu güzel haberi vermek üzere izin isteyerek Tatvan'dan ayrıldı. Gelişmeleri, Ahlat'ta bulunan Vezir Ziyaeddin'e ve diğer emirlere anlattı. Bu sevindirici haber dolayısıyla çok sayıda koyun ve sığır kesilerek şehrin bir bağ evinde ziyafet verildi.

Taraflar, Tatvan'da alınan karar doğrultusunda hemen ertesi gün Ahlat yakınlarında tekrar bir araya geldiler. Şehir kenarında bir bağ evinde ziyafetle karşılanan Harezmli'lere, önce Emir Taceddin Pervane, Sinaneddin Kaymaz ve diğer Selçuklu emirleri, ardından da Vezir Ziyaeddin Kara-Arslan ile bir araya gelerek, her iki görüşmede de yeminlerini tekrarlayıp, Selçuklu idarecilerini sadakatleri hususunda ikna ettiler. Bunun üzerine vezir Ziyaeddin, Erzurum vilayetini onlara ikta olarak verdi. Şimdilik bununla idare etmelerini, Sultan'ın huzuruna vardıklarında daha başka iktalar verileceğini ifade etti. Anlaşmanın kayıt altına alınmasından ve Harezmli'lilerin isteklerinin yerine getirilmesinden sonra Ahlat'a dönen Vezir, beylerin her biri adına menşurlar yazdırdı. Bu menşurları yüksek, orta ve aşağı cinsten üç yük³⁶⁴ hilatle birlikte Kayır Han'a gönderdi. Ertesi günü Harezmli'liler, bütün ağırlıklarıyla birlikte ikta olarak kendilerine verilen Erzurum'un yolunu tuttular.³⁶⁵

³⁶² İbn Bibi, I, s. 429-430.

³⁶³ İbn Bibi, I, s. 429-430; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 378; E. Uyumaz, *Sultan I. Alaeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (120-1237)*, Ankara 2003, s. 63; H. Geyikoğlu, "Harezmli'lilerin Anadolu Selçuklu Devleti Himaye ve Hizmetine Alınmaları", *Türk Kültürü*, C. XXXII, S. 373, İstanbul 1994, s. 279.

³⁶⁴ Uyumaz ve Geyikoğlu bu kelimeyi "yük" değil de "yüz" olarak okumuşlardır. Biz eserin Türkçe çevirisinde geçen ifadeyi kullandık.

³⁶⁵ İbn Bibi, I, s. 430-431; Uyumaz, *Alaeddin Keykubad Devri*, s.63-64; Geyikoğlu, "Harezmli'lilerin

C. Cahen'in³⁶⁶ çelişkili cümlelerine itibar etmek gerekirse, Kanglıların bir kısmı da Ahlat ve Meyyafarikin Eyyübilerince orduya alınmışlardı.

O dönem İslam kaynaklarında Harezmsahlar halkı olmaları nedeniyle "Harezmli" diye adlandırılan Kayır Han idaresindeki bu grupların "Kanglı-Kıpçak" zümresinden oldukları yönünde yaygın bir kanaat vardır. Bu ifade, Harezmsahlar Devleti'nin hizmetine giren bozkırlı Türklerin yani Kanglıların bazı kaynaklarda Kanglı-Kıpçak olarak adlandırılması ve Sırderya'nın kuzeyindeki bozkırların vaktiyle Kıpçak yurdu olmasıyla ilgilidir. Biz, Kanglıların menşelerine ve Terken Hatun soyuna açıklık getirirken, Kanglı-Kıpçak meselesine ve Harezmsahların idaresine geçen bozkırlı Türklerin mensubiyetine değinmiş, Harezmsahların hizmetine giren Türklerin Kıpçak değil Kanglı olduklarını çeşitli yönleriyle ortaya koymuştuk. Kanglıları Kıpçakların bir kolu olarak kabul eden genel ve hatalı bir kullanım olduğunu belirtmiştik. F. Sümer'in de ifade ettiği³⁶⁷ gibi, Selçuklular hizmetine giren Kayır Han idaresindeki komutanlar, askerler ve halk kaynaklarda Harezmli adıyla anılan Kanglılardır. Bundan dolayı, bu bahiste "Harezmli/Harizmli ve Harzemli" ifadesi yerine "Harezmli Kanglılar" ve "Kanglılar" ifadeleri kullanılacaktır.

Anadolu ve Suriye siyasetinde mühim rol oynayacak Selçukluların hizmetine giren Harezmli Kanglıların sayılarıyla ilgili İbn Bibi'nin *Selçukname*'sinde³⁶⁸ "4 bin er" ifadesi yer alırken, Abu'l-Farac³⁶⁹ 10 bin sayısını vermektedir. Araştırmalarda ise, 4-25 bin arasında değişen rakamlar mevcuttur. Selçukluların hizmetine girdikleri sıradaki sayılarıyla ilgili olarak F. Sümer³⁷⁰ 4 bin, Sevim-Yücel³⁷¹ 12 bin; Köprülü³⁷², kadın ve çocuklar müstesna 10 bin rakamını verirler. Turan³⁷³ ise, "...Sultanın hizmetine giren Harizm beyleri kumandasında 12 bin asker vardı" derken, Erzurum ve Erzincan'a dağılmış olanların bu rakamın dışında olduğunu ifade etmeyi de ihmal etmez. Bir başka eserinde³⁷⁴, El-Cezire bölgesine geldiklerinde 20 bin kişilik bir kuvvet olduklarını belirtir. Bunlar dışında daha başka rakamlar da mevcuttur.³⁷⁵ Dikkat edileceği üzere, Sümer'in verdiği sayı epeyce azdır. Zira bu sayıyla kaynaklarda adlarından

Anadolu Selçuklu Devleti Himaye ve Hizmetine Alınmaları", s. 280.

³⁶⁶ C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Trk. trc. Y. Moran, İstanbul 1984, 139.

Sümer, *Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller*, s. 75.

³⁶⁸ İbn Bibi, I, s. 432.

³⁶⁹ Abu'l-Farac, II, s. 530.

³⁷⁰ Sümer, *Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller*, s. 75.

³⁷¹ Sevim-Yücel, s. 162.

Köprülü, "Harizmşahlar", s. 292.

³⁷³ Sümer, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 378.

³⁷⁴ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 182.

³⁷⁵ Selçukluların hizmetine giren Harezmli Kanglıların sayısı ile ilgili olarak ayrıca, *Amasya Tarihi*'nde Hüseyin Hüsamettin 25 bin; "Anadolu'da Moğollar" adlı çalışmasında F. Sümer 5-6 bin; "Anadolu Selçuklu Devleti'nin İnhitadında İdare Mekanizmasının Rolü II" adlı çalışmasında N.

söz ettirecek askerî bir güç olmaları beklenemezdi. Anlaşılan, Kayır Han idaresinde doğrudan Selçukluların hizmetine girdiklerinde 10-12 bin civarında, dışarıda kalanların katılmasıyla da 20 bin kişilik bir kuvvete ulaşmışlardı.

Selçuklu veziri ile yapılan anlaşma üzerine Ahlat'tan ayrılarak Erzurum'a doğru yola çıkan Harezmli Kanglılar, önlerine çıkan Tuğtab isimli, otu, suyu bol güzel bir yaylada dinlenmek için yolculuğa ara verdiklerinde, yirmi yıldır peşlerini bırakmayan amansız düşmanlarıyla bir kez daha yüzleştiler. Yükleri indirip atları ve sürüleri otlağa salıp, istirahat çekilmişlerdi ki, ansızın bir dereden çıkan Moğol askerlerinin saldırısına uğradılar. Bir kısmı kılıçtan geçirilirken bir kısmı esir alındı. Canlarını kurtarabilenler ise civardaki dere ve dağlara dağıldı. Moğollar, baskından sonra aldıkları esirlerle birlikte Ahlat'a geldiler. Burada kısa bir süre kaldıktan sonra çevreyi ateşe vererek, bölgeden ayrıldılar.³⁷⁶

Moğolların ayrılmasından sonra işin aslını öğrenmek amacıyla olay yerine gönderilen Selçuklu süvarilerinin, bir duvar yarığında gizlenerek hayatta kalan ve Kayır Han'ın kayınvalidesi olduğunu öğrendikleri kadının anlattıklarına göre hadise şöyle gerçekleşmişti: *"Biz Tuğtab yaylasında konaklamıştık. Gaddar feleğin tuzağından kendimizi emniyette hissetmiştik. Hayvanları suya, otlağa, çayra bırakmıştık. Erkekler ve kadınlar rahat yatağında gaflet uykusuna dalmışlardı. İnsanların canlarını kurtarmak için araç olan silahları kendimizden uzak bir yere koymuştuk. O arada altı günde Mugan'dan oraya gelmiş olan Moğol ordusunun zırh giymiş 700 erinin saldırısına uğradık. Uyanıp atlarına ulaşabilenler, başlarını alıp dağa ve dereye kaçtılar. Bizi ise yakalayıp, süvarilerinizin bana rastladıkları yere getirdiler. Kudret terzileri, katran renkli başörtüsünü yaşlı ve bitkin dünyanın başına örtünce gecenin karanlık çadırını canıma siper ve namusuma zırh yaparak bir duvar yarığına kendimi attım. Diğer Harezmlilerin durumundan hiçbir haberim yok."*³⁷⁷

Vezir Ziyaeddin kadının anlatıklarından rahatsız olmuştu. Rahatsızlığını, *"Harezmli 4 bin erin 7 yüz Tatar süvarisi karşısında düştüğü bu durum, ayıplı ve utanç verici bir durumdur."* şeklinde ifade etmesi üzerine yaşlı kadın, *"Eğer bir Moğol'un külahını, binlerce Harezmli süvarinin arasına atsalar, hepsi darmadağın olur. Yüce Allah, Harezmlilerin kalbine Moğol korkusunu öyle bir salmış ki, anlatılması imkân dâhilinde değildir."*³⁷⁸ cevabını vermiş, bu cevap veziri de endişelendirmişti.

Kaymaz 16 bin rakamını vermiştir, bkz. Geyikoğlu, "Harezmli'lerin Anadolu Selçuklu Devleti Himaye ve Hizmetine Alınmaları", s. 280.

³⁷⁶ İbn Bibi, I, s. 431-432; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 378-379; Uyumaz, *Alaeddin Keykubad Devri*, s. 64; Geyikoğlu, "Harezmli'lerin Anadolu Selçuklu Devleti Himaye ve Hizmetine Alınmaları", s. 281.

³⁷⁷ İbn Bibi, I, s. 432.

³⁷⁸ İbn Bibi, I, s. 432-433.

Kadının anlattıklarından kendisi de korkuya kapılan Vezir Ziyaeddin, benzeri bir saldırıya maruz kalmamak için yanındaki Pervane Taceddin, Müstevfi Sadeddin ve diğer devlet adamlarına, hiç vakit kaybetmeden Ahlat'ı terk ederek Erzurum'a gitmeyi teklif etti. Teklifin onlara da uygun gelmesi üzerine Erzurum'un yolunun tuttular. Burada, Harezmli Kanglıların her birinin bir köşeye dağıldığı, bir grubun Erzurum dağlarında bulunduğu, bir başka grubun da Erzincan'da toplandığı öğrenildi. Haberciler gönderilerek çevreye dağılan Kanglılar huzura çağrıldı. Başlarına gelen belayı bir de onlardan dinleyen Ziyaeddin, "*Canın sağ olması şükredilecek bir durum. Ümidim odur ki, bu günden sonra Tanrı'nın yardımı ve Sultan'ın devletinin uğuruyla bu olay, sizin için felaketin sonu ve afetlerin bitimi olur ve artık mutsuzluk sizin günlerinizin çevresine yansıyamaz.*"³⁷⁹ cümleleriyle onları teselli edip, maneviyatlarını yükseltmek için imkân ölçüsünde at, elbise ve altın verdi. Ancak, son yaşananlar nedeniyle onların, ikta olarak verdiği Erzurum'da kalmalarının fayda getirmeyeceği düşüncesindeydi. Bundan dolayı, Sultan'ın huzuruna çıkmak üzere Kayseri'ye hareket ederken Kanglıları da beraberinde götürdü.

Kayseri'de, doğuda yapılan başarılı çalışmalar Sultan'a arz edildi. Bu cümleden olmak üzere Harezmliilerin devlet idaresine alındığı ifade edilip, Moğol saldırısı anlatıldı. Sultan, üstün hizmetlerinden dolayı vezirini ve askerlerini övüp, bol bol ihsanlarda bulunurken, Harezmli Kanglıları da iyi karşılayıp, onlara iltifatlar etti. Moğol saldırısını dikkate alan Sultan, Kanglıları doğudan ziyade Orta Anadolu'ya yerleştirmeyi uygun gördü. Belki de bunu kendileri istemişlerdi. Erzincan'ı Kayır Han'a, Amasya'yı Berke (Bereket) Han'a, Larende (Karaman)'yi Küçlü Sengüm (Keşlü Senküm) Han'a, Niğde'yi de Yılan Boğa (veya Yağan Doğu, Bilan Togu)'ya ikta olarak verdi.³⁸⁰

Harezmli Kanglıların, Selçuklu Sultanı'nın hizmetine girmeleri, huzur ve güvene kavuşmalarını sağladı. Geçimleri düzeldi, işleri yoluna girdi. Oğulları, adamları ve askerleri daha sonra gelerek onlara katıldılar. Böylece, 1220'lerde Moğol istilasına bağlı olarak ülkelerini terk etmelerinden on iki yıl sonra, hem de Celaleddin Harezmşah'ın düşman ettiği bir başka Türk devleti olan Selçuklular idaresinde yeni bir hayata başladılar.

Bu hadise, Kanglılar için olduğu kadar bölge ve Selçuklular adına da oldukça önemli bir gelişmeydi. Doğuda kargaşanın önlenmesinden başka, Selçuklular önemli bir askeri güç kazanmışlardı.

Yassıçimen Savaşı, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da dengeleri değiştir-

³⁷⁹ İbn Bibi, I, s. 433.

³⁸⁰ İbn Bibi, I, s. 433-434; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 378; Uzunçarşılı, s. 114; Köpçü, "Harizmşahlılar", s. 290; Geyikoğlu, "Harezmliiler'in Anadolu Selçuklu Devleti Himaye ve Hizmetine Alınmaları", s. 282; Uyumaz, *Alaeddin Keykubad Devri*, s. 64.

mişti. Doğuyu Anadolu ile bütünleştiren Erzurum, Selçukluların eline geçtiği gibi, yardımları karşılığı eski sahibi Eyyubilerden Dimaşk (Şam) hâkimi Melik Eşref'e iade edilen Ahlat da, Eşref'in yakılıp yıkılan bu şehre karşı ilgisiz kalması nedeniyle, Moğol tehlikesi düşünülerek Selçuklulara bağlanmıştı. Ancak bu sırada Mısır Eyyubi hükümdarı el-Melik el-Kamil de, Diyarbakır'ı ele geçirerek Artukluları iyice Mardin'e sıkıştırmıştı. Çok geçmeden iki taraf Ahlat meselesi yüzünden karşı karşıya geldiler. Ahlat'ı geri almak isteyen el-Kamil, bölgede sayıları on altıya varan Eyyubi melikleri ile Mardin ve Harput Artuklularından sağladığı 100 bin kişilik ordusuyla Selçuklular üzerine yürüdü. Ancak, yenilerek Mısır'a çekilmek zorunda kaldı (1233).³⁸¹ Ahlat'tan sonra Seruç, Urfa, Siverek, Harran ve Rakka da Selçukluların eline geçti. Selçuklu kuvvetlerinin bölgeden ayrılması üzerine, el-Kamil, Eyyubi melikleriyle bölgeyi tekrar ele geçirince (1235), Selçuklular buna, Diyarbakır'ı muhasara ederek cevap verdiler. Ancak bu ilk kuşatma başarılı olmadı. Bu mücadelelerde Kanglılar, Sultan'ın merkez kuvvetleri arasında görev yapmışlar.³⁸² Sincar'a kadar bölge halkı üzerinde büyük tahribatlar yapan bir de sefer düzenlemişlerdi. Bunun sebebi, bu havalideki Mardin ve Musul hâkimlerinin, eski hükümdarları Celaledin Harezşah'a iltica hakkı tanımamaları ve bundan dolayı ölümüne sebep olmalarıydı.³⁸³ Diyarbakır muhasarasının başarısız olması Sultan Keykubad'ı kızdırmıştı. Yeni bir sefer hazırlıklarına başlayan Sultan, aynı zamanda bir takım idari düzenlemeler de yaptı. Kayır Han'ı Erzincan'dan Sivas valiliğine atarken, onun yerine kendi oğlu Gıyaseddin'i Erzincan valisi tayin etti. Diğer oğlu İzzeddin Kılıç-Arslan'ı ise veliaht ilan ederek ordusunu Kayseri'de topladı.³⁸⁴ Ancak düşüncelerini gerçekleştirecek vakti bulamadı. Tam bu sırada, kuşatmanın olduğu kadar Kanglıların kaderine de derin tesir yapacak bir gelişme yaşandı ve aniden Anadolu Selçuklularının büyük sultanı Alaeddin Keykubad öldü (1237).

Kayır Han'ın Sivas'a atanması, Sultan'ın has adamlarından Sivas sahibi Şarapsalar Fahrettin Ayaz'ın ölmesi üzerine gerçekleşmişti. Kayır Han'ın bu göreve atanması devlet erkani içerisinde huzursuzluklara yol açmış hatta söylentilere göre Sultan'ın ölümü bu sebepten olmuştu.³⁸⁵

³⁸¹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 379-382; Cahen, s. 138-140.

³⁸² Abu'l-Faraç, II, s. 533-536; Uyumaz, *Alaeddin Keykubad Devri*, s. 76-79; Aynı müellif, "Türkiye Selçuklu-Eyyubi Siyasi Münasebetleri", s. 529-532.

³⁸³ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 384.

³⁸⁴ Köprülü, "Harizmşahlar", s. 290.

³⁸⁵ Uyumaz, *Alaeddin Keykubad Devri*, s. 93.

b- Kanglıların Anadolu Selçuklularından Ayrılması ve el-Cezire Bölgesinde Yeni Yurt Arayışları

Alaeddin Keykubad'ın ölümü üzerine, veliaht tayin ettiği oğlu İzzeddin Kılıç-Arslan Sadeddin Köpek'in başını çektiği bir grup devlet adamının girişimleri ve aldıkları önlemler sayesinde bertaraf edilerek diğer oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev tahta çıkarıldı. Kayır Han ve diğer Kanglı beyleri Alaeddin'in vasiyeti doğrultusunda İzzeddin Kılıç-Arslan'a biat etmişlerdi. Fakat daha sonra Kemalettin Kamyar ve Hüsameddin Kaymeri'yle birlikte Gıyaseddin Keyhüsrev'in katına gelerek ona biat etmelerine rağmen,³⁸⁶ Sadeddin Köpek'in yeni sultanı, başlangıçta İzzeddin Kılıç-Arslan yanında yer alanlara karşı kıskırtması neticesinde,³⁸⁷ Kanglıların lideri Kayır Han tutuklanarak Kayseri'de bulunan Zamantı Kalesi'nde hapsedildi. Onun çok geçmeden burada ölmesiyle³⁸⁸ yeni sultana güvenleri kalmayan diğer Kanglı beyleri, bütün ağırlıklarıyla iktalarını bırakarak çoluk-çocuk Selçuklu hizmetinden ayrılmak üzere harekete geçtiler. Büyük tahribat yaparak önce Malatya'ya, oradan da Fırat'tan geçerek Masara (Makra ?) kalesine vardılar.³⁸⁹ Sultan Gıyaseddin, onları geri döndürmek için Kemalettin Kamyar'ı görevlendirdi. Bu sırada Fırat'ı geçtiklerinden Kemalettin Kamyar, Malatya subaşı Seyfuddevle Ertokuş'u Harput'a gönderdi. Seyfuddevle, Harput subaşı Seyfeddin Bayram'la Kanglıların yolunu kesince, Kanglı beyleri bir elçi göndererek, çaresiz ve avare vaziyette iken Alaeddin Keykubad sayesinde huzur ve emniyete kavuştuklarını, ancak onun ölümünden sonra reisleri Kayır Han'ın suçsuz yere tutuklanarak öldürülmesi nedeniyle Sultan'ın hizmetinden çıktıklarını ifade edip, kendilerini rahat bırakmalarını istediler. Fitne ve kötülüğe uymamalarını, aksi takdirde iyilik ve doğruluk yolundan sapabileceklerini, son pişmanlığın da fayda etmeyeceğini iletiler. Ancak beyleri dinlemeyen Seyfuddevle ile Seyfeddin Bayram'ın onları zorla durdurmak istemeleri neticesinde meydana gelen savaşta Selçuklu kuvvetleri ağır bir yenilgi aldı. Seyfeddin Bayram öldürülürken Seyfuddevle ve diğer ünlü emirler esir düştüler. Ayrıca başta at olmak üzere çok sayıda ganimet ele geçiren Harezmi Kanglılar hiç ara vermeden Şam'a (Suriye) doğru hareket edip Urfa, Harran, Rakka, Suruç, Ra'sulayn ve civar beldeleri ele geçirdiler.³⁹⁰ Eyyubi sultanı El-Kamil'in oğlu el-Cezire hâkimi el-Melik el-Salih Necmeddin'e tabi oldular.³⁹¹ Ancak El-Cezire bölgesinde yağmalara devam

³⁸⁶ Sevim-Yücel, *Türkiye Tarihi*, s. 165.

³⁸⁷ İbn Bibi, II, s. 23; O. Turan, "Keyhüsrev II", *İA*, VI, İstanbul 1988, s. 620.

³⁸⁸ İbn Bibi, II, s. 20; Köprülü, "Harizmşahlar", s. 291; Sevim-Yücel, *Türkiye Tarihi*, s. 167.

³⁸⁹ Abu'l-Farac, II, s. 537.

³⁹⁰ İbn Bibi, II, 23-24.

³⁹¹ R. Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara 1996, s. 26; Köprülü, "Harizmşahlar", s. 291; Turan, "Keyhüsrev II", s. 621; Cahen, s. 142.

etmeleri ve Anadolu'dan gelen tüccarlara saldırmaları bölgedeki idarelerle aralarının açılmasına yol açtı. II. Gıyaseddin, hem yağmadan vazgeçmelerini istemek hem de eski iktalarına dönmeye ikna etmek amacıyla kendileriyle tanışıklığı olan Necmeddin Tercüman'ı onlara gönderdi. Dönmeyi reddeden beyler, El-Cezire bölgesinin ikta olarak verilmesi şartıyla yağmadan vazgeçerek hutbe ve sikkede Sultan'ın adını zikredeceklerini bildirdilerse³⁹² de, bu görüşmeden bir netice çıkmadı.

Bundan böyle el-Cezire bölgesinde kalacak ve 1246'daki Hıms bozgununa kadar el-Cezire ve Suriye siyasetinde mühim rol oynayacak Harezmlî Kanglıların başında, yukarıda ismi geçen Muhammed Berke Han b. Devletşah bulunuyordu. Eyyubi sultanı El-Kamil'in oğlu el-Melik el-Salih Necmeddin'in hemşehrilerinden biriyle evlenen Berke Han, Diyar-ı Mudar'ın en müstahkem kalesi Harran'da oturuyordu. Celaleddin Harezmsah'ın meşhur münşisi (kâ-tibi) Muhammed Nesevî veziri idi.³⁹³ Berke Han da Nesevî'nin Terken Hatun soyu olarak bildirdiği, Kanglıların Yemek kabilesindendi. Kızı, Memluk hükümdarlarından Meliküzzahir Baybars'ın karısıydı. Baybars'ın oğullarından birinin adı Berke Han olup, onun adını taşıyordu.³⁹⁴

Eyyubi sultanı El-Kamil'in oğlu el-Melik el-Salih Necmeddin'e tabi olan Kanglılarla Salih Necmeddin'in arası, el-Kamil'in 1237'de ölmesine bağlı olarak kısa bir süre için bozuldu ise de Harran ve Urfa mıntıkalarının ikta olarak kendilerine verilmesiyle tekrar anlaştılar. Ancak, Harezmlîlerin Caber kalesi sahibi Nureddin Arslan b. el-Melik el-Adil'i sıkıştırılmaları ve Caber-Balis bölgesini yağmalayarak bölge halkını rahatsız etmeleri, Haleb hâkimi Muazzam Turanşah b. Salahaddin Eyyubi'nin onlar üzerine yürümesine yol açtı. Berke Han, Saru Han, Keşlü Senküm Han ve Berdi Han idaresindeki Kanglılarla Turanşah idaresindeki Haleb kuvvetleri arasında 3 Kasım 1240 tarihinde Buzaa Vadisi'nde meydana gelen savaşı Kanglılar kazandı. Halep ordusu açısından tam bir hezimetle sonuçlanan savaşta Muazzam Turanşah esir edilirken el-Melik el-Efdal'ın oğlu el-Melik el-Salih öldürüldü. Halep ordusu çok sayıda zayıat ve esir verdi. Haylan'da konaklayan Kanglılar, büyük bir yağma ile birlikte halka inanılmayacak zulümler yaptılar. Zaferlerinin şerefine içtiler, eğlendiler, bazı esirleri keyfi olarak öldürmekten başka tecavüz ve işkencede bulundular.³⁹⁵

³⁹² Köprülü, "Harizmşahlar", s. 291; Turan, "Keyhüsrev H", s. 621; Uyumaz, "Türkiye Selçuklu-Eyyubi Siyasi Münasebetleri", s. 533.

³⁹³ Köprülü, "Harizmşahlar", s. 291.

³⁹⁴ Sümer, *Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller*, s. 75.

³⁹⁵ R. Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlûklar*, İstanbul 2007, s. 188-189; Mustafa Kılıç, *Celaleddin Harizmşah'tan sonra Anadolu ve Suriye'de Harizmliler*. Bkz.http://www.cumhuriyet.edu.tr/akademik/fak_ilahiyat/der52/18.htm#_ftn5)

Haleb şehri güçlü surlara sahipti. Şehri alamayacaklarını düşündüklerinden Haleb, Buza'a, el-Bab, Azaz, Tell-başir, Burc el-Rasas, Cebel-i Seman ve Amik Ovası bölgelerini yağmaladılar. Çok sayıda çocuk ve kadını esir aldılar. Ele geçirilen ganimetin haddi hesabı yoktu. Moğolların bile yapmadığı zulmü halka reva gördüğü söylenen Kanlılar, 13 Kasım'da Menbic şehrini alıp çevreyi yağmaladıktan sonra Harran'a döndüler.³⁹⁶

Haleb ordusunun yenilmesi ve sonrasında yapılan yağma ve zulümler bölgede infiale yol açmıştı. Hemen Kanlıların üzerine yürümek amacıyla hazırlıklara başlayarak Hıms hâkimi el-Melik el-Mansur komutasında Hıms, Dımaşk ve Haleb kuvvetlerinden oluşan bir ordu oluşturuldu. Selçuklulardan da yardım talep eden el-Melik el-Mansur idaresindeki müttefik kuvvetler, uzun bir takipten sonra 5 Nisân 1241 tarihinde Urfa yakınlarındaki Celheman mevkinde Kanlılara ağır bir darbe vurarak perişan etti. Kanlılar, gece karanlığından istifade ederek Harran'a, oradan da kadınlarını ve çocuklarını alarak doğuya kaçtılar. Bu sırada Berke Han'ın merkezi Harran da ele geçirildi. Kanlıların mağlup olup, dağılmaları üzerine Musul atabeyi Bedreddin Lülü, onlara ait Dara ve Nusaybin'i aldı. Dara'da esir tutulan Haleb kumandanı Turanşah kurtarıldı. Harran, Urfa, Seruc, Ra'sülayn, Cumlin, el-Müvezzer ve Rakka Haleplilerin, Habur bölgesi ile Karkisiye de Hıms hâkiminin eline geçti.³⁹⁷ Galibiyet, Haleb'te büyük bir sevinçle karşılanmış, şehir süslenmiştir. El-Melik el-Mansur'un ısrarlı takibinden kaçarak canlarını kurtaran Kanlılar kendilerini Bağdat sınırlarında bulmuşlardı. Kanlıların kendi hudutlarına geldiğini öğrenen Halife El-Mustansır Billah, Moğol korkusu nedeniyle onlara sevgi ve ilgi göstererek izzet ve ikramda bulunulması konusunda ferman çıkardı.³⁹⁸ Burada halifenin himayesinde iken yukarıda adı geçen Yağan Tayşi idaresinde Şiraz'dan gelen teçhizatlı bir grubun Kanlılara katılması,³⁹⁹ daha etkili bir güç hâline gelmelerini sağladı.

Ane'de Bağdat halifesine iltica eden Harezmi Kanlılar iktasız kaldıklarından sıkıntı içerisine düşmüşlerdi. Bu nedenle müttefik arayışına girdiler. Önce Musul hâkimi Bedreddin Lülü'ye müracaat edip (Temmuz 1241) ondan Nusaybin'i iktâ olarak aldılar. Ardından, Selçuklulara karşı destek arayışında olan Meyyafarıkın (Silvan) sahibi Muzaffer Şihabeddin (Melik Gazi) ile ittifak yaparak, onun Diyarbakır kuşatmasına katıldılar (Ağustos 1241). Selçukluların Hısn-ı Keyfa (Hasan Keyf), Musul ve diğer meliklerle ortaklaşa yaptıkları Meyyafarıkın kuşatmasında müttefik kuvvetlere karşı şehri savundular. Ancak yaklaşan Moğol tehlikesi de göz önüne alınarak Halife'nin

³⁹⁶ Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, s. 189-190.

³⁹⁷ Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, s. 190-192.

³⁹⁸ İbn Bibi, II, s. 40, 42.

³⁹⁹ İbn Bibi, II, s. 55.

araya girmesiyle savaş durduruldu ve kısa süreli bir barış yapıldı. Kanglılar bu savaşta Melik Gazi kuvvetlerinin sağ cenahında ve Berke Han idaresinde merkezde savaştılar.⁴⁰⁰

1242 yılı Haziran'ında, Şihabeddin Gazi ile birlikte yeniden harekete geçerek Musul Atabeyliği topraklarına girdiler. Musul civarını yağmaladıktan sonra Habur'a oradan da Ra'sülayn'e geçtiler. Burayı ele geçirdikten sonra Düneysir'e ilerlediler. Bu sırada nuhtemelen Moğollar önünden kaçan Emir İbn Dudi idaresinde çok sayıda Türkmen Kanglılara katıldı. Ancak Hıms hâkimi el-Melik el-Mansur idaresinde harekete geçen ve Diyarbakır'daki bir miktar Selçuklu askerinin de destek verdiği Hama, Hıms, Sincar ve Musul kuvvetleri karşısında 25 Temmuz 1242 tarihinde Mecd'el'de ağır bir yenilgi alıp dağıldılar. Hayvanları, eşyaları ve çoluk-çocukları el-Melik el-Mansur'un eline geçti.⁴⁰¹

Çok zor durumda kalan Kanglıların imdadına Suriye'yi ele geçirmek isteyen Mısır hâkimi eski metbuları el-Melik el-Salih'in daveti yetiştirdi. Bu davet üzerine 1244 Haziran'ında büyük bir yağma ve tahribatla Berke Han komutasında Fırat'tan Suriye'ye doğru ilerleyen Kanglılar, Kudüs'ü Frenklerin elinden aldılar. Ardından el-Melik el-Salih'le birleşmek üzere Gazze'ye ilerlediler. Bu sırada el-Melik el-Mansur idaresindeki Dımaşk, Hıms ve Frenk ordusu da Gazze'ye ulaşmıştı. 17 Ekim 1244 tarihinde Gazze dışında Ferma'da iki ordu karşı karşıya geldi. Kaynakların, "İslam tarihinde böyle savaş görülmedi", "Nureddin ve Salahaddin zamanlarında bile böyle savaş olmadı" dediği Gazze savaşı Kanglılarla müttefikleri olan Mısır ordusunun zaferiyle sonuçlandı. Frenkler Filistin'i tamamen kaybettiler. Şam, el-Melik el-Salih'in eline geçti.⁴⁰²

Kanglılar, Kudüs'ü almışlar, Gazze savaşında büyük rol oynamışlar, Dımaşk'ın alınmasında da yardım etmişlerdi. Mısır hâkimi el-Melik el-Salih'e çok büyük hizmetlerde bulunmuşlar, bunun karşılığı olarak da ondan Mısır'da, Dımaşk'ta büyük iktalar ve imkânlar beklemekteydiler. Hâlbuki Dımaşk'ın zaptı sırasındaki anlaşmada onların ismi zikredilmemiş, şehre alınmamışlardı. Sadece Filistin'in bir bölümü iktâ olarak bırakılmıştı. Yardımlarının karşılığını alamadıklarını düşünen Kanglılar, 11 Temmuz 1246 tarihinde İmadeddin İsmail ile Dımaşk'ı kuşattılar. Şehirde yiyecek sıkıntısından dolayı kıtlık başladı. İnsanlar açlıktan ve vebadan kırıldı. Ölülerin, kedi ve köpeklerin yendiği şehirde içki ve fuhuş arttı. Artık maksadına ulaşan ve bundan böyle onlara ihtiyacı kalmadığını düşünen el-Salih, Halep sultanı el-Melik el-Nasır ile Kanglıların baş düşmanı Hıms hâkimi el-Melik el-Mansur'u yardıma

⁴⁰⁰ İbn Bibi, II, s. 54-58; Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, s. 193-194.

⁴⁰¹ Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, s. 194.

⁴⁰² Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, s. 199-200.

çağırdı. Kanglılardan bikan Türkmenler ve Araplar da onlara katıldılar. 25 Mayıs 1246 tarihinde Gazze'deki Hıms Gölü yakınlarında Nehr el-Kasap'da yapılan savaşta Kanglıların büyük bir kısmı, Berke Han dahil, imha edildi. Berke'nin kesik başının Halep'de halka teşhir edildiği bu savaş Harezmli Kanglıların siyasi faaliyetlerinin sonu oldu.⁴⁰³

Anadolu Selçuklularının hizmetine girdikten sonra Anadolu ve bilhassa Suriye siyasetinin önemli aktörlerinden biri olan Kanglılar, onların askerî gücünden faydalanmak isteyen bölgenin çok parçalı siyasi yapısı içinde var olma mücadelesi vermelerine ve 1246 yılına kadar sürekli mücadele etmelerine rağmen bir türlü daimi bir yurda kavuşamamışlardır. Elbette bunun temelinde devlet nizamı altında yaşamak istememeleri ve sürekli yağma yaparak bölge halklarını rahatsız etmelerinin de etkisi büyüktür.

Hıms hezimetinden kurtulanların bir kısmı Harran tarafına kaçıp burada Moğolların, bir kısmı ise, Kerek askerlerinin kumandanı Sarhad sahibi İzzeddin Aybek ile Havran'a, oradan da el-Belka'ya giderek Kerek sahibi Davud'un hizmetine girmişlerdir. Davud, onların yardımıyla Nablus, Kudüs, Beytü Cibril bölgesini ele geçirmiştir. Keşlü Senküm Han idaresindeki bir başka grup da, Halep'e giderek el-Nasır Salahaddin'e sığınmış, ancak el-Nasır Salahaddin, onu ve beraberindekileri hapse atmıştır.⁴⁰⁴

c- Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'sinde Kanglı Varlığı

Moğol istilasıyla Anadolu ve Suriye taraflarına dağılan ve buralarda yeni maceralara atılan Kanglılardan Anadolu'da kalanlar veya Hıms hezimetini sonrası Anadolu'ya gelenler, "Horzumlu, Horezmli, Harzemli vb." adlar altında yaşamaya devam etmişlerdir. Bununla birlikte bazı yerlerde Kanglı adını da korumuşlardır.

Manisa bölgesindeki Horzumluların (yani Harezmliilerin) Saruhan Beyliği ile ilişkisi üzerinde durulmuştur.⁴⁰⁵ Aynı şekilde Germiyanogulları arasında tespit edilen "aşiret-i Horezm" in, Celaleddin Harezmşah'la Anadolu'ya gelen ve Harezmliiler diye bilinen Kanglı zümresinden olabilecekleri belirtilmiştir.⁴⁰⁶ Kütahya merkezli olarak Germiyanlı Beyliği'ni kuracak olan Germiyan-

⁴⁰³ Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, s. 203-204; Köprülü, "Harizmşahlar", 291-292; Kılıç, aynı makale.

⁴⁰⁴ Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, s. 204.

⁴⁰⁵ Köprülü, "Harizmşahlar", s. 292.

⁴⁰⁶ Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s. 319. Togan burada, âdet üzere "Kanglı-Kıpçak" ifadesini kullanmıştır. Biz, birkaç defa, kimi araştırmacılar arasında Harezmşahlar idaresine giren bozkırlı Türkler için kullanılan bu tabirin hatalı olduğunu ve "Kıpçak" ifadesinin de "Kanglı" olarak alınması gerektiğini vurgulamıştık. Germiyan oğullarıyla ilgili olarak bir başka görüş de, Mu-

lıların, Moğol baskısı üzerine 1240'tan sonra Malatya taraflarından batıya göç etmeleri,⁴⁰⁷ Malatya, Kütahya ve Alaşehir'de Horzum/Harezmi/Horezmi adlı yerleşim yerleri ile aynı adları taşıyan cemaatlerin bulunması bu fikri kuvvetlendirmektedir. Osmanlılar da Kanglılarla ilişkilendirilmiş, yerli yabancı pek çok araştırmacı Osmanlıların Kanglılardan geldiğini ileri sürmüştür. Ancak günümüzde Osmanlıların mensup olduğu soy açıklığa kavuşturulduğu için bu yöndeki görüşlere yer vermiyoruz.

Horzumlular, XV-XVII. yy. Osmanlı belgelerine göre Anadolu'da; Menteşe Sancağı'nın Muğla, Mekri, Peçin, Milas, Eskişehir, Pınaz, Tavas, Bozöyük, Eserulus, Balat, Denizli, Yenişehir, Defteran ve Ula kazalarında; Aydın Sancağı'nın Kestel (Nazilli), Ayasulug, Akçaşehir, Çeşme ve Güzelhisar (İlyas Beğlü) kazalarında; İçel Sancağı'nın Silifke Nahiyesi'nde; Sığla Sancağı'nın İzmir Kazası'nda, Sultanönü (Eskişehir) Sancağı'nın Seyidgazi Kazası'nda, Saruhan Sancağı'nın Manisa Kazası'nda ve Rodos Adası'nda görülmekte olup, toplam 5273 hanedirler. Yani Aydın, Denizli, Menteşe, Muğla ve İçel illerine dağılmış durumdadırlar.⁴⁰⁸ Sonraki dönemlerde Bursa'da görülenleri de buraya ilave etmek gerekir.⁴⁰⁹

İçel bölgesindekilerin bir kısmı, 1712-1741 arasında Kıbrıs adasına sürgün edilmişlerdir. İçel'den Kıbrıs'a sürülen boylar arasında Horzumluların adı da geçmektedir.⁴¹⁰

Peçin Kazası'nda, İğdirler arasındaki bir cemaat⁴¹¹ hariç, yukarıda isimleri sayılan il, ilçe ve nahiyelerde yaşayan Horzumluların tamamı Bayındırlar arasında zikredilmektedirler. Son zamanlarda yapılan araştırmalarda, Afyon Dinar'a bağlı 23 köyde yaşayan Horzumlulara aynı zamanda Avşar dendiği öğrenilmiştir.⁴¹² Demek ki, Anadolu'da Bayındır, İğdir ve Avşarlar gibi Oğuz boylarına karışmışlardır.

aviye'nin oğlu Yezid'in soyundan geldikleri şeklindedir, bkz. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 230.

⁴⁰⁷ Sümer, *Oğuzlar*, s. 182. Ayrıca bkz. Sevim-Yücel, s. 286; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 5, 5nr, 149.

⁴⁰⁸ "Harzem cemaati", "Horzum cemaati" ve "Horzum Yörükleri" için bkz. Y. Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, C. I-VI, Ankara 2009, s. XXXIII, XLI, 264, 267, 274, 319, 343, 363, 414, 558, 631, 633, 701, 777, 880, 895, 896, 904, 934, 1041, 1042, 1066, 1067, 1086, 1087, 1090, 1093, 1187, 1188, 1189, 1217, 1246, 1259, 1310, 1349, 1389, 1463, 1478, 1532, 1607, 1610, 1611, 1637, 1685, 1689, 1745, 1746, 1759, 1895, 1899, 1900, 2046, 2189, 2343, 2356, 2374, 2381, 2382. Ayrıca bkz. C. Türkay, *Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, İstanbul 1979, s. 88, 90, 408, 422.

⁴⁰⁹ Sümer, *Oğuzlar*, s. 436.

⁴¹⁰ C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul 1987, s. 112; A. M. Kaya, *Avşar Türkmenleri*, Kayseri 2004, s. 157.

⁴¹¹ Halaçoğlu, III, s. 1093.

Kaya, s. 157.

Harezmşahlar halkından olmaları nedeniyle çoğunlukla Horzum ve Harzem adlarıyla kayıtlara geçen Kanlılara, Osmanlı belgelerinde az da olsa boy adlarıyla da tesadüf edilmektedir. Yörükân taifesinden olmak üzere “Kanlı (Kanlu) cemaatı”⁴¹³, Paşa Sancağı Edirne Kazası’nda ve Rakka Eyaleti’nde; yine yörükân taifesinden “Kanıklı (Kanıklı) cemaatı”⁴¹⁴, Tarsus Sancağı Kusun Kazası’nda ve İçel Sancağı’nda, ayrıca “Kanlı aşireti”⁴¹⁵ olarak Sivas Divriği’de tespit edilmiştir. Divriği’dekiler, Erzincan ve Keban’dan getirilmişlerdir.⁴¹⁶ Bu, Erzincan ve Keban civarında da olduklarını gösteriyor.

Cumhuriyetin erken dönemlerine ait yer isimleri arasında Horzum, Harzem adları altında, Harezmli Kanlıların hatırası olduğunu düşündüğümüz Manisa’da altı⁴¹⁷, Urfa’da üç⁴¹⁸, Kocaeli’de iki⁴¹⁹, Malatya⁴²⁰, Sinop⁴²¹, Burdur⁴²², Mardin⁴²³, İzmir⁴²⁴ ve Muğla’da⁴²⁵ birer köy tespit edilmiştir. Türkiye’de yer isimlerinin değiştirilmesi nedeniyle bunlardan günümüze ancak Manisa Alaşehir’e bağlı “Horzumalayaka, Horzumembelli, Horzumkeserler ve Horzumsazdere” ile İzmir Ödemiş ve Sinop merkeze bağlı iki “Horzum” köyü gelebilmiştir.

⁴¹³ Türkay, s. 454.

⁴¹⁴ Türkay, s. 454.

N. Sakaoglu, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, İstanbul 1998, s. 170, 215, 225-227 vd.

⁴¹⁶ H. Düzenli, *Anadolu Aleviliği ve Kanlı Aşireti*, İstanbul 2005, s. 23-24.

⁴¹⁷ Manisa Alaşehir’de; “Harzun Aleyka” (Horzumalayaka), “Harzun Enbelli” (Horzumembelli), “Harzun Keserler” (Horzumkeserler), “Harzun Sazdere” (Horzumsazdere), “Harzum Hotalla” (Horzumhotalla) ve Turgutlu’da “Horzum” köyü, bkz. Köylerimiz, İstanbul 1933, s. 327, 350; H. Geyikoğlu, “Anadolu’da Kalan Harezmliiler (Horzumlular)”, *Türk Kültürü*, Y. XXXV, S. 410, 1997, s. 378.

⁴¹⁸ Urfa merkeze bağlı “Horozum” adında iki köy (Köylerimiz, s. 350; Geyikoğlu, “Anadolu’da Kalan Harezmliiler”, s. 379) ile Siverek’e bağlı “Harzeno” köyü, bkz. Köylerimiz, s. 327.

⁴¹⁹ Kocaeli Kandıra’da “Horozum Kebir” ve “Horozum Sagir” köyleri, bkz. Köylerimiz, s. 349; Geyikoğlu, “Anadolu’da Kalan Harezmliiler”, s. 379.

⁴²⁰ Malatya Pötürge’ye bağlı “Harzemo” köyü, bkz. Köylerimiz, s. 327; Geyikoğlu, “Anadolu’da Kalan Harezmliiler”, s. 379.

⁴²¹ Sinop merkezde “Horzum” köyü, bkz. Köylerimiz, s. 350; *Türkiye’de Meskun Yerler Klavuzu*, C. I, Ankara 1946, s. 517; Geyikoğlu, “Anadolu’da Kalan Harezmliiler”, s. 379.

⁴²² Burdur Tefenni’ye bağlı “Horzum” köyü, bkz. Köylerimiz, s. 350; *Türkiye’de Meskun Yerler Klavuzu*, s. 517; Geyikoğlu, “Anadolu’da Kalan Harezmliiler”, s. 379.

⁴²³ Yeni ismi “Eroğlu” olan Mardin merkezde “Hanikaharzem” köyü, bkz. M. Eröz, *Atatürk, Milliyetçilik, Doğu Anadolu*, İstanbul 1987, s. 216; Geyikoğlu, “Anadolu’da Kalan Harezmliiler”, s. 379.

⁴²⁴ İzmir Ödemiş’e bağlı “Horzum” köyü, bkz. *Türkiye’de Meskun Yerler Klavuzu*, s. 517; Geyikoğlu, “Anadolu’da Kalan Harezmliiler”, s. 379.

⁴²⁵ Muğla Fethiye’ye bağlı “Horzum/Hurzum” köyü, bkz. Geyikoğlu, “Anadolu’da Kalan Harezmliiler”, s. 379.

Türkiye'deki Kanglı varlığı sadece söz konusu köylerden ibaret değildir. Dersim bölgesinde yaşayan ve Zazaca konuşan aşiretlerin önemli bir kesiminin Harezmîlilerden geldiği yönünde yaygın bir kanaat vardır. Hasan Hayri Bey, 3 Ekim 1921 tarihinde TBMM'de yaptığı konuşmada⁴²⁶ bu konuyu dile getirirken, aynı zamanda Harezmîlilerin çeşitli sosyal nedenlerle farklı bir siyasal kimliği yönelmelerine “*Türkler... kürtlüğü kabul ettiler. Bugün sorsan Dersimlilere; doğrudan doğruya kürdoğlu kürdüm der*” diyerek, çarpıcı bir şekilde dile getirir.⁴²⁷ Ayrıca N. Sevgen⁴²⁸ başta olmak üzere M. H. Yınanç⁴²⁹, E. Konukçu⁴³⁰, M. Z. Yolga⁴³¹ ve daha pek çok isim, eserlerinde, Dersim aşiretlerinin Selçuklu sultanı Alaeddin Keykubad ile yapılan Yassıçimen Savaşı'ndan sonra Dersim dağlarına sığınan Celeddin Harezmşah'ın ordusunun bakiyeleri olduğundan bahsederler.

Tunceli, Bingöl, Erincan ve Doğu Anadolu'nun diğer illerine dağılmış durumda bulunan Hormek aşiretinin de Harezmîlilerden geldiği yönünde güçlü idialar vardır. M. Şerif Fırat kitabında, kendi oymağı olan Hormeklerin, atalardan süzülüp gelen rivayet ve inanışa göre, Harzemli olduklarını yazmak-

⁴²⁶ Hasan Hayri Bey'in, “Celeddin Harzemi ... beş altı sene harbi sağıre devam, bilakis ve son muharebesini Erzincan'ın Ceyha boğazından hucum etti, Harzemleri mahvettiler. Baki kalan ordusu bütün ailesiyle beraber Dersim dağlarına kaçtılar. Bugünkü günde Dersim dağlarında yaşıyorlar. Celeddini Harzeminin mezarı ordadır” şeklinde devam eden konuşmasının tamamı için bkz. TBMM Gizli Celse Zabıtları, 17 Mart 1333 (1921)- 25 Şubat 1337 (1922), C. II, Ankara 1985, s. 252-253.

⁴²⁷ TBMM Gizli Celse Zabıtları, II, s. 253.

⁴²⁸ N. Sevgen, şunları yazmaktadır: “Moğol istilasından kaçan Celeddin Harzemşah ile buralara gelen Harzemliler'le diğer Türkmen boylarının, Celeddin Harzemşah'ın Silvan'ın kuzeyindeki dağlarda Kürt şakileri tarafından öldürülmesinden sonra Moğolların takibinden kurtulmak için eskilerin Derksen dedikleri Dersim (Tunceli) dağlarına sığınmış oldukları tarihi bir gerçektir. Hozat bölgesinde Tacikbaba (Dojkbaba) dağının tepesindeki sembolik mezar, Zazalar'ca Celeddin Harzemşah'ın gömüldüğü yer olarak takdis ve ziyaret edilir. Tıpkı diğer Kürt boyları gibi bu Harzemli Türkler, sığındıkları dağlık bölgede otoktonlarla kaynaşmış, dillerini karıştırmış, asıllarını unutmuşlardır. 1937'de Tunceli'de incelemeler yaparken yaşlı Zazalar bana, güzel bir Türkçe ile “Biz Horasan'dan gelmiş Türkük...” demişler ve bunda ısrar etmişlerdi. Benim de Dersim'de bulduğum kıymetli belgeler, yerlilerin değişlerini doğrulamaktadır.” Bkz. N. Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Haz. Ş. K. Seferoğlu-H. K. Türközü, Ankara 1982, s. 3. Sevgen bir başka eserinde ise etraflıca tarihî süreci anlattıktan sonra, “Bütün Dersimliler Celeddin Harzemşah'ın Sultan Baba Tacik Baba dağında medfun olduğunu, kendilerinin onun askeri bakiyelerinden türemiş olduklarını övünerek söylerler” demektedir. Bkz. N. Sevgen, *Zazalar ve Kızılbaşlar*, Ankara 1999, s. 48. Dersimli Zazalar arasında Celeddin Harezmşah'ın türbesi olarak kabul edilen Tacik Baba türbesi hakkında bkz. Sevgen, aynı eser, s. 200-202.

⁴²⁹ M. H. Yınanç, “Bugün Anadolu'da gezen Horzumlu oymağı, Anadolu'ya gelen Harizmîlilerin bakiyesidir. Muhtelif yürük boy ve oymakları, bilhassa şi'iler, kâmilan kendilerinin Celeddin Harizmşah'ın maviyeti olduklarını iddia ettikleri gibi, şark vilayetlerinde ve bilhassa Dersim'deki aşiretler de aynı iddiada bulunmaktadırlar.” der, bkz. Yınanç, s. 53.

⁴³⁰ E. Konukçu, *Köroğlu'na Kadar Bingöl*, Ankara 1987, s. 16.
M. Z. Yolga, *Dersim (Tunceli) Tarihi*, Ankara 1994, 83-84.

tadır. “Bu ad, yakın çağlara kadar Huvarzemiyân şeklinde konuşulurdu.” diyen M. Şerif Fırat’ın verdiği bilgiye göre Hormekler, Horasan’dan Erzincan’a oradan Dersim eteklerine ve daha sonra Kığı ve Varto’ya yayılmışlardır. İstibdat devrinden önce (II. Abdulhamid devri) komşu aşiretlerin, Hormekleri Horumbe-yan, Hormekân ve Huvarzemiyân diye adlandırdıklarını söyleyen Fırat, 1928 yılında Hınıs ilçesinin Alâgöz köyünden ve Hormekli aşiretinden Mehmet oğlu Ali’nin evinde okuduğu, H. 950 tarihinde yazılmış bir Hormek şecere-sinden bahseder.⁴³²

Z. Gökalp’ın Kürt aşiretleri üzerine yapmış olduğu araştırmalarda, Sive-rek’in Karacadağ ile buna mücavir bulunan Garp nahiyesinde “Herzemi” ve “Kanglı madrabı” gibi boy ve yer isimlerine rastlanmıştır. Kürt aşiretleri ara-sında yaşayan daha başka birçok Türk boyunu da tespit eden Gökalp, bun-ların Celaleddin Harezmşah’la gelip buralara yerleştiklerini, bölgedeki diğer birçok Türk boyu gibi dillerini unutarak Kurmançça konuştuklarını kaydet-mektedir.⁴³³

Torosları karış karış dolaşarak, yörüklerin yaşayışları, gelenek ve görenek-lerini yerinde inceleyen ve bu yönüyle de Türkiye’de saha araştırmalarının öncülerinden olan Ali Rıza Yalman (Yalkın), 1928’de Torosların bir kesimini oluşturan Aladağlarda yaptığı araştırma sırasında Horzumlulardan küçük bir oymak ile karşılaşmıştır. Yalman’ın verdiği bilgiye göre bu oymak Minaste-pe, Çobankaya, Başyayla ve Dişdöken pınarında karlar arasında yaylar, kışın Çukurova’ya inermiş. Yaşlıların anlattıklarına göre, Kozan’dan başka ayrıca Maraş, Sivas, Niğde ve Kayseri taraflarında da obaları varmış ve oba sayısı iki binden fazla imiş. Kırk yıl⁴³⁴ önce Aydın’ın Alaşehir kasabasından geldiklerini söyleyen oymak fertleri için, “Tipleri hiç de Aydın tipi değildir. Bu oba sanki Tür-kistan’dan gelmiş yepyeni bir oymağı hatırlatmaktadır.” diyen Yalman, diğer oy-maklardan farklı olarak bunların çadırlarının doğuya baktığını da ilave eder.⁴³⁵

Yalman’ın dikkatini çeken tipleri, galiba çekik gözlü ve elmacık kemikle-rinin çıkık olması hâli, pek karışmadıklarını gösterdiği gibi, yine çadırlarının kapısının doğuya bakması da, eski Türkler arasında yaygın olup, güneşin do-ğuşuyla ilgilidir. Anadolu’ya son gelen gruplardan olmaları ve konar-göçer-

⁴³² Tafsilen bkz. M. Ş. Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, İstanbul 1948, s. 69-77. Aynı istikametteki görüşler için bkz. M. Eröz, *Doğu Anadolu’nun Türklüğü*, İstanbul 1982, s. 130; B. Kocadağ, *Lolan Oymağı ve Yakın Çevre Tarihi*, Yalova 1987, s. 19; Y. Akbulut, *Bingöl Tarihi*, Ankara 1995, s. 104-106; V. Saltık, *Tunceli’de Aşiret-Oymak-Ocaklar*, Ankara 2009, s. 114-117.

⁴³³ Z. Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Haz. Şevket Beysanoğlu, İstanbul 1992, s. 96-97.

⁴³⁴ Bu oymağın, Aydın’dan Toroslara göç tarihi olarak F. Sümer 1900’lerin başını göstermiştir (bkz. Sümer, *Oğuzlar*, s. 436). Ancak, oymak ileri gelenlerinin A. R. Yalman’a söylediklerinden 1885’lerde geldikleri anlaşılıyor.

⁴³⁵ A. R. Yalman (Yalkın), *Cenupta Türkmen Oymakları*, II, Haz. Sabahat Emir, Ankara 1977, s. 37.

lerin temel özelliklerinden diyebileceğimiz kapalı bir yaşam sürmeleri nedeniyle söz konusu hususiyetlerini korudukları anlaşılmaktadır. Günümüzde Adana'nın Kozan ile Feke ilçeleri arasında bulunan "Horzum yaylası" onların adını taşımaktadır.

Ömrünü Türkiye'nin sosyo-kültürel yapısı üzerine yaptığı saha çalışmalarına adanmış M. Eröz'ün Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da tespit ettiği dil farklılaşması Gökalp ve Yalman'ı desteklemekte. Ancak onun işaret ettiği husus dikkate alındığında yani Türkiye'de tarih araştırmalarının saha çalışmaları ile desteklendiğinde Kanglılar için olduğu kadar diğer Türk boyları için de önemli bulgulara ulaşılabileceğini göstermektedir. O saha çalışmalarında Urfa'nın Bozova ilçesine bağlı önceki adı "Kanglı Köyü" olan, ancak değiştirilerek "Dağdelen" yapılan ve Ağrı'nın Doğubeyazıt ilçesine bağlı, İran sınırına birkaç kilometre mesafede olan "Kanlı Köyü" olmak üzere iki Kanglı köyü tespit edilmiştir.

Eröz, bu iki köyün de Kurmançça konuşmakla birlikte menşe itibarıyla Kanglı Türkleri'nden olduklarını belirtir.⁴³⁶ Eröz, Çorum'un adı "Şanlıosman" olarak değiştirilen "Kanlıosman" köyünün de Kanglılarla ilgili olabileceğini yazar.⁴³⁷ Gökalp gibi Eröz'ün çalışmalarında da Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çok yoğun bir şekilde Türklerin zamanla dillerini kısmen terk ederek Kurmançça konuşmaya başladıklarından bahseder. Eröz'ün bahsettiği bu Türk boylarından biri de bu eserin konusunu teşkil eden ve Harezmşahlardan olmaları nedeniyle "Horzumlu, Harzemli vb." şekillerde karşımıza çıkan Kanglılardır.

Tespitlerimize göre Kanglılar (Kanlı aşireti), Sivas'ta da bulunmakta olup boy adlarını muhafaza ederek günümüze kadar gelmişlerdir. Alevi-Bektaşî inançlı Sivas Kanglılarının Zazaca konuşmalarının, bu dili konuşan çevrede kalmalarının sonucu olduğu açıktır. İki grup halinde Sivas bölgesine geldiği görülen Kanglıların ilk kafilesi, XVIII. yy.ın sonunda Divriği ayanı Köse Mustafa Paşa tarafından çalıştırılmak üzere Erzincan'dan getirilerek Odur'a yerleştirilmiştir. Bunların bir kısmı sonradan geri dönerken kalanlar Akağıl'da iskân edilmiştir. İkinci kafile ise yine çalıştırılmak üzere XIX. yy.ın hemen başında Köse Paşa'nın oğlu Veli Paşa tarafından Keban'dan getirilmiştir.⁴³⁸ Sonuncular, 1809/1810 yılında konar-göçerliği terk etmek istemeleri üzerine, Köse Paşa'nın 1770'lerde tasarrufuna geçirdiği Aşudu bölgesindeki Hargün arazisine her bir dam ve arazi için bir batman yağ ve iki çeriğ buğday karşılığı yerleştirilmişlerdir. Herhangi bir sıkıntıya mahal vermeden 1849 yılına kadar

⁴³⁶ M. Eröz, *Doğu Anadolu'nun Türklüğü*, İstanbul 1982, s. 124, 168; Aynı müellif, *Atatürk, Milliyetçilik, Doğu Anadolu*, s. 157-158, 223.

⁴³⁷ Eröz, *Atatürk, Milliyetçilik, Doğu Anadolu*, s. 210.

⁴³⁸ H. Düzenli, *Anadolu Aleviliği ve Kanlı Aşireti*, İstanbul 2005, s. 23-24.

icarlarını ödeyen Kanglılar, Veli Paşa'nın oğlu İmam Hüseyin Bey'e karşı önce Sivas'ta ardından da İstanbul'da verdikleri uzun mücadele sonunda 1854 yılında mahkeme kararıyla ekip biçtikleri topraklara sahip olmuşlardır. İstanbul'da ve Divriği'de İmam Hüseyin Bey'in otoritesini sarsan bu mücadele, bugün de Divriği'ne bağlı olan Yağbasan köyü Kanglıları tarafından verilmiştir.⁴³⁹ Kendisi de Kanglılardan olan ve Karabel bölgesinde saha araştırması yapmış bulunan H. Düzenli'nin tespitlerine göre Ulaş'ın Çavdar; Kangal'ın, Dereköy, Sultanpınar, Hamzabey, Bayındır, Çalcıören, Kavak, Dağönü, Melülören ve Kırlangıç; Divriği'nin, Tepehan, Tortu, Yuva, Odur ve Ağbaba; Zara'nın, Beypınar, Topaktaş, Aluçluseki, Ağılıkçay, Körpınar, Karaçayır, İğdir, Büyükköy, İkideğirmen, Kısık, Belentarla, Kuruköprü, İğdeli, Sancakkale ve Kanlıçayır köyleri Kanglı boyundandır.⁴⁴⁰ Kendisiyle yaptığım görüşmede⁴⁴¹ Düzenli, söz konusu köylerin bazılarında farklı etnik gruplar bulunduğunu, ancak esas itibarıyla Kanglılara mensup olduklarını ifade etmiştir. Sivas'ın Kangal ilçesinin adı ile bu ilçenin sahiplendiği dünyaca meşhur Kangal köpeği ve Kangal koyununun yukarıdaki bilgilerden dolayı Kanglılarla ilişkilendirilmesi, mümkün görünmektedir. Genetik araştırmalar da Kangal köpeğinin Orta Asya kökenli olduğunu ortaya koymaktadır.

İstanbul Boğazı'nın Anadolu yakasında bulunan Kanlıca⁴⁴² semtinin ismi de Kanglılarla ilişkilendirilmiştir. Ş. Sami,⁴⁴³ bu semtin isminin Kanglılardan geldiğini yazar ki, hakikaten kelime kökü itibarıyla aynıdır.

⁴³⁹ Geniş bilgi için bkz. Sakaoğlu, s. 170, 215, 225, 227, 229-252, 255-257, 259-260, 272-273.

⁴⁴⁰ Düzenli, s. 25-26. Düzenli, kitabında yer vermediği Gençali ve Zobular isimli köylerin de Kanglılardan olduklarının anlaşıldığını kendisiyle yaptığım görüşmede ifade etmiştir.

Söz konusu görüşme 16 Temmuz 2012'de (Kağıthane/İstanbul) yapılmıştır.

İsmin aslı "ñ" ile Kafilca'dır.

Ş. Sâmî, *Kâmûs-ı Türki*, İstanbul 1989, s. 1032.

-IV-

MOĞOL İSTİLASI SONRASI
KANGLILAR

1- Ana Vatan Kansu ve Moğolistan Havalisindeki Kanglılar

Kansu'dan Güneybatı Moğolistan'a doğru Gobi sahrasının güney ve kuzeybatısında yaşayan Kanglı boy ve uruglarının Cengiz Han'ın Kereit ve Tangut seferleri ile Moğollara bağlandıkları önceki bölümlerde ifade edilmişti. Çin'de kurulan Moğol Yüan Hanedanı'nda Chu-se (Se-mu)⁴⁴⁴ sınıfına dâhil edilen Kanglılar, bu devlet içerisinde çok etkili olmuşlar ve önemli memuriyetlere getirilmişlerdir.

Moğol Yüan Hanedanı tarihine ait Çince kayıtlardan⁴⁴⁵ edindiğimiz malumata göre, Moğol istilasından sonra başta Qumar Hatun ve Pu-hu-mu gibi iki soylu Kanglı ailesine mensup kimseler olmak üzere birçok Kanglı büyüğünün Moğol idaresinde üst düzey görevlere geldikleri görülmektedir. Ancak bunların hepsinin Moğolistan Kanglılarından olup olmadıklarını bilemiyoruz. Yedisu Kanglılarının bir kısmının da bunlara katılmış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Burada belirtilmesi gereken bir diğer husus da bu kayıtların Kanglı ileri gelenlerine ait biyografiler olmasıdır. Bu biyografilerden Kanglı boy ve uruglarının faaliyetlerini takip etmek zordur. Ancak aşağıda Cuci Ulusu sahasındaki Kanglılar bahsinde anlatılacağı üzere, biyografilerde isimleri geçen kimseler umumiyetle boy veya urugların ırısı başbuğları olduğu için onların faaliyetleri bir anlamda kendilerine bağlı kabilelerin de tarihidir.

Qumar Hatun Ailesi: Asil bir Kanglı ailesinden geldiği ifade edilen Qumar Hatun ve ona bağlı Kanglıların, Cengiz'in Kanglılar üzerine düzenlediği seferle Moğollara bağlandığı, iki yıl kadar Karakurum'da Ögedey'in yanında yaşayan Qumar Hatun'un ülkesinde sükûnet sağlandıktan sonra oğulları Ch'ü-lü (Külüg) ve Ya-ya'yı Han'ın hizmetine vererek ülkesine döndüğü

⁴⁴⁴ Yüan devletinde Çin halkı; Moğollar, Han (kuzey Çinliler, Cürçenliler), Nan (güney Çinliler) ve Se-mu olmak üzere dört sınıfa ayrılmıştır. Se-mu (Chu-se), Yüan Hanedanı'nda Çin'in batı bölgelerinden (Orta Asya ve Tibet) gelen kabilelere verilen resmî isimdir. Manası "çeşitli olmak" demektir. Bkz. T'ang, s. 379.

⁴⁴⁵ Kanglılarla ilgili Çin kaynaklarındaki kayıtlar için bkz. Ögel, *Sino-Turcica*, s. 245-275; T'ang, s. 373-383.

yukarıda ifade edilmişti. Muhafız kıtasına dâhil edilen oğullarından Ya-ya'ya "K'ang-kuo Wang" yani Batı Türkistan (Kanglı memleketi) prensi unvanı verildi. Külüg'ün oğlu yoktu. Binbaşı rütbesi taşıyan Ya-ya'nın ise altı oğlu vardı. Bunların içinde en akıllısı A-sha Buga idi.⁴⁴⁶ Ölümünden sonra veraset yoluyla rütbesi oğlu Oşman'a geçti.⁴⁴⁷ Ya-ya'nın diğer iki oğlu Aşan Buga (A-sha Pu-hua) ve Kanglı Togta, Kubilay Han (1214-1294) zamanında önemli hizmetlerde bulundular. 14 yaşından itibaren Kubilay Han'a hizmet etmeye başlayan Aşan Buga, kısa sürede Han'ın güvenini kazanıp onun yakın bendelerinden oldu. Asıl ve ilk şöhretini asi Moğol şehzadelerinden Noyan (Naiyen)'a karşı yaptığı savaşta başarıyla kazandı.⁴⁴⁸ 1278'de Noyan'ın Mançurya'da Liao Nehri'nin doğusunda Na-ya⁴⁴⁹ ve diğer Moğol şehzadeleriyle başlattığı isyanı da akılcı bir şekilde bastırdı. Kubilay Han, Aşan Buga'ya daha isyanı bastırmadan binbaşı rütbesi vermişti. 1293 yılında bu defa Gaydu (Kaydu) isyan edince, Kubilay tarafından Timur Han'la birlikte bu isyanı bastırmakla görevlendirildi. Altay Dağlarından geçip Hangay'da yaptıkları savaşı kazandılar. 1295 yılında Kubilay ölünce yerine Timur Han (1295-1308) tahta geçti. 1308'de Timur Han'ın ölümü üzerine An-shi Kralı Ananda (Kubilay Han'ın oğlu Manggala'dan torunu) isyanının bastırılmasını ve Timur Han'ın yerine Gayşan'ın han olmasını sağladı. Gayşan, bu hizmetlerinden dolayı onu Chung-shu P'ing-chang-cheng-shih'liğine⁴⁵⁰ ve Chüh-kuo-ta-shih'liğe⁴⁵¹ atadı. Aşan Buga, 1309'da 47 yaşında öldü.⁴⁵²

Ya-ya'nın diğer oğlu Kanglı Togta da önemli görevlerde bulundu. Ming devri kaynaklarında İnal Togta olarak anılmıştır. Moğol devrinde Kanglı Togta adıyla şöhret bulmuştur. 1308 yılından sonra başvezirlikten sonraki en önemli göreve tayin edildi. 1311 yılında Kiang-che TCH'liğine⁴⁵³ geçti. 1327 yılında 56 yaşındayken öldü. Ho-ning Wang (Ho-ning prensi) unvanını aldı. Karısının adı Ta-hai Ti-chin (Tagai Tigin) idi.⁴⁵⁴

Ya-ya'nın diğer çocukları Timur Taş, Taş Timur ve Yısa'ur da Yüan Hanedanı'nda Aşan Buga, Kanglı Togta'dan sonra önemli görevler yapmışlardır.⁴⁵⁵

⁴⁴⁶ Ögel, *Sino-Turcica*, s. 245-247; Bretschneider, s. 302.

⁴⁴⁷ Ögel, *Sino-Turcica*, s. 249; Bretschneider, s. 303.

⁴⁴⁸ Ögel, *Sino-Turcica*, s. 248-249.

⁴⁴⁹ Na-ya veya Noya, Cengiz Han'ın küçük kardeşi Belgütay'ın torunlarından. Bkz. T'ang, s. 377.

⁴⁵⁰ Saray görevlisi olup, hükümet işlerine bakan üst düzey bir memur. Devletin direği anlamına gelen önemli bir memuriyettir.

⁴⁵² T'ang, s. 376-377.

Açık şekli ve ne anlama geldiği tespit edilemedi.

⁴⁵⁴ Ögel, *Sino-Turcica*, s. 249-250.

⁴⁵⁵ Ögel, *Sino-Turcica*, s. 250-251.

Pu-hu-mu Ailesi: Kanglı hükümdarı ile aynı aileye veya soya mensup olduğu bildirilen Pu-hu-mu, Kubilay devrinin en tanınmış devlet adamlarındandır. Lakabı Yung-ch'en'dir. Vaktiyle Kereit hanı Tuğrul'un hizmetinde bulunmuş olan Qayran Bay'ın onuncu oğlu Alçın (Yen-shen)'den torunudur. Tuğrul Han'ın Cengiz tarafından ortadan kaldırılmasından sonra Qayran Bay'ın kuzeybatıya çekip gitmesi üzerine henüz altı yaşındaki oğlu Alçın, Cengiz tarafından yakalanarak Tuluy'un karısı, Kubilay ve Möngke Hanların annesi Chuang-sheng'e verilmiştir. O da şefkat göstererek baktığı Alçın'ı hizmet etmesi için oğlu Kubilay'a gönderdi. Büyüyünce savaşımlara katılarak büyük başarılar kazandı. Möngke Han'ın ölümünden sonra Kubilay'a verilmiş olan ordunun başına geçirildi. Oğlu Pu-hu-mu, Yüan Devleti'nin ilk on devlet adamından birisi olarak gösterilmektedir. Birçok hizmette bulunduktan sonra 1300 yılında ölmüştür. Aynı şekilde oğlu Hui-hui de önemli görevlerde bulunmuştur. Nao-nao, Kiang-Che P'ing-chang-cheng-shih'si⁴⁵⁶ ve devrinin meşhur Konfüçyanistlerinden biridir.⁴⁵⁷

Pu-hu-mu ailesinin bir diğer ferdi de Baycu'dur. Kabiliyetli oluşu nedeniyle Han-lin (akademi üyesi) olarak "Devlet Tarih Dairesi Başkanlığı Memurluğu"na (Kua-shih-yüan-tu-shih) yükseltildi. Aynı zamanda veliahdın okuduğu kitaplara bakan memur (T'ai-tzu-shih-ching) tayin edildi. Baycu, Yüan Hanedanı'ndan sonra Çin'de iktidara gelen Ming Hanedanı (1368-1644) askerlerinin başkente girmeleri üzerine ailesine mensup olanları toplayarak onlara, kendisinin Kuzey Çin'de doğduğunu, kendisini okutan, ekmeğini yediği, memuru olduğu devletin yok olmasına dayanmadığını, bir zamanlar atası Qayran Bay'ın yaptığı gibi başka bir devlete hizmet edemeyeceğini söyleyip kuyuya atlayarak intihar etmiştir.⁴⁵⁸

Bir başka isim Tu-hu-lu (Tuglug)'dur. Pu-hu-mu'nun maiyyetinde görev yapmıştır. Kanglı İnal'ın torunu Yalıg Taş (Ya-li Ta-shih)'in oğludur. Pu-hu-mu ile birlikte hareket eden Tuglug, Kubilay döneminde hizmet vermiştir. Aynı soydan oldukları düşünülür. 1303 yılında 48 yaşındayken ölmüştür.⁴⁵⁹

Oros Ailesi: Bu aile için "Kanglı-Baya'ut" tabiri kullanılmıştır. "Baya'ut" ifadesine bakarak Moğol boyu olduğu söylenmişse de bu, kabul görmemiştir. İsmi "Baya'ut" dışında "Bayaut" ve "Bayağut" şeklinde de yazılan bu boy yurkarda da ifade edildiği üzere, Türk "Bayatlar"dan başkası değildir. Kanglılara mensup olduğu kaydedilen bu ailenin yani Kuan-lo-ssu (Oros)'nun atası, Ha-shih Pai-yao'dur. Bu şahıs daha başlangıçta Moğollara tabi olarak Sultan Chuang-sheng'e sığırtmaç dairesinde hizmet etmiştir. Büyük babası Qaydu

⁴⁵⁶ Kumandan yardımcılığının yanı sıra hükümet işlerine bakan üst düzey bir memuriyettir.

Ögel, *Sino-Turcica*, s. 258-259.

⁴⁵⁸ T'ang, s. 381.

Ögel, *Sino-Turcica*, s. 263.

(Hai-tu), Möngke Han'ın maiyetinde Tiao-yü-shan'a yapılan taarruzda ölmüştür. Babası Menglik Timur, Kubilay Han'ın maiyetinde çalışmış ve bitigci olmuştur.⁴⁶⁰

Bu aileden Ai-pai Pai-ya-wu (Ay Bay Bayağut) da Cengiz Han zamanında gelerek ona tabi olmuştur. Başlangıçta 50 aile ile Moğolların güney seferine katılmış ve bu sefer sırasında ölmüştür.⁴⁶¹ Ölümünden sonra oğlu Yesüdar babasının yerine getirilmiştir. Başvezir ile birlikte Hsiang-fan seferine katılmıştır. Önce yüzbaşılıktan binbaşılığa, 1279'da da Huai-yüan ulu generali unvanı ile tümen başılığa terfi ettirilen Ay Bay Bayağut, Chiang-huai'de birkaç yüz gemilik bir kuvvete kumanda ederek Japonya'ya sefer yapmıştır. Sefer dönüşü Han, 100 aile, elbise, yay, ok ve eyer ihsan ederek ödüllendirmiştir. 1285'de Kıpçak muhafız kuvveti komutanlığına getirilmiş, 1299'da da ölmüştür.⁴⁶²

Kaynaklarda yukarıda verilen üç aileden başka Moğol devletinde önemli görevler yapmış Kanglılardan Tahir Bahadur ve oğlu Yesüdar ile Tariğçi, Mingan, Qamar (ya da Hamat) ve Ting-chu'nun biyografileri de verilmiştir.

Tahir Bahadur, Moğol kuvvetleriyle birlikte Maverâünnehir'in fethine katılmıştır. Cengiz Han Buhara'ya hücum ederken, o öncü kuvvetlerinin başında Nur şehrine saldırıp bu şehri ele geçirmiştir. Sonradan Sübedey'le birlikte Kıpçak, Tangut ve Çin seferlerine de katılmış, Güyük ile birlikte Aslara hücum etmiştir. Horasan emiri Çin Timur'e bağlı vaktiyle Celaledin Harezmsah'a tabi olan Garaça (K'a-la-cha)'nın isyan etmesi üzerine bu isyanı bastırmakla görevlendirilen Tahir Bahadur, isyanı bastırması üzerine Horasan ve Mazenderan idaresi kendisine verilmiştir. Möngke Han'ın hükümdarlığının son yıllarında (1259) Kubilay'la birlikte Sunglar (Güney Çin) üzerine yürümüş ve akabinde Ngo-chou'ya hücum ederken ölmüştür. Oğlu Yesüdar, Gulguday, Li-T'an ve Sunglara karşı sefere iştirak etmiş, bu başarısı ile ilk mükâfatını almıştır. 1286'da Chao-yung ulu generali unvanı ile Kıpçak muhafız kuvvetlerinin kumandanlığına getirilen Yesüdar, 1287'de isyan eden Naiyen üzerine gitmiş ve bir yıl sonra 1288 yılında ölmüştür.⁴⁶³

Kanglılardan çok önemli göreve gelebilmiş isimlerden biri de Tariğçi (T'a-li-ch'ih)'dir. Babası Yeh-li-li Pai (İllic Bay) cesaret ve başarısı ile otağın önünde başmuhafız olmuş, İmparatorun emriyle Ho-nan seferine katılmıştır. Tariğçi, okumayı çok seven, iyi at binen ve iyi ok atan birisiydi. Babasının ölümünden sonra onun görevine gelmiştir. Tariğçi, Moğol ordusuna ait mehalalarda çıkan ihtilafların giderilmesi için "carğuçi" yani yargıç, hâkim tayin

⁴⁶⁰ Ögel, *Sino-Turcica*, s. 265.

Ögel, *Sino-Turcica*, s. 267; T'ang, s. 373.

⁴⁶² T'ang, s. 373.

T'ang, s. 374.

edilmiş, bu görevi başarıyla yerine getirmesinden dolayı Kubilay tarafından tanınmıştır. Ölüm tarihi bilinmemektedir.⁴⁶⁴

Kubilay Han'ın hizmetinde görev alan Kanglılardan Mingan ise daha çok Se-mu sınıfından oluşan 10 binden fazla bir kuvvete komuta ediyordu. Kubilay Han'la birlikte hareket eden bu birliğin, Han'ın muhafız birliği olduğu söylenebilir. 1283 yılında Ting-yüan ulu generali unvanı ile Orta Karargâh Muhafız Kuvveti Başkumandanlığı'na getirildi. 1284'de Güyüçi kuvvetleri başında kuzeye sefere çıktı. 1285'de Güyüçi karargâhı darugaçisi oldu. Kısa bir süre sonra 8000 kişilik Moğol kuvveti başında tekrar kuzeye sefere çıktı. 1286 yılında Beşbalıg'da Gaydu'nun kuvvetleriyle başarılı bir savaş yaptı. 1289-1290 yıllarında baş gösteren isyanları da başarıyla bastırdı. Bu başarılarından dolayı Ting-yüan ulu generali unvanı ile Güyüçi muhafız kuvvetleri başkumandanlığı darugaçiliğine yükseltildi. O sırada Beşbalıg'da çıkan isyanı da bastıran Mingan, 1298 yılında kuzeyde Gaydu ile savaştı. 1303 yılında vazifesi başında öldü.⁴⁶⁵ Oğlu Tegeday babasının Tümen Noyanlığına tevarüs etti. Ondan sonra yerine amcası geçti.⁴⁶⁶

Qamar (ya da Hamat)'a gelince annesi Ning-tsung İmparatoru'nun sütan-nesidir. Genç yaşta muhafız kıtasına alınmıştır. Kabiliyetli oluşundan dolayı Togan Timur Han onu çok beğenirdi. Qamar ya da Hamat, Yüan Hanedanı'nda başvezirliğe kadar yükselmiştir. Kız kardeşinin kocası Tuğlug Timur'la birlikte İmparator'a, Tibetçe gizli bir cinsel ilişkiyi öğrenmesi için Tibetli rahipleri tavsiye etmişlerdir. İmparator'un sarayda bu cinsel ilişkiyi tatbik etmesi ve bunun halk tarafından duyulması üzerine çıkan dedikodu neticesinde sürgüne gönderilerek öldürülmüştür.⁴⁶⁷

Moğol Yüan Hanedanı'nda görev almış Kanglılardan bir diğer isim de Ting-chu'dur. 1355 yılında başvezir olmuştur. Kanglılar içinde en yüksek mevkiye çıkabilmiş tek kişidir. Şeceresi olmadığı gibi hakkında başka bilgi de verilmemiştir.⁴⁶⁸

Cengiz Han'ın Moğolistan'daki ilk faaliyetleriyle onun emri altına girmeye başlayan ve Moğolistan'dan Kansu'ya doğru Çin'in kuzeybatı bölgelerinde yaşayan Kanglı boy ve urugları, ifade edildiği üzere hem Moğolistan hem de Çin'de (Yüan Hanedanı) önemli görevler yapmışlardır. Moğol ordularıyla birlikte sefere katılan Kanglılar arasından çok önemli devlet adamları ve komutanlar çıkmıştır. Özellikle Yüan Devleti'nde görev yaptıklarını gördüğümüz bu Kanglıların, söz konusu devletin yıkılmasından sonraki faaliyetleri

⁴⁶⁴ Ögel, *Sino-Turcica*, s. 270.

⁴⁶⁵ T'ang, s. 379.

⁴⁶⁶ Ögel, *Sino-Turcica*, s. 272.

T'ang, s. 382-383.

⁴⁶⁸ Ögel, *Sino-Turcica*, s. 274.

hakkında maalesef bilgi bulunamamıştır. Seferlerle, Moğol Devleti'nin çeşitli bölgelerine dağıldıkları ve Yüan Hanedanı'nın yıkılmasından sonra da siyasi ve askeri güçten yoksun olmaları nedeniyle yerli halklar arasında varlıklarını kaybettikleri söylenebilirse de o bölgede yapılacak saha araştırmalarında, Anadolu'da olduğu gibi birtakım bilgilere ulaşılacağı da muhakkaktır.

2-Yedisu (Çağatay Ulusu'nda)'daki Kanglılar (Kanglı-Bekcikler/Bikicekler)

Cengiz Han'ın oğulları arasında yaptığı taksimatta Yedisu bölgesinin Çağatay'ın hissesine düşmesiyle Çağatay Ulusu içerisinde kalan Yedisu Kanglıları hakkında Çağatay sahasında Doğu Çağatay Hanlığı diyebileceğimiz ya da pek çok araştırmada verildiği şekliyle Moğolistan Hanlığı⁴⁶⁹ kurulana kadar herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Doğu Çağatay Hanlığı'nın kurucusu Tuğluk Timur⁴⁷⁰ (1347/1348-1362/1363) zamanından itibaren yeniden zikredilmeye başlanan Kanglıların, bu devlet dağılana kadar "Kanglı Bekcik/Bikicek" veya sadece "Bekcik/Bikicek/Bekcak" adıyla anıldıkları ve çok etkili oldukları görülmektedir.⁴⁷¹ Metin içerisinde her iki şekli de kullanılan bu ismin nasıl ortaya çıktığı konusu kaynaklarda açık değildir.

⁴⁶⁹ XIV. yy.ın ortalarında bugünkü Güneydoğu Kazakistan topraklarıyla Kırgızistan'da (Yedisu ve Tanrı Dağları) Çağatay Ulusu'nun doğu topraklarında kurulmuştur. Halkı Türk ve Türkleşmiş Moğol boylarından oluşan bu devlet XVI. yy.ın ortalarına kadar yaşamıştır. Devletin sınırları çok defa değişikliğe uğramıştır. Başlangıçta Sırderya ile Sarısu, Balkaş, İrtiş ve Tanrı Dağlarının etekleri arasındaki saha iken daha sonra Kırgızistan ve İli havaisi, devletin tamamen dağılmasından sonra da sadece Kaşgar bölgesi olarak görülür. Kaynaklarda bu devlet ve halkı için, "Cete" ve "Moğol" ifadeleri kullanılmıştır. Cengiz Moğolları ve Moğolistan'la sadece isim benzerliği vardır. Bu devlet hakkında daha fazla malumat için bkz. Muhammed Haydar Dulati, *Tarih-i Reşidî*, Almatı, 1999; V. V. Barthold, "Oçerk İstorii Semireçya", *Soçinenie*, T. II, Ç. I, Moskva, 1963. s. 79-95; K. A. Pişçulina, *Yugo-Vostoçnyy Kazahstan v Seredine XIV-Naçale XVI Vekov*, Alma-Ata, 1977, s. 12-14; *İstoriya Kazahskoy SSR, s drevneyşih vremyen do naşih dnei*, T. II, Alma-Ata, 1979, s. 154-163; Yudin, *Tsentralnaya Aziya v XIV-XVIII. vekah Glazami Vostokoveda*, Almatı, 2001, s. 96-136; *Kazaktar-Kazahi*, T. I, Almatı, 1998, s. 70-72, 266-268; P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Ankara 2002, s. 261-263.

⁴⁷⁰ Doğu Çağatay (Moğolistan) hanı. 730/1329-1330-764/1362-1363 yılları arasında yaşamıştır. 748/1347-1348'de tahta çıkmış ve hayatının sonuna kadar da tahtta kalmıştır. Barthold, "Oçerk İstorii Semireçya", s. 79; Pişçulina, s. 43.

N. Şami, *Zafername*, Çev. Necati Lugal, Ankara 1987, s. 22, 26, 27, 29, 30 vd.; Dulati, s. 42, 43, 47 vd.; İ. Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, Ankara 1994, s. 7; V. P. Yudin, *Tsentralnaya Aziya v XIV-XVIII vekah Glazami Vostokoveda*, Almatı 2001, s. 7.

Bekcik/Bikicek adı ilk olarak Moğolistan hanı Esen (veya İsen) Buga Han (709/1309-718/1318)'ın ölümünden sonra, Taş Timur⁴⁷² tarafından Tuğluk Timur'un han ilan edilmek üzere Aksu'da oturan Dulatlardan Emir Bolatşı (Bulaci)'ye⁴⁷³ götürülmesi esnasında Aksu yakınlarında karşılaşılan tüccarlardan birisinin ismi olarak zikredilir. *Târih-i Raşidî*'de anlatıldığına göre Taş Timur ile Tuğluk Timur Aksu şehri yakınlarında karşılaştıkları bir kervana katılırlar. Burada buz tutmuş bir geçitten geçerken Tuğluk Timur buzlarla kaplı bir yarığa düşer. Taş Timur kervana seslense de kimsenin dikkatini çekmez. Geçitten sonra kervan durduğunda Taş Timur, Bekcak (Bekcik/Bikicek) adlı tüccara yaklaşıp hadiseyi anlatır. Bekcak'ın da arkadaşlarına haber vermesi üzerine hep birlikte Tuğluk Timur'un düştüğü yere gelirler. Bekcak aşağı iner ve onu bulur. Tuğluk Timur kazadan zarar görmemiş olup iyi durumdadır. Bekcak, Tuğluk Timur'dan af dileyerek "*Önce siz çıkarsanız beni yukarı çekmeye bilirsiniz. O nedenle önce ben çıkacağım ve sizi mutlaka çekeceğim.*" dedikten sonra defalarca ondan özür dileyerek ip atmaları için yukarıdakilere bağırır. İp atıldıktan sonra dediği gibi önce kendisi çıkar, sonra da Tuğluk Timur'u çekip çıkarırlar. Bundan sonra hep birlikte onu Aksu'ya, Emir Bulaci'ye getirirler. Emir Bulaci de Tuğluk Timur'u hemen orada han ilan eder.⁴⁷⁴

Tüccar Bekcik'in Kanglı olup olmadığını ve eğer Kanglı ise Tuğluk Timur'un hayatını kurtarması sebebiyle yüksek mevki verilerek mensup olduğu boyun onun ismiyle anılmaya başlanıp başlanmadığını bilemiyoruz. Ancak Kanglıların bu isimle anılmasının Tuğluk Timur zamanına tesadüf ettiğini söylemeliyiz.

Rus tarihçisi V. P. Yudin⁴⁷⁵, Tuğluk Timur'un, han olduktan sonra yolda kendisine yardım eden Bekcik isimli tüccarı yükselttiğini ve onun isminin yeni bir Moğol⁴⁷⁶ boyunun ortaya çıkmasını sağladığını söyler. Buna delil olarak Tuğluk Timur'dan itibaren Kanglı isminin kaynaklardan kaybolması ve onun yerine Bekcik adının yeni bir boy adı olarak ortaya çıkmasını gösteren Yudin, "*Bu durum bizi, Kanglı ayağının (oymak), idarecisinin adını benimseyerek yeni bir ad aldığı, yani boyun isminin değiştiği şeklinde çıkarım yapmaya zorluyor.*" demektedir. Bir başka çalışmasında, "*Bekcik, bizce malum olmayan dönemlerde*

⁴⁷² Taş Timur, Kaşgar hâkimi Emir Bolatşı'nın Tuğluk Timur'u bulması için gönderdiği adamı, bkz. Dulati, s. 37.

⁴⁷³ Doğu Çağatay hanı Esen Buga (709/1309-718/1318) zamanında Kaşgar hâkimidir, bkz. Dulati, s. 34-38.

⁴⁷⁴ Dulati, s. 37-38.

⁴⁷⁵ Yudin, s. 74.

⁴⁷⁶ Buradaki Moğol ifadesi Doğu Çağatay Hanlığı halkı için kullanılmış olup Moğollarla bir ilgisi yoktur. Bilakis bu ifade Doğu Çağatay Hanlığı (ya da Moğolistan Hanlığı) söz konusu olduğunda Moğolluktan çok Türklüğü ifade eder.

Bekcik boyu emirlerinin başıdır."⁴⁷⁷ diyen Yudin, bu ifadeleri ile Kanglıları Bekcik, yolda karşılaşılan tüccarı da onların beyi olarak kabul etmektedir. Yedisu bölgesinin tarihini yazan K. A. Pişçulina da aynı kanaattedir.⁴⁷⁸

Yukarıda ismi zikredilen tüccar Bekcik'in Tuğluk Timur tarafından yükseltildiği veya onun Kanglıların beyi olduğu yönünde kaynaklarda herhangi bir bilgiye tesadüf edilememiştir. Ancak aksi yönde bilgi bulunmaması, *Târihi Râşidî*'de kaydedilmiş olan Bekcak (Bekcik) isimli bir tüccarın, han ilan edilmek üzere götürülürken Tuğluk Timur'a yardım etmesi, Tuğluk Timur döneminde "Kanglı-Bekcik/Bikicek" ve "Bekcik/Bikicek/Bekcak" şeklinde adlandırılmaların varlığı ve daha da önemlisi Kanglı Bekcik'in Tuğluk Timur'un en önemli emiri durumunda olması gibi hususlar, Kanglı ismi yerine kullanılan Bekcik ile Tuğluk Timur'un emiri Kanglı-Bekcik, Emir Kanglı-Bekcik'le de Tüccar Bekcik arasında bir bağ olduğu kanaatini doğrular niteliktedir.

Kanglı-Bekcikler Tuğluk Timur zamanından itibaren hemen bütün Yedisu bölgesi tarihinde, onun zamanıyla sınırlı olmak üzere de Maverâünnehir'de etkili olmuşlardır. Tuğluk Timur'un Çağatay bölgesindeki daha ilk faaliyetlerinde onun yanında yer almışlar, Kereitlerle birlikte Tuğluk Timur'un Maverâünnehir seferine (Şubat-Mart 1360) öncü kuvvet olarak katılmışlardır. Bölgenin önemli emirlerinden Celayirli Beyazıd ve Emir Timur'un da itaatiyle sonuçlanan bu seferle Maverâünnehir, Tuğluk Timur adına fethedilmiştir.⁴⁷⁹ *Târihi-Râşidî*'ye göre Maverâünnehir seferinde Kanglıların başında, "*Kangali avmakından* (Kanglı oymağından) *Hacı Bek*"⁴⁸⁰ bulunmaktaydı.

Maveraünnehir'i ele geçiren Tuğluk Timur, bu ülkenin idaresini oğlu İlyas Hoca'ya vermiş, onun emrine, çok güvendiği ve değer verdiği en önemli emiri Bikicek idaresinde bir ordu bırakarak kendi bölgesine dönmüştü.⁴⁸¹ Emir Bikicek Mevaraünnehir'de, Tuğluk Timur'un gıyabında onun vasiyeti ve nasi-

⁴⁷⁷ Yudin, s. 256.

⁴⁷⁸ K. A. Pişçulina, *Yugo-Vostochny Kazahstan v Seredine XIV-Naçale XVI Vekov*, Alma-Ata 1977, s. 240. A. Kaydar, Ç. Ç. Valihanov'a atıfta bulunarak, Bekcikler hakkında şu bilgileri verir. "*Bekcik boy ismi Tuğluk Timur'un meşhur emiri Kanglı Bekcik'in adından gelmektedir. Bekcikler, Deşt-i Kıpçak ile Moğolistan arasındaki sahalarda yaşamışlardır ve önceki adları Kanglı'dır. Maverâünnehir'in fethi sırasında Kanglı boyunun başında bulunan ve Tuğluk Timur'a önemli hizmetler yapmış olan Bekcik'in ölümünden sonra, Kanglı adı yerine Bekcik adı ortaya çıkmış ve bu yeni ismin Tuğluk Timur'un emiri Bekcik'in adından geldiği anlaşılmıştır.*" Ç. Valihanov'dan naklen Kaydar, s. 265. Kaydar, bu bilginin kaynağı olarak Ç. Valihanov (*Sobraniye Soçineniy*, T. I, Alma-Ata 1985, 555-554)'un "Makaleler" adlı meşhur eserinin 1985 baskısının birinci cildini gösteriyor. Ancak eserin elimizdeki 1961 baskısında Bekcik/Bekciklere dair herhangi bir bilgi yoktur. Kazakistan'ın Semey şehrindeki dostumuz Maksat Kudageldin vasıtasıyla kontrol ettiğimiz 1985 yılı baskısında da bu bilgiler yer almamaktadır. Bir hata olabilir.

⁴⁷⁹ Şami, s. 18; Dulati, s. 42-43; Pişçulina, s. 47-48.

⁴⁸⁰ Dulati, s. 42.

Şami, s. 22; Dulati, s. 47.

hati doğrultusunda davranmayıp zulüm ve eziyete başlamış, bu durum, Tuğluk Timur'un hizmetine giren Emir Timur (1370-1405)'ün İlyas Hoca'dan ayrılarak Emir Hüseyin tarafına geçmesine yol açmıştır.⁴⁸² Bu hadise Emir Timur'un Maverâünnehir'de idareyi ele alacağı döneme kadar Çağatay Ulu-su içerisinde sürececek mücadelelerin de başlangıcı olmuştur. Bir tarafta Tuğluk Timur idaresi, diğer tarafta Emir Timur ve Emir Hüseyin vardır. İki taraf arasındaki mücadelelerde Tuğluk Timur adına Kanglı beyleri ve Kanglılar ön planda görülmektedir. N. Şami, *Zafername*'sinde, Emir Bikicek dışında onun kardeşleri olduğu ifade edilen Biki, Acunay, Alçın Bahadur, Hacı Bey, Toğluk (Tuğluk) Hoca Bikicek ve oğlu Güç Timur isimli Kanglı beylerinin isimlerini veriyor. Bunlar müşterek hareketler dışında doğrudan kendi birlikleriyle de Maverâünnehir'in hâkimiyeti için Emir Hüseyin ve Emir Timur'a karşı mücadele etmişlerdir. Bu mahiyette tespit edebildiğimiz ilk karşılaşma Bikicek'in kardeşi (Biki olmalı) ile Emir Hüseyin arasında Baklan'da gerçekleşmiş, Nayanların saldırısına uğradıkları ve Timur'un da bir okla kolundan yaralandığı Sistan dönüşünde meydana gelmiştir. Emir Hüseyin, tedavisi için Timur'u bir yaylaya bıraktıktan sonra geldiği Baklan'da, Bikicek'in kardeşlerinden birisinin saldırısına uğramıştır. Sayıca az olduğu belirtilen Emir Hüseyin'in askerleri tamamıyla dağıtılmış, Emir de birkaç askerle kaçıp kurtulabilmiştir.⁴⁸³ Yine Şami'ye göre Emir Timur da, Ceyhun kenarında Tirmiz'de Moğollar'la yaptığı bir savaştan sonra Bikicek'in bir diğer kardeşi Acunay'ın saldırısına uğramıştır. Acunay, yorgun olan ve savaş nizamında bulunmayan Timur'a büyük kayıplar verdirmiştir. Askerleri suya atlayarak Ceyhun'u geçerken, kendisi onların güvenliği için son ana kadar savaşmış, nihayetinde o da ağırlıklarını bırakarak Ceyhun'un karşı yakasına çekilmek durumunda kalmıştır.⁴⁸⁴ Bu hadise *Tüzükât-ı Timur*'da⁴⁸⁵ biraz daha farklı anlatılmaktadır. Ona göre, Timur, Tirmiz'deki savaştan sonra Kahlaka Kalesi'ni ele geçirmek için adamlarını göndermiş, kendisi de Tirmiz geçidinden geçtikten sonra üç tarafı sularla çevrili bir yarımada istirahate çekilmiş idi. Onların burada olduklarını haber alan İlyas Hoca, Bikicek'in küçük kardeşi Alçın Bahadur'u kalabalık bir kuvvetle onun üstüne gönderdi. Karavulların (nöbetçiler) uyumasından faydalanan Alçın bir baskın yapmış ancak vuruşmaya cesaret edememiştir. Bu baskından sadece yarımada dışında kalan asker çadırları zarar görmüştür. Bu hadiseden sonra Emir Timur, Emir Hüseyin'le birlikte, Taşköprü'ye kadar ilerleyen Tuğluk Timur kuvvetlerine karşı harekete geçtiler. 6 bin kişiyle, başlarında Kanglılardan Hacı Bey'in kardeşi ile yine Kanglılardan Toğluk

⁴⁸² Şami, s. 22.

⁴⁸³ Şami, s. 26-27.

⁴⁸⁴ Şami, s. 28.

⁴⁸⁵ *Tüzükât-ı Timur*, Haz. Kutlukhan Şakirov, Adnan Aslan, İstanbul 2004, s. 17-18.

(Tuğluk) Hoca, Bikicek'in oğlu Güç Timur gibi komutanların bulunduğu 20 bin kişilik İlyas Hoca kuvvetlerini yendiler.⁴⁸⁶ Bu savaşın hemen akabinde gerçekleşen ve Maveräünnehir idarecisi İlyas Hoca ile Kereitlerden Emir Hamid, Emir Tok Timur ve Kanglı Bikicek'in de iştirak ettiği savaşta ise, Emir Hüseyin ve Emir Timur bir galibiyet daha kazandılar. Aralarında Bikicek'in kardeşi Biki'nin de bulunduğu birçok emir ölürken, Emir Bikicek ve İlyas Hoca esir düştü. Ancak esir alan askerlerin Han'ı tanıması ve kaçmalarına izin vermesiyle canlarını kurtarabilmişlerdir.⁴⁸⁷ Bu mağlubiyetle Tuğluk Timur'un Maveräünnehir'deki hâkimiyeti son bulurken Emir Timur'un yolu açılmıştır.

Emir Timur'un Maveräünnehir'e hâkim olmasından sonra doğuya, Tuğluk Timur Devleti üzerine yapmış olduğu seferler bu devletin parçalanmasına yol açarken, 1389'daki sefer başta olmak üzere bu seferler bölgedeki boy ve uruglara büyük zarar vermiştir. Birçok insan telef edilirken, çok sayıda esir alınmıştır. Sağ kalanlar Tanrı Dağları ve Yedisu bölgesindeki yurtlarından Altaylara ve daha doğuya ya da ıssız bozkıra, yüksek dağlık ve ormanlık bölgelere kaçmışlardır.⁴⁸⁸

Emir Timur devletinde (1370-1506) Kanglıların durumuyla ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Ancak F. Sümer⁴⁸⁹ Emir Timur'un emirlerinden Bayan Timur, Sarı Buga (Boğa), Sarı Buga'nın yeğeni Şeyh Hasan ile oğulları Şeyh Nureddin (Ay Melik) ve Birdi Bek'in Kanglı olduklarını söyler. Sarı Buga, Timur'un önemli emirlerinden biridir. Oğlu Şeyh Nureddin ise en büyük emiri değilse bile en büyük birkaç emirinden biridir. Bunlar ve akrabaları Timuriler adına pek çok sefere katılmışlar, büyük zaferler kazanmışlardır. Sümer'in verdiği bilgi doğru ise, Kanglıların Timurilerdeki rollerini ifade için buradaki birkaç satır son derece yetersiz kalacaktır. Ancak, Timuriler devri kaynaklarından *Mu'izz al-ansab*'da⁴⁹⁰ Şeyh Nureddin'in Celayir boyuna mensup olduğu belirtilirken, N. Şami'nin *Zafername*'sinde⁴⁹¹ de bu isimlerin Kanglı olduklarına dair herhangi bir kayıt yer almaz. *Tarihi Raşidi*'de⁴⁹² ise bu isimler Kıpçak beyleri olarak verilmişlerdir. Ayrıca baktığımız Timur tarihi araştırmalarında⁴⁹³ da bunların Kanglı oldukları yönünde herhangi bir ifade yer almamaktadır.

⁴⁸⁶ Şami, s. 29-30.

⁴⁸⁷ Şami, s. 31-32; Dulati, s. 55-56.

⁴⁸⁸ *İstoriya Kirgizi*, T. I, Frunze 1963, s. 195; Pişçulina, s. 84-86.

⁴⁸⁹ Sümer, *Oğuzlar*, s. 456; Aynı müellif, *Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller*, s. 76.

⁴⁹⁰ *İstoriya Kazahstana v Persidskih İstoçnikah (Mu'izz al-ansab)*, T. III, Farça'dan Rusça'ya Çev. ve Haz. Ş. H. Vahidov, Red. A. K. Muminov, Almatı 2006, s. 118.

⁴⁹¹ Şami, s. 34, 46, 47, 53, 58, 80, 85, 111, 140, 168, 194, 217, 240, 242, 246, 247, 259, 280-282, 287-288, 304.

⁴⁹² Bayan Timur, Sarı Buga ve Şeyh Nureddin için bkz. Dulati s. 61, 71, 76, 77, 78, 83, 94.

Bkz. İ. Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991; H. Alan, *Timurlular (1360-1506)*, İstanbul 2007.

Doğu Çağatay Hanlığı'nda (ya da Moğolistan Hanlığı), Veys Han (1418-1421 ve 1424/1425-1428)'ın ölümünden sonra onun yerine geçen küçük oğlu Esen Buga Han (833/1429-30 -866/1461-62)'ın iktidarının ilk zamanlarında baş gösteren karışıklıklar nedeniyle Bekciklerin ondan ayrılarak beyleri Mir Hak Berdi Bekcik idaresinde Isık Göl'deki Koy Suyu'na⁴⁹⁴ yerleştikleri, buradan Sayram ve Türkistan (Yesi)'a akınlar yaptıkları görülmektedir.⁴⁹⁵ Mir Hakberdi Bekcik, kendisi Sayram ve Türkistan akınlarında iken Kalmakların saldırısından ailesini korumak amacıyla Koy Suyu'nda bulunan adaya⁴⁹⁶ bir kale yaptırmış, ailesini oraya bırakarak Türkistan ve Sayram akınlarıyla meşgul olmuştur.⁴⁹⁷ Bazı Kanglı uruglarının da 1462'de Esen Buga Han'ın ölümünden sonra bozkırda hâkim olan Şeybani soyundan Ebu'l-Hayr Han (1428-1468)'a katıldıkları görülmektedir.⁴⁹⁸ Isık Göl civarına gelenlerin *Târihi Râşidi*'de "Göl Bekcikleri" şeklinde adlandırılan Kanglıların başına, beyleri Mir Hak Berdi'nin ölümünden sonra yeğeni Mir İbrahim geçmiştir. Mir İbrahim burada Veys Han'ın büyük oğlu olan ve kardeşi Esen Buga'dan sonra idareyi ele alan Yunus Han (873/1468-69 – 892/1487)'ın emrine girmiştir.⁴⁹⁹ Bunlar Yunus Han'ın 1482-1485 arasında Sayram ve Taşkent'i elde tutmasında büyük pay sahibi olmuşlardır. 1470-80 yılları arasında iç çekişmelere bağlı olarak Yunus Han (1462-87)'ın idaresindeki bazı Kanglı boy ve urugları Ahmet Alaça Han'a⁵⁰⁰ ve Kazak hanları Kerey ve Canıbek'e⁵⁰¹ göç etmişlerdir.⁵⁰²

⁴⁹⁴ Koy Suyu, Isık Göl'ün kuzey sahilinde, aynı ismi taşıyan küçük bir akarsuyun göle döküldüğü yerin adıdır. Bkz. V. V. Barthold, "Otçet o poezdke v Srednyuyu Aziyu s nauçnoy tselyu, 1893-1894 gg.", *Soçineniya*, T. IV, Moskva 1966, s. 63, 67.

⁴⁹⁵ Yudin, s. 74.

⁴⁹⁶ Günümüzde Isık Göl'de hiç ada yoktur. Sadece küçük bir akarsu olan Koy Suyu'nun döküldüğü yerde yarım ada mevcuttur. Göl kıyısında bulunan kerpiçler ve su altından çıkarılan çeşitli arkeolojik malzemeler, jeologların da tahmin ettiği gibi yarımada'nın önceden ada olabileceğini göstermektedir. Bkz. V. V. Barthold, "K voprosu ob arheologičeskih issledovaniyah v Turkestane", *Soçineniya*, T. IV, Moskva 1966, s. 106.

⁴⁹⁷ Dulati, s. 107.

⁴⁹⁸ Pişçulina, s. 247.

⁴⁹⁹ Dulati, s. 111.

⁵⁰⁰ Sultan Ahmed Han (Alaça-Han), Doğu Çağatay hanı Yunus'un küçük oğludur. *Babür-name*'ye göre, birkaç defa Kalmuklara saldırıp, çok sayıda adam öldürmüştür. İşte bu nedenle Kalmuklar ona, kendi dillerinde katil anlamına gelen "alaçı" demişlerdir. Alaçı, zamanla "Alaça"ya dönüşmüş ve Ahmet Han'ın lakabı hâline gelmiştir, bkz. *Babür-name*, s. 21-22; *MPİKH*, s. 115, 203, 208-212, 216, 329.

⁵⁰¹ Canıbek ve Kerey, Urus Han neslindendirler. 1456-1458'lerde Ebul-Hayr Han'dan ayrıılıp Yedisu bölgesine gelerek Doğu Çağatay (Moğolistan) hanı Esen Buga'nın himayesine girmişlerdir. Kazak Hanlığı'nın kurucuları olarak kabul edilirler.

⁵⁰² Pişçulina, s. 247.

Kanglılar ve beyleri, Beccik ismiyle Sultan Said (1514-1533)'le birlikte Andican'a gönderilen kavimler ve emirler arasında da yer alırlar. Sultan Said'in hizmetine verilen Kanglı emirleri arasında Mirza Muhammed Beccik ve kardeşi Bek Muhammed ile Ali Mirza Beccik'in adları zikredilir.⁵⁰³ Andican civarında bulunan Kanglı beylerinden Sultan Ali Mirza Beccik, Mir Ayyubi, Mir Muhammed ve Mir İbrahim, Semerkand'ı ele geçiren Babür'ün emrinde de görülmektedirler.⁵⁰⁴

Yedisu Kanglılarının bir kısmı bozkırdakiler gibi Altın Orda sahasında Doğu Deşt-i Kıpçak'ta ortaya çıkan ve XV. yy.ın sonu ile XVI. yy.ın başlarında Maverâünnehir'e de hâkim olan Şeybanilerle Maverâünnehir'e gitmişlerdir. Kalanlar ise Kazak han ve sultanların şahsi asker veya muhafızları arasında görev alarak bozkırın değişik yerlerine yerleşmişler ve ancak Taşkent civarında ayrı bir grup olarak varlıklarını koruyabilmişlerdir.⁵⁰⁵

⁵⁰³ Dulati, s. 301.

⁵⁰⁴ Dulati, s. 316.

⁵⁰⁵ Aristov, *Zametki*, s. 404; S. Amanjolov, *Voprosı Dialektologii i İstorii Kazahskogo Yazıka*, Almatı 1997, s. 94.

3-Deşt-i Kıpçak (Cuci Ulusu/Altın Orda)’taki Kanlılar

Cuci Ulusu’nda karşımıza çıkan Kanlılar, Moğolların Deşt-i Kıpçak’a geldiği sıralarda İrtiş-Yayık-Seyhun nehirleri üçgeninde bozkırda yaşayan, XIII. yy.ın ilk yarısında Moğollar tarafından itaat altına alınan Kanlıların kalıntılarıdır. Moğolların bölgeye hâkim olmasından sonra, uzunca bir süre, beyleri Tulubay idaresinde Altın Orda’da ayrı bir il durumunda karşımıza çıkana kadar, haklarında herhangi bir kayıt yoktur.

Deşt-i Kıpçak’ta Cuci Ulusu’nun siyasi tarihinde mühim rol oynayan Türk illerinden biri, Karluklar ve Uygurlarla birlikte Kanlılar olmuştur. Cengiz dönemi Moğol istilasıyla birlikte Deşt-i Kıpçak’a giren Moğol kabileleri yerli Türk unsurlara nispetle çok daha az olmalarına rağmen Moğolların eline geçen diğer ülkelerde olduğu gibi Altın Orda’da da hâkimiyeti elde tutmayı başarmışlardır. Ancak Uygurlar ve Kanlılar gibi bu Moğol hiyerarşisini kırarak istisna teşkil eden Türk illeri de çıkmıştır ki, bunlar Kanlı boyundan Tulubay gibi ancak beyleri vasıtasıyla etkili olmuşlardır.

Kanlı-Tulubay, Altın Orda hanı Berdi-Bek (1357-1360)’in atalığıdır. Berdi-Bek üzerinde tesis ettiği nüfuz ve uyguladığı siyasetle Sayın Han (Batu Han) sülalesinin yok olmasına ve Altın Orda’nın fetret devrine sürüklenmesine sebep olmuş, birçok Moğol ileri gelenlerinin olduğu kadar devletin de kaderiyle oynamış mühim bir şahsiyettir. Altın Orda tarihinin önemli kaynaklarından *Cengiz-Name* yazarı Ötemiş Hacı’ya göre Kanlı-Tulubay “*kalabalık ve güçlü bir boya*” mensuptu. Han üzerinde büyük etki sahibi idi. Öyle ki, Han onun söylemediği hiçbir işi yapmazdı. Sumay⁵⁰⁶ adında bir oğlu vardı. Bahadır, yiğit bir okçu idi. Fakat oğlu Sumay, haydutluk yaptığı için Canı-Bek Han (1340-1357) tarafından öldürülmüş, bu da Tulubay’ın öfkesine yol açmıştı.⁵⁰⁷

⁵⁰⁶ Ötemiş Hacı’da Sumay şeklinde kaydedilen bu isim M. Kafalı’da Sarıg Bek olarak geçer. Bkz. M. Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul, 1976, s. 86.

⁵⁰⁷ Ötemiş Hacı, *Çingiz-Name*, Haz. V. P. Yudin, Yu. G. Baranova, M. H. Abuseitova, Alma-Ata 1992, s. 108.

Oğlunun öldürülmesinden dolayı Canı-Bek'e karşı derin bir kin besleyen Tulubay, intikam almak için fırsat kollamaya başlamıştı.

Canı-Bek Han, Azerbaycan seferinden dönerek Saray'a geldiğinde hastalığı iyice artınca Tulubay aradığı fırsatı bulmuştur. Hemen gizlice Tebriz'de bulunan oğlu Berdi-Bek'e haber yollayarak babasının ölmekte olduğunu bildirmiş, bir an evvel gelerek tahta çıkmasını istemiştir. Berdi-Bek'in kendisine haber vermeden Saray'a gelmesi Canı-Bek'i endişelendirmiş, ancak torununu çok seven Taytuğlu Hatun onu teskin etmeye çalışmışsa da Canı-Bek'in endişesinde ne kadar haklı olduğu çok geçmeden anlaşılmıştır. Canı-Bek, oğlu Berdi-Bek'le anlaşılan Kanlı-Tulubay'ın adamları tarafından boğularak öldürülmüş, Berdi-Bek tahta çıkarılmıştır. M. Kafalı'nın Rus kroniklerinden *Nikonovskaya Letopis'e* dayanarak bildirdiğine göre⁵⁰⁸ tümen beyi Kanlı-Tulubay, Berdi-Bek'i "*Sen tahta çıkabilmek için babanı bertaraf etmelisin!*" diyerek kandırmış, ayrıca birçok vaatle bazı emirleri de kendi tarafına çekerek, her şeyi hazırladıktan sonra Canı-Bek'i boğdurmak suretiyle öldürtmüştür (23 Temmuz 1357). Berdi-Bek'in han olmasıyla durumu iyice güçlenen Tulubay, Canı-Bek'i öldürtmekle öfkesi dinmemiş olacak ki, Ötemiş Hacı'nın kaydına⁵⁰⁹ göre Berdi-Bek Han'a, "*Sen şimdi gençsin. Bu sırada doğacak çocukların büyüyecekler ve seninle aynı olacaklar. Sen günden güne yaşlanacaksın, onlar ise büyüüp erkek/yiğit olacaklar. Sana karşı çıkıp yarın, yani ihtiyarladığında hanlığı elinden alacaklar. Onları şimdi öldürüver. Yaşlanmaya başladığın zaman onları rahat bırakırsın.*" şeklinde telkinlerde bulunarak fitne ve fesat yaymaya devam etmiştir. Berdi-Bek'in babasının yerine tahta çıkmasının çok ani gerçekleşmesi dolayısıyla büyük ümeradan Moğol Buka, Emir Ahmed ve Emir Nangıtay gibi biatte geciken ve imtina edenler anında öldürülmüşlerdir. Öyle ki, henüz sekiz yaşında olan bir kardeşi dâhil hepsi katledilmiştir.⁵¹⁰

Berdi-Bek Han, Kanlı-Tulubay'ın tavsiyesi ile bütün kardeşlerini yok edip yalnız kendi oğlunu bırakmış, o da ölünce kederinden kendini içkiye vermiş ve bu düşkünlüğü yüzünden üç yıllık saltanattan sonra kendi de ölmüştür. Mensubu bulunduğu sülaleyi yok etmesi dolayısıyla Cuci Ulusu'nda Berdi-Bek Han'a, "*Kökün Kırgan Köten Han*" (kökünü/soyunu kurutan/kıran han) denmiştir. Onun da ölümüyle Batu Han (Sayın Han) soyundan gelen Ak-Orda (Altın Orda) hanedanı son bulmuştur.⁵¹¹

⁵⁰⁸ Kafalı, s. 84-85.

⁵⁰⁹ Utemiş Hacı, s. 108.

⁵¹⁰ Kafalı, s. 85.

Utemiş Hacı, s. 108; Kafalı, s. 38, 86.

Kanglı-Tulubay, Uygur Bacırtuk-Boğa'ya⁵¹² benzer bir hüviyette görünmektedir. O da, Bacırtuk-Boğa gibi Sayın Han sülalesini yok etmek kastıyla hareket etmiştir. Onun tahrikleriyle Berdi-Bek'in takip ettiği siyaset neticesinde Cuci Ulusu'nda ciddi iç karışıklıklar başlamıştır. Berdi-Bek'in son yıllarında başlayan bulkak (fetret) devri ancak Doğu Deşt-i Kıpçak'ta Urus Han (1369-1379)'ın rakiplerini alt ederek 1369'da idareyi ele almasına kadar devam etmiştir.

Kanglı-Tulubay'ın Berdi-Bek Han'ın atalığı aynı zamanda da tümen beyi olduğu ifade edilmişti. Tulubay, "rükn-i a'zam-ı devlet"⁵¹³ tabirini kullanmıştır. Altın Orda'da "atalık" vezir hüviyetinde olup kurultay azalarından biriydi. Aynı şekilde tümen beyleri de kurultay üyesi idi. Altın Orda'da tümen beyleri ve bin beyleri arasında Nogay gibi Cuci neslinden olan oğlanlar bulunduğu gibi aynı zamanda Kıyat Astay, Secut Alatay, Kongrat Nangıtay, Kıyat Mamay gibi isimlerinden de anlaşılabileceği üzere çeşitli kabilelerin emirleri mevcut olup bunlar kabilelerin irsi başbuğları idiler.⁵¹⁴ Daha açık ifadeyle, "*Cuci Ulusu'nun kaderinde mühim rol oynamış her Türk ve Moğol beyleri isimlerinden de anlaşılabileceği gibi her biri bir il veya kabilenin mezkûr başkanı, Cuci hanedanı adına hakiki hâkimiyeti ellerinde bulunduran kimselerdir.*"⁵¹⁵ Bu anlamda Kanglı-Tulubay da Kanglı boyu veya ilinin irsi başbuğu idi ve onu Cuci Ulusu içerisinde Moğol beylerinin dahi üstüne çıkaran güç, hiç kuşkusuz Ötemiş Hacı'nın ifade ettiği üzere, "*çok kalabalık ve güçlü bir boya*"⁵¹⁶ mensup olmasıydı. Kabile ve il başkanlarının faaliyetleri bir anlamda kabile ve illerin tarihidir. Beyleri vasıtasıyla dolaylı olarak tabi oldukları devlete bağlı olan iller ve kabileler, devlet içerisinde devletçikler durumundaydılar ve başta sayıları olmak üzere diğer hususiyetleri nispetinde etkili oluyorlardı.

⁵¹² Uygur ilinden Bacırtuk-Boğa, Altın Orda hanı Toktoga Han (1290-1312)'ın atalığıdır (atabey). Toktoga Han hayatta iken birçok Altın Orda şehzadesinin öldürülmesine sebep olmuştur. Yalnızca Toktoga Han'ın oğlu İl-Basar hayatta bırakılmış, o da ölüverince Toktoga Han da kederinden ölmüştür. Bu durumu hazırlayan Uygur beyi Bacırtuk-Boğa'nın hareketi, Kırımlı Abdülğaffar'ın ve Ötemiş Hacı'nın nakillerinden anlaşıldığı üzere Moğol hâkimiyetine son verip tekrar Türk hâkimiyetini kurmaya matuf idi. Tokta Han'ın ölümü üzerine kendi ilinin çokluğuna ve kuvvetine dayanarak Bacırtuk Boğa kendini Altın Orda hanı ilan ettirmiştir. Şehzadelerin öldürülmesi sırasında kaçırılarak kurtarılan Özbek Han, kendisini kaçırarak Moğol boylarının hile ile Bacırtuk Boğa'yı öldürmeleri üzerine tahta çıkabilmişti. Bkz. Kafalı, s. 37.

⁵¹³ M. Kafalı (s. 121-122), Natanzi'nin *Tarih-i Mu'ini* adlı eserinden naklen Tulubay'ın, "rükn-i a'zamı devlet" tabirini kullandığını yazar. Anlaşıldığı kadarıyla "devletin en güçlü, nüfuzlu adamı" anlamında bir ifadedir.

⁵¹⁴ Kafalı, s. 121-122.

Kafalı, s. 38.

⁵¹⁶ Utemiş Hacı, s. 108.

Berdi Bek zamanında Altın Orda'nın kargaşaya sürüklenmesi, ülkedeki diğer unsurlar gibi Kanglıları da etkilemiştir. Tulubay idaresindeki bir grup Saray civarında kalırken, Kanglıların asıl kütlesi, bu sırada "Sol Kanat" hal-kının başında bulunan ve kargaşa nedeniyle güneye, Sırderya taraflarına göç eden Kıyat boyu beyi İsatay oğlu Cir/Jır Kutlu (Şir/Şar-Kutlu)⁵¹⁷ idaresindeki diğer boy ve uruglarla Sırderya kıyılarına gelmiştir.⁵¹⁸ Güneye Sırderya boylarına inen Kanglıların, çok geçmeden bu bölgede hâkimiyeti ele geçiren, Emir Timur (1370-1405) ve Toktamış (1379-1397)'a karşı verdiği mücadelelerle şöhret bulan Cuci'nin oğu Tokay Timur soyundan Urus Han (1369-1378/1379 Doğu Deşt-i Kıpçak, son yıl aynı zamanda Saray hanı)'ın ordusunun asıl kütlesini oluşturdukları ifade edilmektedir.⁵¹⁹

Urus Han'ın Doğu Deşt-i Kıpçak'a hâkim olmasında etkili olduğu belirtilen Kanglılar, Timur'un desteğiyle önce Urus Han'ı bertaraf ederek Doğu Deşt-i Kıpçak'a, ardından da Saray tahtını ele geçirerek Cuci Ulusu'nu tek çatı altında birleştiren Toktamış zamanında yeniden merkeze bağlanmışlardır. Ancak çok geçmeden Toktamış'ın Emir Timur (1370-1405) karşısında Terek (1395)'te aldığı mağlubiyet ve ülkenin tahrip edilmesi sonucu Altın Orda dağılma sürecine sürüklenince XV. yy.ın ilk yarısında Doğu Deşt-i Kıpçak'ta hâkimiyet Nogaylar ile Şeybanilerin eline geçmiş, Kanglıların bir kısmı Nogaylar bir kısmı da Şeybaniler hâkimiyetinde kalmıştır.

⁵¹⁷ Utemiş Hacı, s. 67; K. Calayır, *Cami at-tavarih (Şecireler Cıymağı)*, Almatı 1997, s.114.

⁵¹⁸ E. Saray, *Nogaylı*, Almatı 2009, s. 293-294.

⁵¹⁹ Saray, s. 294; Ç. Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy*, T. I, Alma-Ata 1961, 157, 213. Kadırgali Calayır'ın, 1602 yılında yazdığı "Cami at-tavarih" adlı meşhur eserine dayandırılan bu bilgiyi ihtiyatla karşılıyoruz. Zira K. Calayır'ın söz konusu eserinin Kazak Türkçesinde Almatı'da yapılan baskısında, Urus Han (1369-1379)'ın ordusunun sağ kolunun (maymene) 2 san (1 san 1000 kişidir. Bkz. Valihanov, I, s. 213) Katağanlardan oluştuğu ve bunlar arasından çıkmış ulu isimler bulunduğu yazılıdır (Bkz. Calayır, s. 126). Katağanlar ayrı bir boydur. Bir yanlışlık olabilir mi bilemiyoruz. Fakat eseri el yazmasından inceleyen Ç. Valihanov'un, "Katağan" yerine "Kanglı" ifadesini kullandığını ifade edelim (Bkz. Valihanov, I, s. 157).

4- Altın Orda'dan Günümüze Kânglılar

a- Nogaylar İdaresindeki Kânglılar

Emir Timur'un saldırıları sonrası Altın Orda'nın kendini toparlayamaması ülkeyi uzun süren taht mücadelelerine ve dağılmaya götürmüş, XV. yy.ın ilk çeyreğinde, Doğu Deşt-i Kıpçak'ın batısında Edige soyundan mirzalar idaresinde Nogaylar, orta ve kuzey kesimlerde de Şeyban/Şiban soyundan Ebul-Hayr Han (1428-1468) hâkimiyet kurmuştur. Doğu Deşt-i Kıpçak'ın Nogaylar ve Şeybaniler idaresinde ikiye ayrılması, bölgedeki diğer boy ve uruglar kadar Kânglıları da derinden etkilemiştir. Zira bu bölünmeyle Kânglılar, farklı iki siyasi yapı içerisinde kalmışlar, buna bağlı olarak bundan sonraki tarihleri tamamen farklı mecralarda gelişmiştir.

Şeybaniler idaresindeki Kânglıların bir kısmı, Ebul-Hayr (1428-1468)'ın son dönemlerinde baş gösteren huzursuzluk yıllarında ondan ayrılarak ilk Kazak hanları olarak kabul edilen Canibek ve Kerey idaresinde doğuya geleerek Çu, Talas ve Sırderya kıyılarıyla Karadağların güney eteklerine yerleşmişlerdir.⁵²⁰ Kazak ve Özbek hanlıklarında varlıklarını devam ettirecek olan bu Kânglılardan aşağıda ayrıca bahsedilecektir.

Kânglıların asıl kütlesi ise, (gerek Şir-Kutlu idaresinde Sırderya taraflarına gelen ve daha sonra Urus Han'ın idaresine giren gerekse Tulubay idaresinde Saray civarında kalanlar⁵²¹) Nogaylarla birlikte hareket etmişlerdir. Orta Kazakistan'dan İdil'e, Aral ve Sırderya'dan Başkurdistan'ın içlerine kadar geniş bir alana hâkim olan Nogay mirzaları çevresinde çoğunlukla bunlardan kim-seler bulunmuş, elçilik faaliyetleri bunlar tarafından yürütülmüştür. Aralarından Kara-Bayis Kânglı isimli meşhur bir jırav (ozan) çıkmıştır.⁵²²

⁵²⁰ Pişçulina, s. 43.

⁵²¹ Tulubay idaresinde Saray civarında kalan grupların önce Şeybaniler sonra da Kazak hanları idaresine girdikleri söylene de bunun gerçeği yansıtmadığı anlaşılmaktadır. Saray, s. 294.

1556 yılında Astarhan'ı işgal eden Rusların baskısı ve 1557-1558 yıllarında baş gösteren ve XVII. yy.ın başlarında da tekrar eden kıtlıklar Nogayları siyasi ve iktisadi krize sürükleyince Nogay birliği dağılmıştır. Bir kısmı İsmail Mirza idaresinde Ruslara bağlanırken, Ruslara karşı olan ancak, bu konuda bir çözüm yolu bulamayan kalabalık küteller, çareyi göç etmekte bulmuşlardır. Türk tarihindeki son büyük göçleri temsil eden bu hareket, Başkurt sahasının güney kesimlerini de etkileyecek şekilde gelişmiş, Batı Kazakistan bozkırlarının büyük ölçüde boşalmasına yol açmıştır.⁵²³ Nogayların bir kısmı güneye Maveraiünnehir ve Hive taraflarına, kalabalık gruplar ise İdil'in batısına geçerek, Kafkaslara ve Karadeniz'in kuzey bozkırlarına, Kırım taraflarına yerleşmişlerdir. Asırlardır Doğu Deşt-i Kıpçak bozkırlarını yurt tutan Kanglılar da işte söz konusu Nogay göçleriyle yurtlarını terk etmek durumunda kalmışlardır. Bazı gruplar Nogaylarla birlikte (Nogay mirzalarından Ormambet'in çocukları idaresinde) batıya Kafkaslara ve Kırım tarafına⁵²⁴ göç etmişlerdir. Kafkasya'da Nogaylar⁵²⁵ ile Kırım Tatarları⁵²⁶ arasında karşımıza çıkan Kanglılar bunlardır. Karakalpaklar, Nogaylardan ayrılan bir kol oldukları için onlar arasındaki Kanglıların da Nogaylarla Aral civarına geldiklerini söyleyebiliriz. Bazı grupların da Başkurt sahasına çıktığı anlaşıyor. Kafkasya'ya gidenlerin kalıntılarının, günümüzde Dağıstan Muhtar Cumhuriyeti Stavropolsk Krayonu'nda Yedisian (Cetisan) Nogayları içinde bulunduğu bilinmektedir. Dağıstan'da Nogayların yaşadıkları yerler arasındaki Mineralovod şehrinin eski "Kanglı avulu" (köyü) olduğu kaydedilmektedir.⁵²⁷ Bu köyle ilgili bir kahramanlık türküsü⁵²⁸ günümüze kadar gelmiştir.

⁵²³ Nogay-Rus, Nogay-Başkurt münasebetleri ve Nogayların göçü hakkında geniş bilgi için bkz. Togan, *Türkistan*, s. 139-147.

⁵²⁴ Saray, s. 294.

⁵²⁵ Tınışbayev, s. 28; Golden, s. 242; Kaydar, s. 247; Kuzeyev, s. 362; KSE, VI, s. 457.

⁵²⁶ Tınışbayev, s. 28; Golden, s. 242; Kuzeyev, s. 362.

⁵²⁷ S. A. Kalmıkova, *Nogay Halk Yırları*, Moskova 1969, s. 14.

⁵²⁸ "Kanglı avul" (Kanglı köy) adlı bu türkünün Nogay Türkçesi ve Türkiye Türkçesini alt alta veriyoruz. Nogay Türkçesi: Ketti ozdı yıllar / Tögüldü köp köz yaslar / Batir eldin kününde / ... Yıltıradı kılışlar. Yav keldi ayamay / Kart sabiy dep karamay / Ak şatırlar kül boldı / Saspekledi kart anay. Şıyrış tavdın tübi / Kümistey taza küni / Arslan yürekli avıl Kanglı. Kanman kirgen halkga / Yaman şıgar degenler / Yav aldına şaptılar / Kırk avıdan batirler. Yavdan zor körmegen / Korkup şıdap bilmegen / Nogayımdan bir keşe / Dünyadan mınglap ketgen. Şıyrış tavdın tübi / Kümistey taza küni / Arslan yürekli avıl Kanglı. Türkiye Türkçesi: Geldi geçti yıllar/Döküldü çok gözyaşlar / Kahraman elin zamanında / Parıldadı kılıçlar. Düşman geldi acımadan / Yaşlı çocuk diye bakmadan / Ak çadırlar kül oldu / Şaşırdı yanlı anne. Sığırılı dağın yanı / Gümüş gibi temiz güneşi / Arslan yürekli köy Kanlı. Kanla gelen halka / Kötülük gelir demişler / Düşman önüne çıktılar / Kırk köyden kahramanlar. Düşmana boyun eğmemiş / Korkup kaçmak bilmemiş / Nogayımdan bir gecede / Dünyadan binler göçmüş. Sığırılı dağın yanı / Gümüş gibi temiz güneşi / Arslan yürekli köy Kanlı...

Karadeniz'in kuzeyine yerleşen Kanglılar Nogaylarla birlikte, bölgede Osmanlı'nın yerini Rusların almasına bağlı olarak zamanla daha batıya kayarak Romanya ve Bulgaristan'ın doğu taraflarına doğru yayılmışlar, gerek buralara gerekse Kafkasya'ya yerleşenlerden bazıları sonradan Türkiye'ye göç etmiştir. Türkiye'ye göç eden Nogaylar arasında Kanglılara da rastlanmaktadır.

b- Harezmi/Hive Bölgesindeki Kanglılar

Hive Hanlığı (1512-1920)⁵²⁹, Şeybaniler hükümdarı Muhammed Şeybani'nin 1510 yılında ölmesi üzerine, aynı soydan İlbars'ın Harezmi bölgesinde bağımsızlığını ilan etmesiyle kurulmuştur. İddiaya göre, bu hanlık topraklarında görülen Kanglılar, hanlığın kurucusu İlbars Han (1512-1525)'la Harezmi'ye göç eden boydardır.⁵³⁰

Hive Kanglıları, XVII. yy.'ın ortalarına kadar ayrı bir boy olarak gelmişler, bu tarihlerde ise Kıpçaklarla birleştirilerek Kanglı-Kıpçak boy birliği hâline getirilmişlerdir. Munis'in *Firdevs al-İkbal*'ine göre, 1646/1647'de Hive'de Özbeklerin yardımıyla tahta çıkan Ebulgazi Bahadır Han, idareyi ele aldıktan sonra Hive Özbeklerini "dört tayfa" (boy) hâlinde bir araya getirmek suretiyle yeni bir idari düzenlemeye gitmiştir. İşte bu yeni yapılanmada Kanglı ve Kıpçak tek bir tayfa (boy) yapılmış olup toplam on dört alt boy birleştirilmiş, bundan böyle bu yeni oluşum "Ondört boy" şeklinde adlandırılmıştır.⁵³¹ 1694/1695 yılında Hive hanı Ernek'i devirmek için kurulan orduda Kanglılardan da asker toplanmıştır. Yapılan baskın sonunda Ernek Han öldürülmüş ve yerine Coçi (Cuci) Sultan han yapılmıştır.⁵³² Kanglıların isimleri daha sonraki dönemlerde de geçmekle birlikte takibi zordur.

Kanglılar, aynı bölgedeki bir başka Türk topluluğu olan Karakalpaklar arasında da mevcut⁵³³ olup Kıpçaklara bağlı bir grup⁵³⁴ olarak günümüze kadar gelmişlerdir. Nüvesini XVI. yy.'da Nogaylardan ayrılan boy ve urugların oluşturduğu Karakalpaklar, esas itibarıyla "Kongrat/Koñratlar" ve "Ondört ru" (Ondört urug) olmak üzere ikiye ayrılırlar. Kanglıların bağlı olduğu Kıpçaklar,

Bkz. Kaynak: Arslanbek Sultanbekov. Erişim, <http://www.hocam.com/forum/187186/3/kanli/> (20 Ocak 2012).

⁵²⁹ Hive Hanlığı, 1920 yılına kadar devam etmiş de 1873'ten sonraki dönem Rus idaresi altında geçmiştir.

⁵³⁰ S. Yılmaz, XVI-XX. Yüzyıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi, Ankara 2006, s. 66.

⁵³¹ MPİKH, s. 452.

⁵³² MPİKH, s. 457.

⁵³³ Tınışbayev, s. 27; T. A. Djanko, *Oçerki İstoriçeskoj etnografii Karakalpakov*, M-L 1950, s. 45, 111; *Karakalpakstan ASSR Tarihi*, T. I, Nökis 1995, s. 121; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 242; Kaydar, s. 242-243; Yılmaz, s. 26, 27, 66, 80; Kuzeyev, s. 363; KSE, VI, s. 457.

⁵³⁴ Kuzeyev, s. 363.

Ondört ru grubunun dört boyundan biridir. Hive'deki Ondört ru ile Karakalpaklardaki Ondört ru arasında doğrudan bir ilişki olup olmadığı bilinmiyor. Karakalpak "Ondört uruğu"nın Hive'nin etkisiyle oluştuğu sanılmaktadır.⁵³⁵ Hakikaten, yapıları da bu izlenimi vermektedir. Hive'deki Ondört ru sadece Kanglı ve Kıpçaklardan oluşurken, Karakalpak Ondört ru'da Kıtay, Kıpçak, Keneges ve Mangıtlar yer alır.

Kazak dil bilimci A. Kaydar'ın⁵³⁶, kendisi de Karakalpak Kanglılarından olan tarihçi Husniddin Hamidov'dan naklettiğine göre, Karakalpak Kanglılarının yedi atası şöyledir: İrgaktı Kañlı, Aşamaylı Kañlı, Kapkanlı Kañlı, Ormanşı Kañlı, Juansan Kañlı, Şomaşalı Kañlı, Toğız Ortak Kañlı. Ayrıca, Karakalpaklar arasındaki 23 uruğun hepsinde de Kanglıların bulunduğunu ileri süren Kaydar, N. N. Baskakov'un editörlüğünde yayınlanan *Karakalpaksko-Russkiy Slovar*'a atıfta bulunarak bir de liste verir.⁵³⁷ Ancak verdiği listedeki "Kandekliiler" değilse bile "Kenegeslerin" Kanglı olduğunu söyleyemeyiz.

Harezm bölgesindeki bir diğer Türk topluluğu Türkmenlerdir. Türkmenler arasında Kanglıların adı geçmemekle birlikte, Türkmenistan'da yapılan bir çalışmada, Türkmen boylarından "Arabacı"ların Kanglılar olabileceği ileri sürülmüştür.⁵³⁸

Tarihî kayıtlarda XVII. yy.dan beri takip edilebildiği söylenen bu boyun, Mangışlak ve Balkan (Balhan) taraflarında ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bozkırda yaşam şartlarının zorlaşması nedeniyle, sonradan vahalık alanlara göç etmişlerdir. Büyük bir grup Çercev taraflarına gelip şimdiki Denev, Farab ve eski Burdalık bölgelerine, diğer bir grup da Hive civarına yerleşmiştir. Günümüzde Arabacıların temsilcileri Türkmenistan'da Denev ilçesinin Barakız, Kelleayak, Zergömen ve Arakı köylerinde; Karakalpakistan'ın Biruni ve Amuderya ilçelerinde yaşamaktadırlar. Azerbaycan'ın Barda ve Kedebeğ bölgelerinde de Arabacılar vardır ve yaşadıkları köylerin adı da Arabacı adıyla anılmaktadır.⁵³⁹

İlk defa Munis'in *Firdevs al-İkbal*'inde geçtiği belirtilen Arabacı ismine, Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lûgat-it-Türk*'ünde, Reşideddin'in *Cami'ü't- Te-*

⁵³⁵ Yılmaz, s. 118.

⁵³⁶ Kaydar, s. 242.

⁵³⁷ Kaydar'ın verdiği listedeki, "Akpişak, Davlet, Dobal, Jel, Juvan, Karğa, Ömir, Seytimbet ve Usak" boylarının "Keneges"e; "Bayğaravşı, Baykarağan, Jarımköşe, Kırksadak, Misekkarağan ve Hantekli" boylarının ise "Kandekli" boyuna mensup oldukları yazılıdır. Kaydar; Keneges ve Kandekliileri de Kanglı kabul etmiştir (bkz. Kaydar, s. 243-244). Ancak, yaygın kanaat Kenegeslerin, Kang-kuo halkı oldukları yönündedir. Kaydar, Kanglılar ile Kang-kuo halkını aynı kabul ettiği için, Karakalpaklar arasındaki Kenegesleri de Kanglı olarak vermiştir.

⁵³⁸ S. Ataniyazov, *Şecere, Ansiklopedik Türkmen Etnik Adları Sözlüğü*, Haz. Yakup Karasoy-Ufuk Deniz Aşçı, Konya 2005, s. 82.

⁵³⁹ Ataniyazov, s. 82.

varih'inde ve özellikle de Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terâkimesi*'nde Türkmen boyları arasında rastlanmamaktadır. Bununla birlikte, Türkmenler arasındaki varlıklarının tespitinden çok daha önce "yörükân taifesinden Arabacı cemaatı"nın⁵⁴⁰, Edirne Kazası (Paşa Sancağı)'nda yaşadığı Osmanlı arşiv belgeleriyle sabittir. Harezmi bölgesi dışında Azerbaycan ve Osmanlı Edirne-si'nde görülmeleleri, Hazar ötesinden batıya göç ettiklerini ve doğuda kalan kütelerin sonradan Harezmi sahasında ortaya çıkan Türkmenlere ve Karakal-paklara karıştığını gösteriyor.

Bu boyun Kanlılarla ilişkisine gelince, bunu ortaya koyacak elimizde pek bir veri yoktur. Ancak dikkatimizi çeken bir husus vardır: Osmanlı belgele-rinde yine Edirne Kazası'nda yörükân taifesi arasında, Kanlılardan olduğunu düşündüğümüz "Kanlı/Kanlı"⁵⁴¹ adlı bir cemaat vardır.⁵⁴² Arabacı ile Kanlı isimlerinin manası aynıdır. Adlarının manası "araba"yla ilgili olan bu iki bo-yun aynı yerde görülmesi ilginçtir. Bununla birlikte Arabacıların, Kanlıların tarihî yurtlarından Mangışlak civarında ortaya çıkmaları, onların Kanlılar olabileceği şeklindeki görüşü kuvvetlendirmektedir. Belki de eskiden beri Kanlıların bir kısmı bu isimle anılmış ya da Kanlı adı ile birlikte Arabacı adı da kullanılmış olabilir.

c- İdil-Yayık Bölgesindeki Kanlılar

Günümüzde Tataristan ile Başkurdistan Özerk Cumhuriyetlerinin bu-lunduğu İdil-Yayık bölgesinde, Kanlı kabilesi ile Kanlı-Uranların⁵⁴³ varlığı

⁵⁴⁰ Türkay, s. 204.

⁵⁴¹ Kanlı adı, "Kanlı" şeklinde de yazılmaktadır. Başkurtlar bu şekilde yazdıkları gibi, Kazak, Kırgızlar da Kafılı, Kanlı şeklinde yazmaktadırlar.

⁵⁴² Türkay, s. 454.

⁵⁴³ Başkurt boylarını konu alan çalışmalarda Uranların, Kanlı kökenli olduğu pek dile getirilmez ve ayrı bir boy olarak ele alınır. Hatta Kuzeyev (s. 360) gibi Aral ve Sırderya bozkırlarında Türkleşmiş Moğol boyu olduğunu söyleyenler vardır. Maalesef, daha başka Türk boyları için de kullanılan bu Türkleşme hadisesinin izahını yapan da yoktur. Konar-göçerlerin dillerinin değişmesi yani dillerini tamamen unutup bir başka halkın dilini benimsemesi çok uzun bir zaman dilimi içinde ve ancak özel koşullarda pek çok şartın bir araya gelmesiyle mümkün olabilecek bir durumdur. Çin'e, Avrupa'ya, Hindistan ve Yakın Doğu'ya göç edenler için dil de-ğişikliğinden ve daha başka değişimlerden bahsedilebilir. Ancak geniş bozkırlarda at sırtında yaşayan, baskı gördüğünde sürekli yer değiştiren ve boy teşkilatı gibi sıkı bir bağa sahip olan insan toplulukları için (Türk olsun Moğol olsun) böyle bir durumdan bahsetmek kesinlikle bi-lim adına yapılmış olamaz. Özellikle Rusya menşeli ya da oradan beslenen bazı araştırmacılar çok rahat bu tür cümleler kurabilmişlerse de bu çalışmanın değişik yerlerinde ifade edildiği gibi, Uranların bir Kanlı boyu olduğu açıktır ve Kanlıların Türklüğünü de tartışan kimse yoktur. Elbette bizim dışımızda da Uranların Kanlı kökenli olduklarını ifade eden tarihçiler vardır, bkz. Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s. 161; Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s. 29; İ. Togan, *aynı bildiri*.

çoktandır bilinmektedir. İsenbike Togan'ın "İdil-Ural Bölgesinde Kanglılar ve Kanglı Turkey Köyü"⁵⁴⁴ adlı çalışmasıyla, Başkurt kabilelerinden Üsergenlerin de Kanglı kökenli olduklarını öğrendiğimiz gibi bölgede bilinenden daha fazla bir Kanglı varlığı olduğu da anlaşılmaktadır.

Kanglı-Uranlar ile Kanglı-Üsergenler günümüz Başkurt boylarından olup Uranlar, Başkurdistan'ın kuzeyinde⁵⁴⁵; Üsergenler, Doğu Deşt-i Kıpçak sınırında Küçük Cüz Kazaklarına komşu olarak ülkenin en güneyinde⁵⁴⁶ yerleşmektedir. Doğrudan Kanglı adını yaşatan gruplar ise Dim (Gök-İdil) vadisinden kuzeye doğru, yani Ortabatı Başkurdistan'a dağılmış durumdadırlar. Kanglı-Türkey köyü de, bu bölgede Büzdek ilçesinin güneyinde⁵⁴⁷ bulunmaktadır.

İdil-Yayık bölgesinde Başkurtlar ve Tatarlar arasında dağınık hâlde yaşayan ve daha çok Başkurt tarafında bulunan Kanglıların, bu bölgeye ne zaman ve nasıl geldikleri hususu açık değildir. Başkurt boy ve uruglarını konu alan eserinde Kuzeyev, Kanglıların, Ural Dağları etekleri ile Başkurdistan'ın güneybatı kesimlerine XII. yy. ile XIV. yy.'ın başlarında geldiklerini yazar ve Kanglılar arasında atalarının Karadeniz kıyıları ile Kırım'dan geldikleri şeklinde yaygın olduğunu ifade ettiği bir rivayeti aktarır.⁵⁴⁸ İ. Togan ise X-XI. yy.lar ile XIII. yüzyıllarda iki dalga hâlinde geldiklerini söyler.⁵⁴⁹

Hakikaten, tarihî kayıtlar ve şeceler ile coğrafi konumları ve tarihi hadiseler, İdil-Yayık bölgesine Kanglıların birkaç dalga hâlinde geldiklerine işaret etmektedir. Dede Korkut hikâyelerinden Ögircik Alp'ta, Yayık boyları yani Güney Uralların, Kanglıların yurtları olarak gösterilmesine bakarak ilk dalganın, Kıpçak devresinde ya da onların batıya çekilmelerini müteakip gerçekleştiğini söyleyebiliriz. XI. yy.'ın ikinci yarısı ile XII. yy.'ın ilk yarısı arasına tarihlendirebileceğimiz bu göçü, Moğol istilası yıllarında ikinci dalga takip etmiştir. Moğol istilası yıllarında bozkırdaki Kanglılar, bir yandan Moğolistan'dan Kıpçak bozkırına dalga dalga gelen kavimlerin, diğer yandan da Moğol ordularının baskısına maruz kalarak, muhtemelen batılarındaki Kıpçak engeli nedeniyle kuzeybatıya yönelmişlerdir. İstila öncesinde Kıpçak bozkırında yaşayan ve önemli bir kısmı Harezmşahların idaresine giren Uranların, aynı zamanda Başkurdistan'ın en kuzey ucunda karşımıza çıkmaları,

⁵⁴⁴ İ. Togan, *aynı bildiri*. Kanglılar arasında Üsergen damgalarının yaygın olması ile "turna" (tor-na) kuşunun her ikisinin de ortak ongunu olması da (Kuzeyev, s. 365) Togan'ı desteklemektedir.

⁵⁴⁵ Ş. Tipeyev, *Oçerki po İstorii Başkırîi*, Ufa 1930, s. 13; S. İ. Rudenko, *Başkiri: İstoriko Etnograficeskiye Oçerki*, M.-L. 1955, s. 52.

⁵⁴⁶ Tipeyev, s. 13; Rudenko, s. 51

İ. Togan, *aynı bildiri*.

⁵⁴⁸ Kuzeyev, s. 364.

⁵⁴⁹ İ. Togan, *aynı bildiri*.

bunların Moğol orduları önünden kuzeye çekildiklerini gösteriyor. Aynı ifadeyi, Kanglı-Türkey köyü⁵⁵⁰ de dâhil olmak üzere Başkurt ülkesinin batısında yaşayan Kanglılar için de kullanabiliriz. Ancak hemen ifade edelim ki, birkaç yıl önce köyün 550. kuruluş yılı kutlanmış olup köy müzesinde bulunduğu belirtilen Gilyajov (İlyasov) ailesine ait şecerede, köyün tarihi 1456 yılına kadar gitmektedir. Bu tarih Altın Orda'nın dağılma sürecini gösterse de Kazan Hanlığı sahasında bulunmaları, daha önceki bir dönemde geldiklerine işaret etmektedir. Moğol istilasıyla başladığını söylediğimiz ikinci dalga, Kuzeyev ve Togan'ın da belirttikleri gibi Altın Orda zamanında da devam etmiştir. Kanglılar arasında, Karadeniz kıyılarından ve Kırım civarından geldikleri şeklindeki rivayet de bunu gösterir. Bu rivayet, Kuzeyev'in de ifade ettiği gibi, bazı Kanglı gruplarının Başkurdistan'a gelmeden önce güneyde Moğollara tabi olarak Güney Rusya seferlerine katılmalarıyla ilgili olmalıdır. Bilindiği üzere, 1235 Kurultayında Batı seferine karar verilince hazırlıklar başlamış, ancak Moğol birliklerinin yeterli olmaması nedeniyle Batu'ya, bozkırdaki Türklerden asker toplama izni verilmişti. Hemen herkesin ittifak ettiği üzere, kurulan orduda hatırı sayılır ölçüde bozkırlı Türkler yer alıyordu. Moğollar geldiği sırada bozkırda Kanglıların yaşadığını yukarıda kaynaklarıyla ortaya koymuştuk. Rivayeti bu açıdan ele aldığımızda, Moğolların Batı seferine katılan ordudaki Türklerin büyük ölçüde Kanglılardan oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu ordunun yapısıyla ilgili olarak hep dile getirilen Kıpçak tespiti hatalıdır. Kuşkusuz Kıpçaklar da bulunmakla birlikte, onlar bu sırada esas itibarıyla Yayık ve İdil'in batısında yoğunlaştıklarından henüz tam manasıyla itaate alınmış değillerdi. Kıpçaklar üzerinde Moğol hâkimiyetinin tesisi, bu seferin en önemli sonuçlarından biridir.

Tekrar göçe dönecek olursak, Üsergenlerin göçünü de bu devrede mütalaa edebiliriz. Zira Üsergen şeceresinden⁵⁵¹ anlaşıldığı kadarıyla Üsergenler,

⁵⁵⁰ Önceden küçük bir şehir olduğu belirtilen (KSE, VI, s. 457) Kanglı-Türkey köyü, Başkurdistan'ın batısında Ufa yakınlarındaki Büzdek ilçesinin güneyinde bulunmaktadır. İ. Togan'ın verdiği bilgilere göre, 17. yüzyılda bu köy sadece Kanglı diye biliniyormuş. 18. yüzyılın ikinci yarısında ise Türkiye Bolğazi (Kuzeyev'in aktardığı Başkurt şeceresine göre, Kanglı reisi Atik'in oğlu olup, Kanglıların açlıkla boğuştuğu felaket yıllarında han seçilmiştir, bkz. Kuzeyev, s. 364.), ismindeki bir şahsın adından mülhem olarak Kanglı-Türkey olmuş. Rivayete göre Türkiye Bolğazi, köyün adına benim adımla ilave edin, demiş. Birkaç yıl önce köyün kuruluşunun 550. yılı kutlanmış olup köy müzesinde, biri 1456 yılına giden Gilyajov (İlyasov) ailesine, diğeri 1578 yılında yazıya geçirildiği belirtilen aynı köyden Reşat Yunusov Hanifoğlu ailesine ait iki şecere varmış. İkincisinin altına, Kanglıların, Moğol istilası yıllarında o yöreye gelip yerleştiklerinin rivayeti edildiği notu düşülmüştür. Daha fazla bilgi için bkz. İ. Togan, *aynı bildiri*.

⁵⁵¹ 1900 yılında Yılavur Kantonu (ilçesi) Kucanak köyü Başkurtlarından Şahigalim Tukumbetov tarafından kaydedilen Üsergen uruğu şeceresine göre, bu boyun atası olarak gösterilen Tuksaba Bey oğlu Meyten Bey Cengiz Han'ın çağdaşı olup, "beş çift deve yükü" hediye ile

Moğol istilas ı yıllarında, Sırderya ve Aral civarındaki bozkırlarda yaşıyorlardı ve burada beyleri Meyten, muhtemelen 1220'lerde, hediyelerle huzuruna çıktığı Cengiz Han'a itaat etmişti. Yine bir başka şecere ile Üsergenlerin de aralarında bulunduğ u Güney Başkurt boyları arasında yaygın olan göçle ilgili bir hikâyede de, aynı şekilde Urallara gelmeden önce Sırderya kıyılarında bulundukları ifade edilir.⁵⁵² Üsergenlerin Meyten adıyla Karakalpaklar arasında bulunması da bunun bir başka kanıtıdır. Bu ifadelerden Urallardaki yurtlarına Moğol istilas ı sonrası yani Altın Orda döneminde geldikleri açıktır. Ancak hangi devresinde olduğunu kestirmek güç görünüyor. Üsergen şeceresindeki bazı ifadeler, coğrafi konumları yani Kazaklarla komşu olmaları ve tarihî hadiseler⁵⁵³, ayrıca bu boyun aynı zamanda Karakalpaklar arasında bulunması, Altın Orda'nın dağılma sürecini, daha açık ifadeyle Nogay devresini ön plana çıkarmaktadır. Nogay devresi Başkurt tarihi için oldukça önemlidir. Bilhassa Başkurdistan'ın Orta ve Güney kesimlerinde yaşayan boyların tarihi söz konusu olduğunda Nogayları göz ardı edemeyiz.

Cengiz Han'a giderek itaat etmiştir (*Başkurt Şecereleri/Başkurt Şejerele re*, Haz. Ahat Salihov, Ankara 2009, s. 74-75, 135-136). Bu hadisenin Başkurt topraklarında olma ihtimali yoktur. Her ne kadar *Gizli Tarih*, Cengiz Han'ın emriyle Sübedey tarafından gerçekleştirilen batı seferi vesilesiyle Başkurtların adını zikrederse de, Başkurt ülkesinde Moğol baskısının hissedilmesi Cengiz sonrası yani oğ lu Ögedey zamanıdır. Başkurt yurdu bir yana, Başkurtlar ile Moğollar arasındaki Doğu Deşt-i Kıpçak'ın bile Cengiz Han zamanında tam olarak itaate alındığını söyleyemeyiz. Yani, Başkurt ülkesinde yaşayan boy ve urug beylerini Cengiz Han'ın huzuruna çıkma larını gerektirecek herhangi bir Moğol baskısı o dönem için söz konusu değildir. Meyten Bey'in hediyelerle Cengiz'in huzuruna çıkarak ona itaat ettiğ i şeklindeki dizeler, Üsergenlerin Başkurt topraklarında değil, Moğol baskısının en fazla hissedildiğ i Doğu Deşt-i Kıpçak bozkırlarında, büyük ihtimalle de Sırderya ve Aral'ın kuzeyinde Harezm ülkesine yakın yerlerde bulunduk larını ve aynı zamanda bu hadisenin yani Meyten Bey idaresindeki Kanglı-Üsergenlerin 1220'lerde Moğollara bağlandıklarını göstermektedir.

⁵⁵² Kuzeyev, s. 130, 131.

⁵⁵³ Kanglı-Üsergen şeceresinde (s. 76, 136), Üsergen'in sekizinci kuşaktan torunu olarak Tulubay ismiyle karşılaş ırız. Bu şahsın aşağı yukarı Berdi-Bek Han'ın atalığı Kanglı-Tulubay ile aynı dönemde yaşadığını söyleyebiliriz. Şecerede geçen Tulubay ile Kanglı-Tulubay aynı şahıs mıdır bilemiyoruz. Aynı şekilde Kanglı-Tulubay'ın Berdi-Bek Han sonrası faaliyetleri de takip edilemiyor. Ancak, onun emrindeki Kanglıların sonradan Nogay birliğ i içinde yer aldığını biliyoruz ki, bu da bizim için önemlidir. Çünkü, Üsergenlerin yaşadığı bölge Altın Orda sonrası Nogay mirzaları idaresine girdiğ i gibi, Nogaylar devrinde güney ve batı istikametine olduğ u gibi Başkurt yöresine de göçler olmuştur. Ayrıca, Deşt-i Kıpçak'ta Cuci Ulusu sahasında yaşayan Kanglıların Altın Orda sonrası tarihleri büyük oranda Nogay tarihi içinde gizlidir ve Nogayların yayılma sahası aynı zamanda onlar idaresindeki Kanglıların da yayılma sahasını gösterir. Yani, Başkurt yurdunun orta ve güney kesimleriyle Nogaylar arasında göz ardı edilemeyecek sıkı bir münasebet söz konusudur. Üsergenlerin, Başkurdistan'ın en güneyinde Deşt-i Kıpçak sınırında bulunmaları da ayrıca dikkate değerdir.

Altın Orda sonrası Başkurt yurdunun orta ve güney kesimleri Nogayların, Batı bölgeleri Kazan Hanlığı (1437/1444-1552)'ın; doğu bölgeleri ise Sibir Hanlığı (1480-1598)'nın nüfuzu altına girmiştir. Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgalini müteakip, 1554 yılında Başkurdistan'ın kuzey ve kuzeybatısında yaşayan Başkurt boyları, 1554-1556 yıllarında Nogaylar idaresindeki orta, güney ve güneydoğudaki Başkurt boyları Rusya'ya bağlanmışlardır. Ural ötesinde Sibir Hanlığı'na bağlı olanlar ise, 1580'ler ile XVII. yy.ın 20'li yıllarında Rus hâkimiyetini tanımışlardır.⁵⁵⁴

Başkurdistan'ın Rusya tarafından işgaline paralel olarak, 1554-1556 yılları arasında başta Kanglı Turkey köyü sakinleri olmak üzere Başkurdistan'ın batısındakiler ile kuzeyindeki Kanglı-Uranlar ve güneydeki Kanglı-Üsergenler Kazan Hanlığı'nın işgalinden hemen sonra Moskova Rusya'sına bağlanmışlardır.

Rusya'ya bağlanan ilk Başkurt boyları arasında yer alan Üsergenler, Moskova ile yaptıkları bir anlaşmayla Rus idaresine girmişlerdir. Moskova çarı IV. İvan (Groznyı) (1547-1584), Kazan'ı işgal ettikten (2 Ekim 1552) sonra, Kazan'ın doğusunda yaşayan dört Başkurt uruğuna haber göndererek, kendisine gelmelerini talep etmiş, aralarında Kanglı-Üsergen uruğundan Bıkbav Knez'in de yer aldığı eşit haklara sahip oldukları belirtilen dört urug temsilcisi Çar'a gitmişlerdir. Kazan'da Çar'ın huzuruna çıkan Başkurt temsilcileri, sadakatle ona hizmet etmeyi kabul etmişler, Çar da onları Tarhanlık derecesi ile mükâfatlandırmıştır. Bu görüşmede Başkurt temsilcileri, toprak ve suların ölçümünün yapılarak kendilerine verilmesini talep etmişler, Çar da, vergi ödemeleri karşılığında Nogay ve Sibirya yollarına (ya da kollarına) fermanlar göndererek ölçümler yaptırmış, her bir uruğa düşen toprak ve sular belirlenmiştir. Ölçümler sonucunda, Yayık Nehri boyunca aşağı sınırı Sarımsak/Sarımsak'tan, yukarı sınırı Bozsavıl'dan olmak üzere Kızıl, Sakmar ve Yılavır akarsuları ve buradaki dağlar; Açılı ve Üçkelik ile Sürem Nehri'nin başından sonuna kadar; Menev Nehri'nin başından (Kerevli'nin Taş Kiçevi'nden geçerek) Yalgız Öyenki'ye kadar; Nogay Kiçevi'nden geçerek İrtübek'in Üksire Tübeği ve Sulak Mörevişi'den, Ütkeş Karagay'dan Miyedük Dağı'ndan, Kalmak ve Bişazı Göllerinin başından (buradaki sular ve dağlar da dâhil), Ayda Bolan alanından, Elemsat'ın döküldüğü yerden, Sakmar'ın Altı Torataşı'ndan Laimbird'e tepesine kadar ve Tanalık suyunun Taş Kiçevi'nden Kamışlav'ın Kuştübe'sinden, Aktav'dan Çitüm Suyu'nun aşağı tarafındaki topraklar, Tüngevir ile Üsergen Başkurtlarına verilmiştir.⁵⁵⁵

⁵⁵⁴ Başkurt topraklarında Rus yayılmasına dair geniş bilgi için bkz. A. N. Usmanov, *Dobrovolnoye Prisoyedineniye Başkırıi k Russkomu Gosudarstvu*, Ufa 1982; *İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*, I, Ufa 2004, s. 105-110.

⁵⁵⁵ *Başkurt Şecereleri/Başkort Şejerelere*, s. 49, 107-108.

Uzlaşılın, ölçülen ve bölüşülen yerler Kazan'da kayıt altına alınmış, vergilerin miktarı ve nasıl ödeneceği belirlenmiş; tilki vergisi, tilki olmadığı için paraya çevrilmiş [bakır on tin (para birimi) ile elli ve elli beş tin arası], alınan kararlar IV. İvan tarafından tasdik edilerek imzalanmıştır.

İşgal sonrasında Başkurt ülkesi "doroga"⁵⁵⁶ (yol) adı altında dört bölgeye ayrılmıştır. Uralların doğusu yani Sibiryâ tarafı Sibir yolu, Kazan tarafı Kazan yolu, Osa civarı Osa yolu, orta ve güney bölgeler ise Nogay yolu olarak adlandırılmıştır.⁵⁵⁷ Bu yapılanmaya bağlı olarak Kanglı Türkiye şehri (günümüzde köy) havalisindekiler de dâhil olmak üzere batıda dağınık hâlde bulunan Kanglılar, Kazan yolu içinde yer alırken, kuzeydeki Uranlar, Osa yolu, güneydeki Üsergenler ise Nogay yolu içinde kalmışlardır. "Yol"lar zamanla Rus idari yapılanmasına bağlı olarak, boy ve urugların eski yerleşim alanları göz önünde bulundurularak köylere ve volastlara (kaza) ayrılınca, Uranlar için Uran volastı, Üsergenler için de Üsergen volastları oluşturulmuştur. Volastlar, boyların nüfusu ve işgal ettikleri alanlar göz önüne alınarak yapılandırılmış olup, hane halkı ve kapsadıkları alanlar bakımından birbirlerinden farklılıklar göstermiştir. Zamanla da birleştirilmeleri ya da bölünmeleri suretiyle sayıları değişikliğe uğratılmıştır. Kalabalık oldukları anlaşılan Üsergenler, XX. yy.ın başındaki kayıtlarda altı volasta ayrılmış durumdadırlar.⁵⁵⁸

XVIII. yy.ın ilk yarısından itibaren Başkurt boy ve uruglarıyla ilgili detaylı bilgiler tutulmuştur. Bu kayıtlar yoluyla diğer Başkurt boylarını olduğu gibi Kanglı-Uranlar⁵⁵⁹ ile Kanglı-Üsergenleri⁵⁶⁰ de takip etmek mümkündür. Üsergenlerin, XVI. yy.ın ikinci yarısında başlayan ve 1734 yılında Orenburg

⁵⁵⁶ Moğolca "daruga" teriminin bozulmuş şekli olan "doroga", önceleri "temsilci, başkan, vali" manalarında iken sonradan idari birim manası kazanmıştır. Bkz. *İstoriya Başkortostana*, I, s. 112.

⁵⁵⁷ N. Popov, V. N. Tatişçev i Yego Vremya, Moskva 1861, s. 162; *İstoriya Başkortostana*, I, s. 112.

⁵⁵⁸ 1913-1918 yılları arası Üsergen volostları ve sayıları ile Üsergen volostlarına yerleştirilen Rus köylüsü için bkz. *Natsionalno-Gosudarstvennoye Ustroystvo Başkortostana*, Haz. B. H. Yoldaşbayev, T. I, Ufa 2002, s. 124-125.

⁵⁵⁹ Osin yolu Uran volosti ve Uranların faaliyetleri için bkz. bkz. *Materialı po İstorii Başkirkoy ASSR*, T. III, Haz. N. F. Demidova, Red. N. V. Ustyugov, Moskva-Leningrad 1949, s. 14, 23, 184, 187, 277, 340, 430, 473, 478, 485, 497, 511, 513; *Materialı po İstorii Başkirkoy ASSR*, T. IV, Çast I, Haz. N. F. Demidova, Red. A. N. Usmanov, Moskova 1956, s. 67, 72, 103-104, 163, 184, 187, 228, 354; Aynı eser çast II, s. 383, 385; *İstoriya Başkortostana*, I, s. 111, 118, 260.

⁵⁶⁰ Nogay yolu Üsergen volasti ve Üsergenlerin faaliyetleri için bkz. *Materialı po İstorii Başkirkoy ASSR*, T. III, Haz. N. F. Demidova, Red. N. V. Ustyugov, Moskva-Leningrad 1949, s. 484, 496; *Materialı po İstorii Başkirkoy ASSR*, T. IV, Çast I, Haz. N. F. Demidova, Red. A. N. Usmanov, Moskova 1956, s. 83, 86, 173, 214-218, 332; Aynı eser, çast II, 44, 232, 258, 298, 578, 600; *Materialı po İstorii Başkortostana*, Haz. N. F. Demidova, T. IV, Çast I, Ufa 2002, s. 83, 87, 196, 338, 364-365, 369, 409, 414, 483, 492, 495, 580; *Natsionalno-Gosudarstvennoye Ustroystvo Başkortostana*, Haz. B. H. Yoldaşbayev, T. I, Ufa 2002, s. 96, 124-125, 140, 177, 317; *İstoriya Başkortostana*, I, s. 232, 250.

Ekspedisyonu'nun teşkiliyle hız kazanan isyanların merkezi konumundaki Nogay yolunda bulunmaları nedeniyle, haklarında daha fazla kayıt vardır. Bu kayıtlarda sadece isyanlardaki rolleri değil, sosyo-kültürel durumları, uğraşları, yönetim biçimleri gibi pek çok konuda bilgi bulunmaktadır.

XI-XII. yy.larda başlayıp Moğol istilası ile hız kazanarak Altın Orda döneminde de devam eden göçlerle İdil-Yayık bölgesine geldiğini düşündüğümüz ve bugün daha çok Başkurdistan tarafından yerleşen Kanglılar, ifade edildiği üzere Kanglı adı yanında Uran ve Üsergen isimlerini de taşımaktadırlar. Uranlar ve Üsergenler günümüzde de eski yurtlarındadır. Kanglı adını günümüzde de yaşatanlar ise dağınık vaziyette olmak üzere Dim (Gök-İdil) Vadisi'nde⁵⁶¹ (Ufa'nın güney batısı), Ufa'dan Tataristan'ın doğusuna doğru uzanan bölgelerdeki Yazıkovo, Büzdek Tuymazı, Şaran ilçelerinde ve Ufa'nın kuzeyinde Kuşnarenkovo, Bırsk ve Mişke ilçelerinde bulunmakta olup, kimileri Başkurtça kimileri Tatarca konuşmaktadır.⁵⁶²

İdil-Yayık bölgesi Kanglılarıyla ilişkisi olduğunu düşündüğümüz ve meşhur Kazak âlimi Ç. Ç. Valihanov'un eserinde rastladığımız son bir bilgiyle bu bahsi noktalayalım. Valihanov, *Câmi at-tavârih* yazarı K. Calayır'ın, 1600 yılında Kasım Hanlığı (1445-1681) tahtına çıkan Kazak hanları soyundan Undan (Ondan) Sultan oğlu Uraz Muhammed⁵⁶³ (1600-1610)'in tahtını tasvir ederken, tahtın sağ tarafında 200 adamla Kanglıların bulunduğunu ifade ettiğini yazıyor.⁵⁶⁴ Bu bilgiye, K. Calayır'ın söz konusu eserinin Kazak Türkçesine aktarılarak yapılan Almatı baskısında rastlayamadığımızı ifade ederken Valihanov'un eserin yazmalarından faydalandığını da belirtelim.

Valihanov'un verdiği bilgiye itibar etmek gerekirse, Kasım Hanlığı'ndaki Kanglıların da Kazan bölgesinden gitmiş olduklarını kabul etmek gerekir. Bilindiği üzere Kasım Hanlığı, Kazan hanı Uluğ Muhammed (Altın Orda hanı 1419-1437, Kazan hanı-1438-1445)'in Moskova knezi II. Vasiliy (1425-1462)'i yendiği 1445'teki Suzdal Savaşı sonrasında yapılan antlaşma gereği, Merkezî Rusya'da Oka Nehri boyunca Mişerlerle meskûn Kerman (ya da Mişer/Meşer) şehrinde kurulmuştu. İsmi, Uluğ Muhammed'in oğlu Kasım'dan alan hanlığın yöneticileri ile Türk ve Müslüman ahalisi Kazan'dan gitmişti. Bu cümleden Uraz Muhammed'in sağ kolunu oluşturduğu ifade edi-

⁵⁶¹ Kuzeyev, s. 317, 318 vd.

İ. Togan, aynı bildiri.

⁵⁶³ Uraz/Oraz Muhammed, Kazak hanlarından Şıgay'ın oğlu, Tevekkel'in kardeşi Undan/Ondan Sultan'ın oğludur. 1588 yılında Sibir Hanlığı'nda bulunduğu sırada Sibir sultanlarından Seyid Ahmet ve Küçüm Han'ın danışmanı Kazaklardan Kadırgali Calayır ile birlikte İrtiş boyunca Daniil Çulkov tarafından yakalanarak Moskova'ya gönderilmiştir. İki yıl Çar Boris Godinov'un hizmetinde bulunduktan sonra 1600 yılında Kasım Hanlığı tahtına çıkarılmıştır. Bkz. H. Süyşaliyev, *Kazak Edebiyetinin Tarihi*, Almatı 1997, s. 213-214.

⁵⁶⁴ Valihanov, I, s. 126

len Kanglıların da Kazan bölgesinden gittiği söylenebilir ki, bu da Kanglıların Altın Orda zamanında Kazan bölgesine kadar yayıldıklarını gösterir.

d- Şeybaniler ile Kazak ve Özbek Hanlıkları İdaresindeki (Kazak, Buhara ve Hokand Hanlıklarında) Kanglılar

Yukarıda Altın Orda'nın dağılma sürecinde Doğu Deşt-i Kıpçak'ta meydana gelen gelişmelere bağlı olarak Kanglıların bir kısmının Nogaylar, bir kısmının da Şeybanilerden Ebul Hayr (1428-1468) idaresine girdikleri ifade edilmiş, Nogaylarla birlikte hareket edenlerden bahsedilmişti. Ebul Hayr idaresindekiler ise Timuriler sahasını ele geçirmek isteyen Şeybanilerle Maverünnehir taraflarına inmişler, ancak çok geçmeden, Ebul-Hayr (1428-1468)'ın son dönemlerinde bozkırda baş gösteren huzursuzluktan faydalanıp ondan ayrılan muhalif aileden ilk Kazak hanları⁵⁶⁵ Canibek ve Kerey'le birlikte doguya gelerek Çu, Talas ve Sırderya kıyılarıyla Karadağların güney eteklerine yerleşmişlerdir.⁵⁶⁶

Ebul-Hayr ve halefi Şeyh Haydar'dan sonra dağılan Şeybani hâkimiyetini Maverünnehir'de yeniden tesis eden Şeybaniler sülalesinin en etkili siması Muhammed Şeybani (1500-1510), Maverünnehir'de yönetimi ele geçirince Şeybaniler bölgenin en güçlü devleti hâline gelmiştir. Bozkır bölgesine de hâkimiyetini yaymak isteyen Muhammed Şeybani, selefi Şeyh Haydar'ın öldürülmesinde etkili olduğu belirtilen Ahmed Han (Alaça Han) üzerine sefere çıkmış, bu sefer sırasında, Kazak hanları idaresinde Sırderya boylarında yaşayan Kanglılarla karşılaşmıştır. XV. yy.ın sonlarında gerçekleşen bu sefer vesilesiyle kaynaklar Sırderya'nın bozkır tarafında Türkistan (Yesi) civarında yaşayan "Kanglı omakı"ndan (oymak) Hacı Bahadur oğlu Sufi lakaplı Şah Budag Bahadur (Sufi) ile onun oğlu Mansur Sufi'nin isimlerini veriyor ve Muhammed Şeybani'nin sultanları ile Mansur Sufi idaresinde bulunan Kanglılar arasında geçen bir çarpışmadan bahsediyor.

Şeybani-name ve Tevarih-i Güzide-i Nusretname'de bahsi geçen bu hadise, ikincisinden daha tafsilatlı bilgi veren Şeybani-name'ye göre şöyledir: Sefer için Sırderya'yı geçen Şeybani, o sırada Timurilerden Ebu Said (1451-1469)'in oğlu Sultan Ahmed (1469-1492)'e bağlı Emir Muhammed Mazid Tarhan'ın vali olarak bulunduğu Türkistan'a gelmiş, kısı geçirmek üzere Sırderya'dan aldığı suyla bir göl hâline gelen ve bu nedenle Kara-kul (Kara Göl) diye ad-

⁵⁶⁵ Kazak Hanlığı, XV. yy.ın 50-60'lı yıllarında Şeybani Ebul-Hayr Han (1428-1468)'dan ayrılan Cuci'nin oğlu Tokay Timur soyundan Kerey (tahminen 1456-1473) ve Canibek (tahminen 1478-1480)'in Doğu Çağatay Devleti (Moğolistan) hükümdarı Esen Buga (833/1429-30 -866/1461-62)'nın himayesinde Yedisu'nun batısına yerleşmeleriyle ortaya çıktı.

⁵⁶⁶ Pişçulina, s. 240; B. K. Albani, *Tarihi Tanım*, Almatı 1994, s. 43.

landırılan yerde karargâh kurmuştur. Bu sırada ordunun erzağı bitmiş, erzak temini için emirlerinden Hamza, Muhammed ve Suyunca Sultanları civar uluslara yağmaya göndermiştir. Başarılı geçen yağmadan sonra büyük bir ganimetle geri dönmekte olan Şeybani Han'ın sultanları, tesadüfen Şah Budak Sufi'nin büyük oğlu Mansur Sufi idaresindeki Kanglılarla karşılaşmışlar ve aralarında savaş çıkmıştır. Şiddetli geçtiği belirtilen savaşta Mansur Sufi, Mahmud Sultan'la yüz yüze gelerek göğüs göğüse çarpışmış, ancak üstünlüğü ele geçiren Mahmud Sultan onu yıkmayı başarmıştır. Kanglılardan sağ kalanlar savaş meydanından kaçarak kurtulurken, galipler ganimetleri de alarak Türkistan'a dönmüşlerdir.⁵⁶⁷ Yine bu kaynağa göre, Mansur Sufi'nin babası Şah Budag Bahadur (Sufi), Mangıtlardan kaçarak Türkmenlere sığınmış olup onlar arasında yaşamaktaymış.⁵⁶⁸ Aynı hadiseyi özet bir şekilde anlatan *Tevârih-i Güzide-i Nusretname*'de farklı olarak, Şah Budag Bahadur'un çok güçlü bir savaşçı ve usta bir okçu olduğu yazılıdır.⁵⁶⁹

XVI. yy., Türkistan coğrafyasında Kazakların önünü açan önemli gelişmelere sahne oldu. 1510 yılında Muhammed Şeybani'nin ölümü sonrası Şeybaniler Maverâünnehir merkezli küçük bir hanlığa dönüşürken bozkırda Kazak hanlarının etkinliği arttı. XVI. yy.'ın ortalarında Tuğluk Timur Devleti (Doğu Çağatay/Moğolistan Hanlığı) iyiden iyiye zayıflayıp Yedisu'dan çekildi. Son gelişmeyle, Tuğluk Timur zamanından itibaren Doğu Çağatay hanlarıyla birlikte hareket eden Yedisu Kanglıları büyük ölçüde Kazak hanlarının hâkimiyetine girdiler. Aynı yüzyılın sonunda 1598 yılında Kazaklardan Tevekkel Han (1583-1598)'ın, Taşkent başta olmak üzere Sırderya boylarını Şeybanilerden almasıyla da Maverâünnehir'in kuzey kesimlerinde yaşayan Kanglılar Kazak Hanlığı'na dâhil oldular. Böylece, Nogay idaresi altındakileri bir yana bırakırsak, XVII. yy.'a girerken Taşkent ve Türkistan (Yesi)'dan Balkaş ve Isık Göl'e kadar Türkistan coğrafyasında (Çağatay ve Cuci Uluslarındakiler) dağınık hâlde yaşayan Kanglılar, Kazakların idaresinde birleştiler.

1600'lerden itibaren Kazak hanları idaresinde toplanan, ancak daha sonra çeşitli siyasi yapılar (Cungar, Buhara, Hokand ve Taşkent hanlıkları) içerisinde de yer alarak günümüze kadar gelecek olan Kanglıları maalesef, kayıtların yetersizliği nedeniyle takip edemiyoruz. Sadece Taşkent civarında yaşayanlar hakkında kaynaklar zaman zaman bilgi vermişlerdir.

M. Tınışbayev'in Ebulgazi'den naklettiğine göre, XVII. yy.'ın başlarında Kanglılar (sadece Taşkent civarındakiler anlaşılmalı), Kataganlarla birlikte Kazak hanlarından Tursun (1613/1614-1629) idaresinde Taşkent civarında yaşıyorlardı. Türkistan (Yesi)'da oturan bir diğer Kazak hanı Esim (veya

⁵⁶⁷ MPİKH, s. 102.

⁵⁶⁸ MPİKH, s. 101-102.

⁵⁶⁹ MPİKH, s. 21.

İşim) (ilk hanlığı 1598-1613, ikincisi 1627/1728-1632), 1629 yılında Tursun'u öldürerek, Kanglı ve Kataganları dağıtınca, sonuncuların büyük bir kısmı batıya kaçmış, geride kalan Çanşkılı (Şanışkılı) ve Kanglılar Esim Han'a bağlanmışlardır.⁵⁷⁰ Ancak Kanglıların bu durumu fazla sürmemiş, Ç. Valihanov'un kayıtlarına göre Şanışkılı ve Kanglılar, İşim Han öldükten sonra Kazak Hanlığı'ndan ayrılmışlardır.⁵⁷¹

Bu dönemde Kanglıların yoğun olarak yaşadığı Yedisu havalisi ile Sırderya kıyıları, uygun iklimi nedeniyle hep komşu devlet ve kabilelerin baskısı altında kalmıştır. 1635 yılında kurulan komşu Cungan Hanlığı (doğu Kalmuk devleti) (1635-1758) da kısa sürede güçlenince söz konusu bölgelere sahip olmak için amansız bir mücadeleye başladı. 1643'lerde Yedisu bölgesine önemli ölçüde hâkim olan Cungarlar, 1723 yılı bahar aylarında başlattıkları sadırılar sonucunda Taşkent ve Türkistan (Yesi)'a kadar bütün güney ve güney doğu Kazak topraklarıyla, Maveraünnehir'in kuzey ve kuzeydoğu kesimlerini işgal ettiler. Dolayısıyla Kanglılar da Cunganların idaresine girdi.

Uzunca bir süre haklarında bilgi verilmeyen Kanglılar, XVIII. yy.ın ortalarından itibaren Rus kaynaklarında⁵⁷², Kazakların güneydoğu kolunu oluşturan

⁵⁷⁰ Ebul-Gazi Bahadur-Han, *Tarih, Çeje i Turk*, Uzbekskiy Tekst, İzdaniya Kazanskogo Universiteta, Kazan 1891'de naklen Tınışbayev, s. 7'de kayıtlı bu bilgilerin Kanglılarla ilgili kısmına biz eserin R. Rahmanaliyev tarafından hazırlanıp 1996 yılında neşredilen Rusça çevirisinde rastlayamadık. Orada sadece, İşim Han'ın Tursun'u öldürüp Kataganları kırdığı belirtilmektedir. Yani Kanglılar ifadesi yoktur. Bkz. Ebul-Gazi, *Rodoslovnoye*, s. 171.

Valihanov, I, s. 203.

⁵⁷² Kanglı adı Rus kaynaklarında ilk olarak, Kazakları kendi gayretleriyle Rusya'ya bağlamış olan meşhur diplomat M. Tevkelev (Tevkelev hakkında geniş bilgi için bkz. O. Yorulmaz, "Aleksy İvanoviç (Kutlu Muhammed) Tevkelev (Şeceresi, İdil-Yayık ve Kazak Tarihindeki Rolü)", *Bi-lig*, S. 34, Ankara 2005, s. 117-144)'in 24 Eylül 1748 tarihli Kazak boylarıyla ilgili hazırladığı raporunda geçer. Burada Kanglılar, Ulu Cüz'ün tek boyu olarak zikredilen "Üysün"un (Usun) alt boylarından biri olarak "Kanglı ouysün" (Kanglı-Üysün) şeklinde gösterilmiştir. Tevkelev burada Ulu Cüz'ü Üysün boy birliği olarak vermiş ve sıraladığı boyları Üysünlere bağlı ya da Üysün'in alt boyları olarak kaydetmiştir. Ulu Cüz'de olduğu gibi Orta Cüz bahsinde de hatalı olarak bazı boyları Nayman ve Kıpçakların alt boyları olarak sıralamıştır. Bkz. *İstoriya Kazahstana v Russkikh İstoçnikah XVI-XIX vekov*, T. III, Almatı 2005, s. 298-304; *Kazahsko-Russkie Otnoşeniya v XVI-XVIII vekah (sbornik dokumentov i materialov)*, T. I, Alma-Ata 1961, s. 407.

Rus kaynaklarında Tevkelev'den sonra Kanglı isminden, Orenburg valiliği başkâtibi P. İ. Rıçkov bahseder. Rıçkov, İdil-Ural havalisi Türkleri ile Kazak tarihi açısından büyük değere haiz olan ve 1759 yılında ilk neşri yapılan *İstoriya Orenburgskaya (Orenburg Tarihi)* adlı eserinde, Türklerin ve Moğolların tarihini anlattıktan sonra Kazaklara geçer. Ulu Cüz'den bahsederken Kanglı adını biraz da bozarak "Kalinskiy" şeklinde zikreder, ancak o da Tevkelev gibi detay vermez. Bkz. P. İ. Rıçkov, *İstoriya Orenburgskaya (1730-1750)*, Orenburg 1896, s. 71.

Kazak tarihine dair ilk kapsamlı çalışmanın sahibi olan A. İ. Levşin, Rus arşivlerinden toplanan malzeme ve Kazaklar arasında yaptığı saha çalışmaları ışığında hazırlayıp 1832'de neşrettiği

ran Ulu Cüz⁵⁷³ içerisindeki boylardan biri olarak karşımıza çıkmaktadırlar. İlk olarak 1616 tarihli bir kayıtla⁵⁷⁴ varlığından haberdar olunan Ulu Cüz'e Kanglıların ne zaman ve nasıl dâhil olduklarına dairse elimizde her hangi bir malumat yoktur. Ş. Kudaberdiulı, Ulu Cüz dışında Orta Cüz Kazakları arasında da Kanglıların bulunduğunu söyler. “*Bunlar her Türk soyu içinde bulunur. Bizim Orta Cüz’de (de) her yerde az da olsa var, (ancak) sonraki atalarını bilmiyorum.*”⁵⁷⁵ şeklindeki ifadeleri tarihî gerçekleri yansıtır. Ancak, Orta Cüz’dekiler kavmi yapılarını koruyamamış, diğer boylara karışmışlardır.

Kanglılarla birlikte daha pek çok boy üzerindeki Cungar hâkimiyeti uzun ömürlü olmadı. 1758 yılında Çinliler büyük bir orduyla Cungarlara saldırarak, hemen bütün insan gücünü yok etmek suretiyle Cungar Hanlığı’nı tarih sahnesinden sildiler.⁵⁷⁶ Cungarların ortadan kaldırılmasıyla Kanglıların da yaşadığı Ulu Cüz sahası (Taşkent- Karadağlar-Yedisu- üçgeni) bu defa Çinliler, Orta Cüz Kazak hanı Abılay (1771-1781), Hokand Hanlığı (1710-1786) ve Taşkent hâkimi Yunus Hoca (1780-1800) arasındaki mücadelelere sahne oldu. Bunlardan her biri, zaman zaman bölgenin çeşitli kesimlerine hâkim oldularsa da nihai olarak mücadeleyi Hokand kazandı. Alim Han (1801-1809) ve Ömer Han (1809-1822) dönemlerinde Ulu Cüz sahası bütünüyle Hokand’ın kontrolüne geçince Kanglılar da Hokand’a bağlanmış oldular.

XIX. yy.ın hemen başından itibaren Taşkent bölgesinde yaşayanlarla sınırlı olmak üzere Kanglılarla ilgili bilgiler kaynaklarda tekrar görülmeye başlar. Rusların Orenburg askerî valisi G. S. Volkonskiy’in talimatı ile 1803 yılında hazırlanan ve Kazak boylarını konu alan raporda, Kanglılar, Kazak Ulu Cüzü bahsinde kayıtlıdır ve bu cüzün dört boyundan biri olarak gösterilir. Kanglının alt boyu olarak sadece Şanışkılı adı geçer. Rapora göre Taşkent’in, yani Hokand Hanlığı’nın idaresi altında bulundukları belirtilen Kanglı kütlesi Kanglının dört, Şanışkılı’nın iki uruğundan oluşuyordu. Başlarında, Acı-

meşhur eserinde, “Kanklı veya Kanlı” şeklinde kaydettiği Kanglıların, Ulu Cüz boylarından birisi olarak Üysin’den çıktığını kaydetmiş, maalesef o da tafsilat vermemiştir. Bkz. A. İ. Levşin, *Opisanie Kirgiz-Kazaçih, ili Kirgiz-Kaysatskih Ord i Stepey*, Almatı 1996, s. 290.

⁵⁷³ Kazaklar, Ulu, Orta ve Küçük olmak üzere üç “cüz”den oluşur. Batı Kazakistan Küçük Cüz, Orta ve Kuzey Kazakistan Orta Cüz, Güneydoğu Kazakistan da Ulu Cüz sahalarıdır. Cüz’ün mana ve mahiyeti tam olarak anlaşılamamıştır. Arapça parça, bölüm manasındaki “cüz” ile askeri birlik manasındaki Türkçe “yüzlük”ten gelmiş olabileceği şeklinde görüşler olup tartışmalı bir konudur. Kanaatimiz, Kazakların hâkim olduğu coğrafyada, Kazaklardan önceki mevcut siyasi yapıların Kazak Hanlığı’nda “cüz” adıyla temsil edildiği yönündedir.

⁵⁷⁴ *MPİKH*, s. 243.

⁵⁷⁵ Kudayberdiulı, s. 35.

⁵⁷⁶ Geniş bilgi için bkz. İ. Ya. Zlatkin, *İstoriya Cungarskogo Hanstva (1635-1658)*, Moskva 1983 s. 294-303.

mamet (Hacı Mehmet) Batır'ın bulunduğu ifade edilen Kanglı-Şanıskılıların 3000 aileden oluştuğu, yaylak ve kışlaklarının Sırderya ve Taşkent civarında bulunduğu kayıtlıdır.⁵⁷⁷

XIX. yy.ın ortalarında yaşamış meşhur Kazak âlimi Ç. Ç. Valihanov⁵⁷⁸ da Kanglıların, Veli Han (1781-1821) zamanında Orta Cüz'den ayrılan Kongratlarla birlikte Buhara, Hokant, Taşkent daha çok da Karataklar (Karadağlar) ile Talas Irmağı kıyılarında Özbek boylarıyla birlikte yaşadıklarından bahsederek yaşadıkları sahayla ilgili daha geniş bir alan çizer.

Bu dönemde bazı Kanglı uruglarının Taşkent'te⁵⁷⁹, bazılarının da Sırderya boyunda yaşayan diğer boylarla birlikte Kaşgar ile Hokand şehirlerinde Talaşa, Angra ve Şırşık Irmakları boyunda, Şıngışçağa Dağı eteklerinde ticari faaliyette bulunduklarına dair haberler vardır.⁵⁸⁰

Valihanov'un, XIX. yy.ın ortalarında Hokand Hanlığı hakkında tuttuğu notlarda Taşkent civarındaki Kanglılarla ilgili kısa ancak konumuz açısından önemli bilgiler mevcuttur. Buna göre, XIX. yy.ın ortalarında Kanglılar, Hokand Hanlığı'nın Taşkent vilayetine bağlıydılar. Konar-göçer Özbek boylarıyla aynı haklara sahip olarak orduda hizmet ediyor, askerî ve sivil görevler ifa ediyorlardı. Taşkent vilayetinin asıl ordusu Kanglılardan oluşmaktaydı. Zekât adıyla vergi de verdiklerini öğrendiğimiz Kanglılar gerektiği zaman da Hokand Hanlığı'na yardımcı askerî kuvvet çıkarmakla yükümlüydüler.⁵⁸¹

Maalesef kayıtların olmaması nedeniyle Taşkent bölgesi dışında yaşayan Kanglıları takip edemiyoruz. Hâlbuki Kanglılar, Taşkent bölgesi dışında esas itibarıyla İli Nehri'nin sol kıyısında ve Zaylin Aladağlarının eteklerinde yoğunlaşmışlardı. Bazı küçük gruplar ise Yedisu bölgesinin ve Güney Kazakistan'ın farklı bölgelerine dağılmış durumdaydı. XIX. yy.ın sonunda nüfuslarının 50 binin biraz üzerinde olduğu ifade edilmişse⁵⁸² de gerçek rakamın bunun

⁵⁷⁷ *Materialı po İstorii Kazahskoy SSR (1785-1828)*, T. IV, Alma-Ata, M-L. 1940, s. 512; *İz İstorii Kazahov*, Haz. S. Yeşmuhambetov-S. Jekeyev, Almatı 1999, s. 174.

⁵⁷⁸ Valihanov, I, s. 203.

⁵⁷⁹ *Materialı po İstorii Kazahskoy SSR (1785-1828)*, T. IV, s. 512; *İz İstorii Kazahov*, s. 174.

⁵⁸⁰ Albani, s. 86.

⁵⁸¹ Valihanov, I, s. 452.

⁵⁸² N. A. Aristov, "Opit Vıyasneniya etničeskogo sostava Kirgiz-Kaysakov Bolşoy Ordı i Karakirgizov", *Jivaya Starina*, Vıp., III-IV, T. VI, SPB 1896, s. 398-399; *Kazahı istoriko-etnografiçeskoye issledovaniye*, Almatı 1995, s. 14. Aristov, bir başka eserinde Kazaklar arasında bulunan Kanglılarla ilgili olarak şu bilgileri verir: "Kanglı ve Çanşklı (Şanıskılı) küçük bir grup olarak Vernıy (Almatı)'da Türgen Irmağı boyunda, Evliya-Ata'da (Makşeyev'e göre, 350 yurt Kanglı) ve Çimkent'te (Grodekov'a göre, 478 yurt), ancak esas itibarıyla, Makşeyev'in 1650 yurt Kanglı ve 2000 yurt Çanşklı olarak verdiği Taşkent'te bulunur. Sergeli (Sırgeli) Çimkent'te (Grodekov'a göre 4871 yurt) ve Taşkent'te (Makşeyev'e göre 1410 yurt) ve aynı şekilde (Smirnov'a göre) Evliya-Ata'da yerleşmektedir.", bkz. Aristov, *Zametki*, s. 398-399.

üzerinde olduğu kabul edilmektedir. Kanglının uranı⁵⁸³ “bayterek”, damgası (|) şeklinde dik çizgi, Şanıskılının uranı “ayrılmas” damgası ise şapkalı dik çizgidir.⁵⁸⁴ Genelde Kazak-Kanglıların tek uruğu olarak Şanıskılı gösterilirse de Aristov, Ulu Cüz’deki Sergeli (Sirgeli) ve Istı’yı Kanglılara, Şapıraştı ve Şanıskılı’yı Kanglı ve Dulatlara bağlamaktadır.⁵⁸⁵ Ona göre Şanıskılı boyu Çağataylar döneminde Kanglılar başta olmak üzerine bölgenin yerli boylarından oluşmuştur.⁵⁸⁶ Hakikaten, Şanıskılı’nın Ebulgazi’de Katağanlardan ayrılan bir urug olduğu belirtilir. Kудayberdiuli ise Ulu Cüz’deki Şapıraştı, Istı, Sirgeli ve Oşaktı uruglarını Kanglı urugları olarak verir.⁵⁸⁷

XIX. yy.ın başından itibaren Hokand’ın hâkim olduğu Kanglı coğrafyası (Karadağlar, Taşkent, Balkaş ve Isık Göl arası) aynı yüzyılın yirmili yıllarından itibaren doğudan ve batıdan Türkistan’a inmekte olan Rus baskısı altına girmeye başladı. 1731’den itibaren fiilen Küçük ve Orta Cüz Kazak topraklarında yürütülen ve 1822 yılında Orta Cüz’de, 1824’de de Küçük Cüz’de hanlığı lağvederek nihayete erdirilen işgalden sonra Ruslar, güneyde sınır komşusu hâline geldikleri Türkistan hanlıklarını işgal hazırlıklarına başladılar. Öte yandan, içlerinde Kanglıların olup olmadıklarını bilmediğimiz Hokand’ın kuzeyindeki bazı Ulu Cüz Kazak boyları 1819⁵⁸⁸, 1824⁵⁸⁹, 1831 ve 1849⁵⁹⁰ yıllarında Rusların da teşvikiyle Rus tabiyetine girmeye başlamıştı. Hazırlıkların tamamlanmasından sonra nihayet 1853 yılında Ruslar Akmesic (bugünkü Kazakistan’ın Kızıl Orda şehri)’e saldırarak Hokand’ın işgalini başlattılar. İki koldan hareket eden Rus ordusu tarafından 1860’ta Tokmak ve Bişkek, 1864’te Türkistan (Yesi), Sozak, Çimkent, Evliya-Ata (Taraz), 1865’te Taşkent işgal edildi.⁵⁹¹ Böylece Hokand’ın elinde bulunan Kanglı sahaları Rusların eline geçerken, hem Kazaklar hem Kırgızlar hem de Özbekler arasındaki Kanglılar Rus idaresine girmiş oldu.

Maveraünnehir’in kuzeyinden Karadağlara, Sırderya boylarından Yedisu bölgesine kadar olan sahalarda yaşarken 1860’larda Rus işgaline uğrayan Kanglı boy ve urugları, yaşadıkları coğrafyanın Sovyetler döneminde Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan arasında pay edilmesiyle üçe bölündüler. Hâlâ bu üç devlet içerisinde varlıklarını koruyan Kanglıların asıl büyük kütlesi Ka-

⁵⁸³ Uran, nara ve savaş narası demektir.

⁵⁸⁴ Tınışbayev, s. 29.

⁵⁸⁵ Aristov, *Zametki*, s. 404-405.

⁵⁸⁶ Aristov, *Zametki*, s. 406.

⁵⁸⁷ Kудayberdiuli, s. 33.

⁵⁸⁸ *Kazahsko-Russkiye Otnoşeniya v XVIII-XIX Vekah (1771-1868 godı)*, II, Alma-Ata 1964, s. 203.

⁵⁸⁹ *Kazahsko-Russkiye Otnoşeniya*, II, s. 214.

⁵⁹⁰ Albani, s. 85.

⁵⁹¹ Hokand’ın Ruslar tarafından işgal edilmesi hakkında bkz. Hayit, s. 65-92.

zakistan'da Ulu Cüz içerisinde olup Çimkent'ten Almatı'ya kadar Kazakistan'ın güney ve güneydoğu bölgelerine dağılmış durumdadır. Kazak-Kanlıları (Kanlı ve Kaflı şeklinde) aynı zamanda kavmi yapılarını muhafaza ederek günümüze gelebilmiş en büyük Kanlı kütlesidir.

Kırgız-Kanlıları (isim Kanlı şeklinde de görünmekle birlikte daha çok Kanlı ve Kaflı şeklinde yazılır) küçük bir grup olup, Kırgızların İçkilik⁵⁹² kolunu oluşturan boylardan biridir.⁵⁹³ Günümüzde Kırgızistan'ın Oş eyaletinin Leylek bölgesinin Özgörüş, Janı-Turmuş ve Katıran köylerinde; Frunze bölgesinin Alga, Halmion, Janı-Ayıl, Frunzeyskiy ve Orazbekov köylerinde; Nookat bölgesinin Eski-Nookat, Janı-Nookat, Borbaş, Jiyde, Kök-Jar ve Kara-Nay köylerinde yaşamaktadırlar. Ayrıca, Bazar-Korgon, Suzak ve Aravan bölgelerinde diğer boylarla birlikte yaşarlar. Özbekistan'ın Aym, Fergana, Kuva ve Vudil bölgelerinde de Kırgız Kanlılarına tesadüf edilmektedir.⁵⁹⁴ Bartold'a göre Kanlıların etkisiyle Kara-Kırgız (Kırgız) diyalekti (lehçesi) Yenisey Türklerinden daha çok Kazak lehçesine yaklaşmıştır.⁵⁹⁵

Kanlıların, Özbekler⁵⁹⁶ arasında da (aynı şekilde Kanlı ve Kaflı) varlıkları bilinmekte olup ancak bir kısmı kavmi yapılarını muhafaza ederek günümüze kadar gelebilmiştir. Daha çok ülkenin kuzey ve doğu kesimlerinde yerleşmişlerdir. Bunların çoğu kendilerini Kazak sayarken, doğuda Kırgızistan'a komşu bölgelerde yaşayanlar Kırgız olduklarını düşünmektedirler. Kazak olduklarını düşünenler Özbekistan'da yaşayan diğer Kazak boyları gibi son yıllarda Kazakistan'a göç etmeye başlamışlardır.

⁵⁹² Kırgızistan Kırgızları, Kazaklar gibi pek çok boyun bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Kırgız boyları Arkalık ve İçkilik olmak üzere, Arkalık da kendi içinde "Ofı Kanat" (Sağ Kanat) ve "Sol Kanat" şeklinde kendi içinde iki kola ayrılır. Bu boylar için bkz. S. M. Abramzon, *Kırgızı i İh Etnogenetiçeskiye i İstoriko-Kulturnıye Svyazi*, Leningrad 1971, s. 26-26; S. Attokurov, *Kırgız Sanjırası*, Bişkek 1995.

⁵⁹³ Abramzon, s. 27; Togan, *Türkistan*, s. 72; Attokurov, s. 207-208.

⁵⁹⁴ Attokurov, s. 209.

⁵⁹⁵ V. V. Barthold, "Retsenziya na knigu: N. A. Aristov, Zametki ob etniçeskom sostave tyurkskih plemen i narodnostey i svedeniya ob ih çislenosti (1897)", s. 276.

⁵⁹⁶ Ç. Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy*, T. I, Alma-Ata 1961, s. 553; *Karakalpakstan ASSR*, s. 121; Tınışbayev, s. 27; Togan, *Türkistan*, s. 43; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 242; KSE, VI, s. 457.

-V-
SONUÇ

Kanglılar hakkında ilk bilgiler, Çin kaynaklarında Gao-çı (Kao-ch'e) adı altında verilmiştir. IX. yy.dan itibaren farklı zaman ve coğrafyalarda Çin, Moğol, Türk, Arap, Fars ve Batı kaynaklarında K'ang-li, Kanklı, Kanglı, Kañlı, Kanlı, Hangling, Kangling, Kangit, Cangle, Kangali, Bikicek/Bekcik/Bekcak, Harezmi/Harizmi, Horzumlu adlarıyla karşımıza çıkmaktadırlar.

Kanglı Türkleri tarihinin bir değerlendirmesini yapmak icap ederse evvela bu Türk boyunun tartışmalı ve karanlıkta olan mevzuları ile Türk tarihindeki rolü üzerinde durmak icap eder. Zira bugüne kadar Kanglıları konu alan derli toplu bir çalışma yapılmadığı için hem tarihlerinin büyük bir bölümü karanlıkta kalmıştır hem de tarihî rolleri anlaşılamamıştır.

Türk tarihinin ve coğrafyasının büyük bir bölümünde rol oynamış en önemli ve kadim Türk boylarından birisi olduğu anlaşılan Kanglıların, geçmişten günümüze tarihini kaynakların el verdiği ölçüde ortaya koymayı amaç edinen bu çalışmada önemli neticelere ulaşılmıştır. Hiç kuşkusuz bunların başında menşei meselesi gelir.

Eserin ilk bölümünde etraflıca incelendiği üzere, menşeleri hakkında bu güne kadar ortaya atılan "Kanguy/Kang-kuo"dan, "Peçenek-Kangarlar"dan ve "Kıpçaklar"dan neşet ettikleri şeklindeki görüşler gerçeği yansıtmamaktadır. Tespitlerimiz, Kanglıların, Gao-çıların devamı olduklarını ve Doğu Türkistan'dan Moğolistan'a doğru Çin'in kuzeybatısındaki topraklarda ortaya çıktıklarını, daha sonra gördükleri Yedisu bölgesine ve Deşt-i Kıpçak bozkırlarına da buralardan geldikleri göstermiştir. Menşe bahsinde ulaşılan bu sonuç bizleri, Kanglılar ile Ting-lingler ve Tölesler arasında yakın ilişki bulunduğundan başka, Kanglıların aynı zamanda Uygurlar, Uranlar, Oğuzlar ve Yemeklerin (Kimekler) atası olduğu yönündeki, Kanglı tarihi açısından olduğu kadar, genel Türk tarihi açısından da önem arz eden noktalara götürmüştür. Eser içerisinde yeri geldikçe kısaca vurguladığımız üzere, Kanglılarla söz konusu boylar arasındaki münasebetlerin ayrıca çalışılmasına ihtiyaç vardır.

IV. yy.dan itibaren yazılı belgelerle takip edebildiğimiz Kanglılar, IV-VI. yy.larda Doğu Türkistan, Moğolistan ve Gobi Çölü arasındaki sahalarda Ta-bgaçlar, Juan-Juanlar ve Akhunlar (Eftalitler) arasında var olma mücadelesi verdikten sonra Göktürlere bağlanmışlar, ardından kendi devletleri olan Uygur Kağanlığı'nı kurmuşlardır. Uygur Kağanlığı'nın dağılması üzerine ana kütleden ilk kopma yaşanmış ve bazı Kanglı boy ve urugları 840'larda Altayları aşarak İrtiş boylarına göç etmişlerdir. Bunlar önce Yemek (Kimek), sonra da Kıpçak fedarasyonu içerisinde yer almışlar, Oğuzların ve Kıpçakların batıya göçmeleri üzerine de onların boşalttığı Doğu Deşt-i Kıpçak bozkırlarına yayılmışlardır.

XI. yy.ın sonları ya da XII. yy.ın başlarında geride kalanların bir kısmı da Karahıtay baskısıyla batı istikametine doğru yayılarak, Yedisu bölgesine göç etmişlerdir. Bunlar, önce Karluklarla birlikte Karahanlılara, Doğu Karahanlı sahasının Karahıtay Gur Han'ın eline geçmesiyle de XII yy.ın ortalarında Gur Han'a tabi olmuşlardır. Doğuda ana vatanda kalanların ise XII. yy.ın erken devirlerinde zaman zaman Kin (Çin) İmparatoruna bağlandıkları görülmüştür.

Moğolların Gizli Tarihi, *Yüan-shi* ve diğer Yüan Hanedanı kaynaklarıyla, Cüveynî, Bağdadî, Plano Karpini, Benedict, Willim Rubruk ve Ebulgazi'nin kayıtlarına göre XII. yy.ın sonu ile XIII. yy.ın başlarında, yani Moğol istilası öncesinde, Kanglı boyları, Batı Moğolistan ve Kansu'dan, Yedisu, Maveräünnehir ve bugünkü Kazak bozkırlarına dağılmış durumdadırlar.

XII. yüzyılın sonlarından (özellikle de 1181'den sonra) itibaren de küt-leler hâlinde Harezmşahlar Devleti'nin hizmetine girerek, Harezm ve Mave-raünnehir'in önemli merkezlerine yerleşmişlerdir. Daha çok askerî hizmet vermeleri nedeniyle Harezmşahlar ordusunun mühim bir kısmı Yedisu ve bozkırdan gelen bu Kanglılardan oluşurken, birçok Kanglı beyi bu devlette önemli askerî ve idari görevler elde etmişlerdir. Öyle ki, bu sayede Harezmşahlar Devleti bir Oğuz-Kanglı devleti şeklini almıştır.

Deşt-i Kıpçak bozkırında kalanlar, Moğolların gelişine kadar herhangi bir otoriteye bağlanmadan geleneksel yaşam biçimlerini devam ettirmişlerdir. Kansu'dan Batı Moğolistan'a kadar Çin'in kuzeyinde, asıl yurtlarında bulunan Pu-hu-mu ailesine bağlı Kanglı boy ve uruglarının XIII. yy.ın başlarında Cengiz'in bölgede idareyi ele alışına kadar Kereit Tuğrul Han'a ve Qumar Hatun ailesine bağlı Kanglıların da Kansu bölgesinde Tangutlara bağlı oldukları anlaşılmıştır.

Cengiz'in tarih sahnesine çıkışıyla birlikte önce Kereitlere bağlı uruglar olmak üzere Moğolistan ve Gobi civarındakiler; Karahıtaylar, Harezmşahlar ve batı seferleri dolayısıyla da Yedisu, Maveräünnehir, Harezm ve bozkırda yaşayanlar, Tangut seferiyle Kansu havalisindekiler ve son olarak da Ögedey zamanındaki Batı seferiyle de İdil-Yayık bölgesindekiler tamamen Moğolların

idaresine girmişlerdir. Moğolistan ve Kansu havalisindeki grupların bilhassa Moğol Yüan Hanedanı'nda önemli askerî ve sivil görevler yaptıkları, Yüan devri Çin kaynaklarıyla sabit olup bunlara ait pek çok biyografik bilgi yer almaktadır.

Yedisu ve Maverâünnehir'in Çağatay'a verilmesiyle Çağatay Uluğu'na dâhil olan Yedisu bölgesi Kanglıları, Kanglı-Bekcik/Bikicek adıyla Tuğluk Timur tarafından kurulan Doğu Çağatay Hanlığı (Moğolistan Hanlığı) tarihinde başından sonuna kadar önemli rol oynamışlardır.

Doğu Deşt-i Kıpçak'takiler ise Cengiz Han'ın yaptığı taksimatta Cuci Uluğu içerisinde kalmışlar, Altın Orda'nın kaderinde mühim rol oynamışlardır. Altın Orda'yı fetret yıllarına götüren süreç, beyleri Tulubay'ın Canı-Bek Han'ı katlettirmesiyle başlamıştır. Canı-Bek'in yerine geçirilen Berdi-Bek'in de kısa bir süre sonra ölümüyle Sayın Han (Batu) sülalesi son bulmuş, Toktamış'ın Saray tahtına çıkışına kadar devam edecek olan taht kavgaları baş göstermiştir. Altın Orda'nın fetret yıllarında Deşt-i Kıpçak Kanglılarından bir grup, "Sol Kol" daki diğer boylarla birlikte güneye Sırderya taraflarına göç etmiş ve bunlar, Doğu Deşt-i Kıpçak'ta hâkimiyeti ele geçiren Urus Han'ın ordusunun sağ kolunu oluşturmuşlardır. Diğer gruplar ise Edige soyundan mirzalar idaresinde XV. yy.ın başlarında yeni bir siyasi yapı olarak tarihte yerini alan Nogaylar içinde yer almışlardır. Bunlar, Rus baskısı, iktisadi sıkıntı ve Kalmuk baskısı gibi sebeplere dayanan, XVI. yy.ın sonlarında başlayan ve XVII. yy.da da devam eden Nogay göçleriyle bir taraftan güneye Harezm tarafına, diğer taraftan Kafkaslara ve Kırım'a doğru Karadeniz'in kuzey bozkırlarına göç etmişlerdir. Karakalpaklar, Kırım Tatarları ve Kafkaslarda Dağıstan Nogayları arasında karşımıza çıkan Kanglılar işte bahsedilen göçle Batı Kazakistan'dan o bölgelere giden Kanglılardır.

Doğu Deşt-i Kıpçak bozkırındakilerin bir kısmı Nogay mirzaları ile birlikte hareket ederken bir kısmı da aynı dönemde bozkırın orta ve kuzey kesimlerinde hâkimiyet kuran Şeybani Ebul Hayr (1428-1468)'in idaresinde kalmışlar, 1460'larda Ebul Hayr'dan ayrılan ilk Kazak hanları Canıbek ve Kerey ile güneydoğuya Sırderya ve Karadağlar'dan Yedisu'ya doğru olan sahalara göç etmişlerdir. Yedisu'daki boydaşları gibi bölgede hâkimiyet kuran Kazak, Buhara, Hive, Cungar ve Hokant hanlıkları içinde yer almışlardır.

Moğol istilası Harezmşahlar ülkesine göç eden Kanglıların felaketi olmuştur. Bunların bir kısmı Moğol istilası sırasındaki savaşlarda ya da sonrasında katledilirken, canlarını kurtarabilenler Moğollar önünden kaçarak Afganistan, İran, Azerbaycan, Anadolu ve Suriye gibi ülkelere dağılmışlardır. Bazı gruplar, 1225 yılında Azerbaycan'a gelerek Harezmşahları yeniden diriltmeye çalışan Celaleddin'in etrafında toplanmışlar, onun ölümünden sonra ise Erzurum, Erzincan, Tunceli, Bingöl, Tatvan, Ahlat gibi Doğu Anadolu şehirle-

rine dağılmışlardır. Bunlardan Kayır Han idaresindeki gruplar önce Anadolu Selçukluları sonra da el-Cezire bölgesinde Eyyubi melikleri hizmetine girerek 1246 yılındaki Hıms hezimetine kadar bir süre daha siyasi varlıklarını devam ettirmişlerdir. Harezmşahlar halkından olmaları hasebiyle kaynaklarda “Harezmli/ Harizmli/ Harzemli” diye adlandırılmışlar, 1240’larda Anadolu’nun doğusunda başlayan Moğol istilası ile de ülkenin dört bir tarafına dağılmışlardır. Tespitlerimiz Osmanlı belgelerinde Edirne, İçel, Tarsus, Rakka ve Sivas’ta görülen Kanlılar (Kanlı, Kanlu, Kanıklı) ile Aydın, Manisa, Kütahya, İzmir, Bursa, İçel, Rakka, Rodos ve Kıbrıs’da görülen Horzum aşiretinin/cemaatinin, Moğol istilasıyla Anadolu ve havalisine gelen Harezmli Kanlıların bakiyeleri olduğunu göstermiştir.

Cumhuriyet döneminde ise Kanlılara Ağrı, Sivas, Erzincan, Bingöl, Tunceli, Malatya, Mardin, Şanlıurfa, Adana, Kütahya, Muğla, Aydın, Manisa ve Bursa, gibi illerde rastlanmaktadır.

Netice olarak Kanlılar; Kazaklar, Özbekler, Kırgızlar, Karakalpaklar, Türkmenler, Tatarlar, Başkurtlar, Nogaylar, Kazan ve Kırım Tatarları, Altay ve Yenisey Türkleri⁵⁹⁷ ile Türkiye Türkleri arasında karışmış, pek bilinmeyen en büyük Türk boylarından biridir. Tarihî süreç içerisinde önemli bir kısmı yok olmakla birlikte, bir kısmı Kazaklar, Kırgızlar, Başkurtlar, Tatarlar, Nogaylar ve Karakalpaklar ile Türkiye Türkleri arasında küçük gruplar hâlinde kavmî yapılarını muhafaza ederek günümüze kadar gelebilmiştir. Ne kadar etkili ve önemli olduklarını gösteren bu durum, günümüz Türk dünyasının ortak köklerine işaret etmesi bakımından da son derece önemlidir.

Geçmişten günümüze Kanlı Türklerini ele alan bu çalışmanın, getirdiği yeni bilgiler ve tespitlere rağmen, Kanlılar konusuna bir başlangıç mahiyetinde olduğunu ifade etmeliyiz. Menşe meselesi başta olmak üzere pek çok husus üzerinde durulmuş olmasına karşın Kanlıların tarihî rollerinin gerçek manada anlaşılabilmesi için Kanlı-Ting-ling, Kanlı-Töles, Kanlı-Oğuz, Kanlı-Yemek (Kimek) münasebetlerinin ayrıca araştırılmasına ihtiyaç vardır. Çeşitli sebeplerden ötürü birkaç cümleyle değinip geçmek durumunda kaldığımız bu konuların, Türk tarihindeki yerleşmiş kanaatları değiştirecek türden önemli neticelere varacağı muhakkaktır. Bununla birlikte ifade etmeliyiz ki, Anadolu’daki varlıkları hakkında çalışmamızda verilen bilgiler yetersizdir. Varlıklarının iyice anlaşılabilmesi için bilhassa saha araştırmalarına ihtiyaç vardır.

⁵⁹⁷ Amanjolov, s. 96; Kaydar, s. 258-263; Kuzeyev, s. 362; KSE, VI, s. 457.

BİBLİYOGRAFYA

- Abramzon, S. M., *Kirgizi i İh Etnogenetiçeskiye i İstoriko-Kulturnıye Svyazi*, Leningrad 1971.
- Ahinjanov, S. M., *Kıpçaki v İstorii Srednekovogo Kazahstana*, Almatı 1999.
- Aka, İ., *Timur ve Devleti*, Ankara 1991.
- , *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*, Ankara 1994.
- Akbulut, Y., *Bingöl Tarihi*, Ankara 1995.
- Akişev, K. A.- Kuşayev G. A., *Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolını Reki İli*, Alma-Ata 1963.
- Alan, H., *Timurlular (1360-1506)*, İstanbul 2007.
- Albani, B. K., *Tarihi Tanım*, Almatı 1994.
- Amanjolov, S., *Voprosi Dialektologii i İstorii Kazahskogo Yazıka*, Almatı 1997.
- Aristov, N. A., "Opıt Vıyasneniya Etniçeskogo Sostava Kirgiz-Kaysakov Bolşoy Ordı i Karakirgizov", *Jivaya Starina*, Vıp., III-IV, T. VI, SPB 1896.
- , *Zametki ob Etniçeskom Sostave Tyurkskih Plemen i Narodnostey i Svedeniya ob ih Çislennosti*, S-Peterburg 1897.
- Ata, A., *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*, İstanbul 2002.
- Ataniyazov, S., *Şecere, Ansiklopedik Türkmen Etnik Adları Sözlüğü*, Haz. Y. Karasoy-U. Deniz Aşçı, Konya 2005.
- Attokurov, S., *Kırğız Sanjırası*, Bişkek 1995.
- Babür, Zahireddin Muhammed, *Babür-name*, Perevod. M. Salye, Taşkent 1958.
- Bağdadî, Bahaeddin Muhammed b. Müeyyed, *et-Teveşşül ilâ't-Teressül*, nrş. Ahmet Behmenyar, Tahran 1936.
- Bang, W. - Rahmeti G. R., *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul 1936.

Barthold, V. V., "Orta Asya'da Moğol Fütühatına Kadar Hristiyanlık", Çev. Köprülü-zade Ahmed Cemal, *Türkiyat Mecmuası*, C. I, İstanbul 1925, s. 47-100.

"Oçerk istorii Semireçya", *Soçineniya*, T. II, Çast I, Moskva 1963, s.23-108.

"Turkestan v drevnosti", *Soçineniya*, T. II, Çast I, Moskva 1963, s. 109-117.

-----, "İstoriya kulturnoy jizni Turkestana", *Soçineniya*, T. II, Çast I, Moskva 1963, s. 169-430;

-----, "Otçet o poezdke v Srednyuyu Aziyu s nauçnoy tselyu, 1893-1894 gg.", *Soçineniya*, T. IV, Moskva 1966, s. 21-94.

-----, "K voprosu ob arheologičeskikh issledovaniyah v Turkestane", *Soçineniya*, T. IV, Moskva 1966, s. 95-109.

-----, "O kolesnom i verhovom dvijenii v Sredney Azii", *Soçineniya*, T. IV, Moskva 1966, s. 406-408.

-----, "Dvenadtsat lektsiy po istorii turetskikh narodov Sredney Azii", *Soçineniya*, T. V, Moskva 1968, s. 19-194.

-----, "Retsenziya na knigu: N. A. Aristov, Zametki ob etničeskom sostave tyurkskikh plemen i narodnostey i svedeniya ob ih çislenosti (1897)", *Soçineniya*, T. V, Moskva 1968, s. 266-279.

-----, "Noviy trud o polovtsah", *Soçineniya*, T. V, Moskva 1968, s. 392-408.

-----, "Tyurki", *Soçineniya*, T. V, Moskva 1968, s. 576-595.

-----, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 1975.

-----, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.

Başkurt Şecereleri/Başkort Şejerelere, Haz. Ahat Salihov, Ankara 2009.

Baykara, T., *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Ankara 2001.

Baykuzu, T. D., "Tabgaç Hükümdarları (MS 386-550) ve Hükümdar Kurganları", *Mehmet Eröz Armağanı*, Haz. M. Aksoy-O. Yorulmaz, İstanbul 2011, s. 416-440.

Bernštam, A. N., *İzbrannyye Trudy po Arheologii i İstorii Kirgızov i Kirgızstana*, T. II, Bişkek 1998.

Biçurin (Yakinf), Ya., *Sobraniye Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, II, Almatı 1998.

Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya, T. I, XI, Moskva 1970, 1973.

Bretschneider, E., *Medieval researches from Eastern Asiatic sources: fragments towards the knowledge of the geography and history of Central and Western Asia from the 13th to the 17th century* / ed. Fuat Sezgin, C. I, Frankfurt 1996.

Caferoğlu, A., *Eski Uyğur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968.

-----, *Türk Dili Tarihi*, I-II, İstanbul 1984.

- Cahen, C., *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, trc. Y. Moran, İstanbul 1984.
- Calayır, K., *Cami at-tavarih (Şecireler Ciynağı)*, Almatı 1997.
- Czegledy, K., *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri*, Çev. Erdal Çoban, İstanbul 1998.
- Cûzcânî, Maulânâ, Minhâj-ud-dîn, *Tabakât-ı Nâsırî*, İng. trc. H. G. Raverty, I, Yeni Delhi 1970.
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, II, Nşr. Mirza Muhammed Han Muhammed b. Abdülvehhab Kazvini, Londra 1916.
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1999.
- Çakmak, M. A., "Moğol İstilas ve Harezmsahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 904-916.
- Çandarlıoğlu, G., *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)*, İstanbul 2004.
- Dahysleyger, G. F., *İstoriografiya Sovetskogo Kazahstana*, Alma-Ata 1969.
- Dede Korkut Kitabı, I, Haz. Muharrem Egin, İstanbul 1989.
- Djanko, T. A., *Oçerki İstoriçeskoy etnografii Karakalpakov*, M-L 1950.
- d'Occon, K., *Ot Çingizhana do Tamerlana*, Rusça trc. N. Kozmin, Almatı 1996.
- Dulati, Muhammed Haydar, *Târih-i Râşidî*, Almatı 1999.
- Durak, N., "Çingizli Hatunları I: Sorgaktani Beki", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/1 Winter, 2008, s. 251-258.
- Düzenli, H., *Anadolu Aleviliği ve Kanlı Aşireti*, İstanbul 2005.
- Eberhard, W., *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1996.
- Ebul-Gazi-Bahadır-Han, *Rodoslovnaye Drevo Tyurkov*, Haz. Akademik R. Rahmanaliyev, Moskva-Taşkent-Bişkek 1996.
- Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Haz. Zuhall Kargı Ölmez, Ankara 1996.
- Erdoğan, A., *Orta Çağ Türk-İslam Devletleri Geneline Harezmsahlar İmparatorluğu'nda Askeri Teşkilat*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.
- Eröz, M., *Atatürk, Milliyetçilik, Doğu Anadolu*, İstanbul 1987.
- , *Doğu Anadolu'nun Türklüğü*, İstanbul 1982.
- Esin, E., *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978.
- Fırat, M. Ş., *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, İstanbul 1948.
- Geyikoğlu, H., "Harezmlilerin Anadolu Selçuklu Devleti Himaye ve Hizmetine Alınmaları", *Türk Kültürü*, C. XXXII, S. 373, İstanbul 1994, s. 275-285.

-----, "Anadolu'da Kalan Harezmîliler (Horzumlular)", *Türk Kültürü*, C. XXXV, S. 410, İstanbul 1997, s. 371-380.

Golden, P. B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Ankara 2002.

-----, "Kıpçak Kabileleri Üzerine Notlar: Kimekler ve Yemekler", Çev. Osman Karatay, *Türkler*, II, Ankara 2002, s. 757-766.

Gökalp, Z., *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Haz. Şevket Beysanoğlu, İstanbul 1992.

Gregory Abu'l-Faraç (Bar Hebraeus), *Abu'l-Farac Tarihi*, Trc. Ömer Rıza Doğrul, II, Ankara 1987.

Grousset, R., *Stepler İmparatorluğu (Atilla, Cengiz Han, Timur)*, Ankara 2011.

Grum-Grjimaylo, G. Ye., *Zapadnaya Mongoliya i Uryanhayskiy Kray*, T. II, Leningrad 1926.

Gumilyev, L. N., *Tısayçeletiyeye Vokrug Kaspiya*, Baku 1991.

-----, *Drevnyaya Rus i Velikaya Step*, Moskva 1993.

Halaçoğlu, Y., *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, C. I-VI, Ankara 2009

Hayit, B., *Türkistan Devletleri'nin Millî Mücadeleleri*, Çev. Abdülkadir Sadak, Ankara 2004.

İbn Bibi Hüseyin b. Muhammed er-Rugadi (684/1285), *el-Evamirü'l-Alaiyye fi'l-Umu-ril-Alaiyye*, Trc. Mürsel Öztürk, I-II, Ankara 1996.

İnan, A., *Makaleler ve İncelemeler*, I, Ankara 1998.

-----, "Kanglı", *Türk Ansiklopedisi*, XXI, Ankara 1974, s. 202-203.

-----, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 2000.

İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney, I, Ufa 2004.

İstoriya Kazahskoy SSR, S Drevneyşih Vremyen do Naşih Dney, T. II, Alma-Ata 1979.

İstoriya Kazahstana v Persidskih İstoçnikah (Mu'izz al-ansab), T. III, Farça'dan Rusça'ya Çev. ve Haz. Ş. H. Vahidov, Red. A. K. Muminov, Almatı 2006.

İstoriya Kazahstana v Russkih İstoçnikah XVI-XIX vekov, T. III, Almatı 2005.

İstoriya Kirgizi, T. I, Frunze 1963.

İz İstorii Kazahov, Haz. S. Yeşmuhambetov-S. Jekeyev, Almatı 1999.

Kafalı, M., *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976.

Kafesoğlu, İ., *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1983.

-----, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, Ankara 1992.

-----, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Ankara 1992.

Kalmıkova, S. A., *Nogay Halk Yırları*, Moskova 1969.

Kamalov, A., "Uygur İmparatorluğu (744-840)", *Türkler*, II, Ankara 2002, s. 225-232.

Karakalpakstan ASSR Tarihi, T. I, Nökis 1995.

- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, Çev. Besim Atalay, I-IV, Ankara 1991-1992.
- Kaya, A. M., *Avşar Türkmenleri*, Kayseri 2004.
- Kaydar, Ə., *Kaňlı*, Almatı 2004.
- “Kazak Memlekettigine Kanşa Jıl?”, *Jalın*, S. 3, Almatı 2004, s. 52-53.
- Kazahi, *istoriko-etnografiçeskoye issledovaniye*, Almatı 1995.
- Kazahsko-Russkiye Otnoşeniya v XVI-XVIII Vekah (*sbornik dokumentov i materialov*), T. I, Alma-Ata 1961.
- Kazak Sovet Entsiklopediyası, T. VI, Almatı 1975.
- Kazak SSR Tarihi, T. II, Almatı 1983.
- Kazak Şeciresi, Haz. J. S. Abdihalikov-J. Jağıparov, Tselinograd 1991
- Kazaktar-Kazahi, T. I, Almatı 1998.
- Kırzioğlu, M. F., *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları’nda KIPÇAKLAR*, Ankara 1992.
- Kinayatuli, Z., *Mongol Üstirtin Meken Yetken Songı Türki Taypaları: IX-XII ğasır*, Astana 2001.
- Klyastorniy, S. G., *Drevnetyurkskiye Runiçeskiye Pamyatniki*, Moskva 1964.
- Kocadağ, B., *Lolan Oymağı ve Yakın Çevre Tarihi*, Yalova 1987.
- Konukçu, E., *Köroğlu’na Kadar Bingöl*, Ankara 1987.
- Köprülü, F., “Oğuz Etnolojisine Dair Notlar”, *Türkiyat Mecmuası*, C. I, İstanbul 1925, s. 183-211.
- “Orta Zaman Türk Hukuku Müesseseleri”, *Belleten*, S. 5, 1938, s. 40-72.
- “Uran Kabilesi”, *Belleten*, VII, 25-27, Ankara 1943, s. 227-243.
- , *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1981.
- “Harizmşahlr”, *İA*, 5/1, İstanbul 1988, s. 265-296.
- Kudayberdiuli, Ş., *Türük, Kırğız-Kazak hem Handar Şejiresi*, Almatı 1991.
- Kumekov, B., “Kıpçak Hanlığı”, Çev. Aydos Şalbayev, *Türkler*, II, Ankara 2002, s. 776-784.
- Kurat, A. N., *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937.
- Kuzeyev, R. G., *İtil-Ural Türkleri*, Türkçe trc. A. Acaloğlu, İstanbul 2005.
- Levşin, A. İ., *Opisaniye Kirgiz-Kazaçih, ili Kirgiz-Kaysatskih Ord i Stepey*, Almatı 1996.
- Materialı po İstorii Başkirkoy ASSR*, T. III, Haz. N. F. Demidova, Red. N. V. Ustyugov, Moskva-Leningrad 1949.
- Materialı po İstorii Başkirkoy ASSR*, T. IV, Çast I, II, Haz. N. F. Demidova, Red. A. N. Usmanov, Moskova 1956.
- Materialı po İstorii Kazahskoy SSR (1785-1828)*, T. IV, Alma-Ata M.-L. 1940.
- Materialı po İstorii Kazahskih Hanstv v XV-XVIII Vekov, (İzvileçeniya iz Persidskih i Turkskih Soçineniy)*, Alma-ata 1969.

Merçil, E., *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1997.

Moğolların Gizli Tarihi, trc. Ahmet Temir, Ankara 1986.

Natsionalno-Gosudarstvennoye Ustroystvo Başkortostana, Haz. B. H. Yoldaşbayev, T. I, Ufa 2002.

Nesevî, Muhammed, *Celaliü'ttin Harezşah (Siratü's-Sultan Celali'd-din)*, Çev. Necip Asım, İstanbul 1934.

Orhonlu, C., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul 1987.

Orkun, H. N., *Oğuzlara Dair*, Ankara 1935.

-----, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987.

Ögel, B., "İlk Töles Boyları", *Belleten*, S. 48, Ankara 1948, s. 797-833.

-----, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", *DTCF*, C. IV, S. 4, Eylül-Ekim 1948, s. 259-278.

-----, *Sino-Turcica*, Taipei-(Ankara) 1964.

-----, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988.

-----, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile destanlar)*, Ankara 1989.

Özaydın, A., "Harezşahlar Devleti", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 883-876.

Pişçulina, K. A., *Yugo-Vostochnyy Kazahstan v Seredine XIV-Naçale XVI Vekov*, Alma-Ata 1977.

Popov, N., V. N. Tatişçev i Yego Vremya, Moskva 1861.

Puteşestviya v Vostochnyye Strany Plano Karpini i Giloma de Rubruka, Red. G. İ. Patlin, Almatı 1993.

Rasonyı, L., *Tarihte Türklük*, Ankara 1988.

Reşideddin Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih*, I-II, İngilizce Trc., W. M. Thackston, Yayınlayanlar, Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi 1998-1999.

Reşidüddin Fazlullah Hemedani, *Cami'ü't-Tevarih*, (Tarih-i Oğuz kitabı), Farsça baskı, Tashih ve Tehşiye: Muhammed Ruşen, Tahran 1384 hş (2005).

Rıçkov, P. İ., *İstoriya Orenburgskaya (1730-1750)*, Orenburg 1896.

Roux, J.-P., *Orta Asya*, çev. Lale Arslan, İstanbul 2006.

-----, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, İstanbul 2005.

Rudenko, S. İ., *Başkiri: İstoriko Etnografiçeskiye Oçerki*, M.-L. 1955.

Sakaoğlu, N., *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, İstanbul 1998.

Saltık, V., *Tunceli'de Aşiret-Oymak-Ocaklar*, Ankara 2009.

Saray, E., *Nogaylı*, Almatı 2009.

Sâmi, Ş., *Kâmûs-ı Türki*, İstanbul 1989.

Sevgen, N., *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Haz. Ş. K. Seferoğlu-H. K. Türközü, Ankara 1982.

-----, *Zazalar ve Kızılbaşlar*, Ankara 1999.

- Sevim, A.- Yücel, Y., *Türkiye Tarihi, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Ankara 1989.
- Shih-Ch'iou, Liang, *A New Practical Chinese-English Dictionary*, Tai-pei 1986.
- Sümer, F., "X. Yüzyılda Oğuzlar", *DTCFD*, XVI / 3-4, Ankara 1958, s. 131-162.
- , *Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller ve Türk Destanları*, İstanbul 1997.
- , *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, İstanbul 1999.
- , *Oğuzlar (Türkmenler)*, *Tarihleri-Boy Teşkilatı*, *Destanları*, İstanbul 1999.
- , "Oğuzlar", *Türkler*, II, Ankara 2002, s. 289-315.
- Süyinşaliyev, H., *Kazak Edebiyetinin Tarihi*, Almatı 1997.
- Şami, N., *Zafername*, Çev. Necati Lugal, Ankara 1987.
- Şeşen, R., *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001.
- , *Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlûklar*, İstanbul 2007.
- Taneri, A., *Celaeddin Harizmşah ve Zamanı*, Ankara 1977.
- T'ang, Ch'i, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umumi Türk Tarihi Kürsüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1970.
- Taşagıl, A., "550-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış", *Mimar Sinan Üniversitesi Fen/Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Y. 1, S. 1, İstanbul 1991, s. 234-243.
- , *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, 17 Mart 1333 (1921)- 25 Şubat 1337 (1922), C. II, Ankara 1985.
- Tınışbayev, M., *Material k İstorii Kirgiz-Kazakskogo Naroda*, Taşkent 1925.
- Tipeyev, Ş., *Oçerki po İstorii Başkirii*, Ufa 1930.
- Togan, İ., "İdil-Ural Bölgesinde Kanlılar ve Kanlı Turkey Köyü", 10-12 Ekim 2011 tarihlerinde Ankara'da Türk Tarih Kurumu ile Tataristan İlimler Akademisi Şehabeddin Mercani Tarih Enstitüsü tarafından organize edilen *İdil-Ural Tarihi Sempozyumu*'nda sunulmuştur. Bildir, TTK tarafından yayınlanacak olan bildiri kitabında yer almaktadır.
- Togan, Z. V., *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul 1972.
- , *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981.
- , *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981.
- , "Harizm", *İA*, 5/1, İstanbul 1988, s. 240-257.
- Tolstov, S. P., "Goroda Guзов", *Sovetskaya Etnografiya*, No: 3, 1947, s. 55-102.
- Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara 1965.
- , *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.
- Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar. Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1988.

-----, "Keyhüsrev II", *İA*, VI, İstanbul 1988, s. 620-629.

-----, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993.

Türkay, C., *Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, İstanbul 1979.

Türkiye'de Meskun Yerler Klavuzu, C. I, Ankara 1946.

Tüzükat-ı Timur, Haz. Kutlukhan Şakirov, Adnan Aslan, İstanbul 2004.

Uluğbek, Mirza, *Tört Ulus Tarihi*, Haz. B. Ahmedov-N. Norkulov-M. Hasaniy, Taşkent 1994.

Usmanov, A. N., *Dobrovolnoye Prisoyedineniye Başkiri k Russkomu Gosudarstvu*, Ufa 1982.

Utemiş Hacı, *Çingiz-Name*, Haz. V. P. Yudin, Yu. G. Baranova, M. H. Abuseitova, Alma-Ata 1992.

Uyumaz, E., "Türkiye Selçuklu-Eyyubi Siyasi Münasebetleri", *İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 515-535.

-----, *Sultan I. Alaeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (120-1237)*, Ankara 2003.

Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara 1984.

Valihanov, Ç. Ç., *Sobraniye Soçineniy*, T. I, Alma-Ata 1961.

Vostrov, V. V.-Mukanov, MS, *Rodoplennoy Sostav i Rasseleniye Kazahov (Konets XIX-Naşalo XX v.)*, Alma-Ata 1968.

Yalman (Yalkın), A. R., *Cenupta Türkmen Oymakları*, II, Haz. Sabahat Emir, Ankara 1977.

Yılmaz, S., *XVI-XX. Yüzyıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi*, Ankara 2006.

Yınanç, M. H., "Celaeddin Harezşah", *İA*, III, İstanbul 1988, s. 49-53.

Yolga, M. Z., *Dersim (Tunceli) Tarihi*, Ankara 1994.

Yorulmaz, O., "Aleksy İvanoviç (Kutlu Muhammed) Tevkelev (Şeceresi, İdil-Yayık ve Kazak Tarihindeki Rolü)", *Bilig*, S. 34, Ankara 2005, s. 117-144.

-----, "Harezşah Kanglıları/Kanklıları (Etkileri, Roller ve Akıbetleri)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 162, Mayıs-Haziran 2006, s. 151-172.

-----, "Moğol İstilasına Kadar Kanglılar/Kanklılar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 165, Kasım-Aralık 2006, s. 69-89.

-----, "Kanglıların/Kanklıların Menşei Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S. 43, İstanbul 2007, s. 83-104.

"Moğol İstilas Sonrası Kanglılar/Kanklılar", *Bilig*, S. 40, Kış 2007, s. 195-222.

"Kazak Türklerinde Kalınmal (Başlık) ve Jasav (Çeyiz)", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Merkezi Uluslar arası Türk Kültüründe Hediye Sempozyumu, (16-17 Kasım 2005), Baskı: *Kültür Tarihimizde Çeyiz*, İstanbul 2007, s. 228-259.

Yudin, V. P., *Tsentralnaya Aziya v XIV-XVIII vekah Glazami Vostokoveda*, Almatı 2001.

Zlatkin, İ. Ya., *İstoriya Cungarskogo Hanstva (1635-1658)*, Moskva 1983.

Kılıç, M., “Celaledin Harizmşah’tan Sonra Anadolu ve Suriye’de Harizmliler”, http://www.cumhuriyet.edu.tr/akademik/fak_ilahiyat/der52/18.htm#_ftn5, (20 Ekim 2005).

www.turkeyforum.com/satforum/archive/index.php/t-11554.html+Kangl%C4%B1&hl=tr (20.06.2005)

<http://www.hocam.com/forum/187186/3/kanli/> (20 Ocak 2012)

Dizin

- Abbasiler 33
Abılay 174
Abısukun 110, 120
Abu'l-Farac 121, 125, 129
A. Caferoğlu 44, 77, 114
Acemiler 96
Acımamet Batır 174
Acunay 152
Açılı 168
Afganistan 28, 119, 181
Afrasyab 88
A-fu-chih-lo 43, 62
Afyon 134
Ağbaba 139
Ağlıkçay 139
Ahlat 112, 113, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 181
Ahmed Han (Alaça-Han) 154, 171
A. İ. Levşin 173, 174
A. İnan 16, 28, 39, 44, 46, 113
Akağıl 138
A. Kaydar 15, 28, 29, 151, 163
Akçaşehir 134
Akhunlar 21, 43, 58, 59, 62, 69, 180
Akmescit 176
Ak- Orda 157
Akpışak 163
Aksu 150
Ak-Şah 110, 111
Akşehir 121
Aktav 168
Alaaddin Tekiş 92
Alaeddin Keykubad 13, 104, 121, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 136
Alâgöz köyü 137
Ala-Kenk 80
Alan(lar) 17, 27, 153
Alaşehir 134, 135, 137
Alçın Bahadır 152
Alga 177
Alim Han 174
Ali Mirza Bekcik 155
Almalık 90, 91
Almatı 15, 27, 28, 29, 38, 39, 48, 49, 69, 93, 149, 153, 155, 159, 170, 171, 173, 174, 175, 177
Alp Direk 100, 101
Alp Er Han 104
Alp Er Tayısı 104
Alp Han 104
Alp Kara Uran 93, 94, 95, 96, 97, 103
Altan (Hitay hanı) 113
Altaylar 40, 77, 78
Altın Orda 16, 22, 23, 39, 48, 51, 85, 86, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 166, 167, 168, 170, 171, 181
Altı Torataşı 168
Aluçluseki 139

- A-lun 59
 Amasya 125, 127
 Amid (Diyarbakır) 121
 Amik Ovası 131
 Amuderya 28, 29
 Amuderya (ilçe) 163
 Anadolu 13, 16, 19, 21, 29, 33, 34, 45, 83, 99,
 112, 116, 119, 120, 121, 122, 123, 124,
 125, 126, 127, 128, 129, 130, 133, 134,
 135, 136, 138, 139, 148, 181, 182
 Anadolu Selçuklu Devleti 120, 124, 125, 126,
 127
 Ananda 144
 Andican 155
 Ane 131
 Angra 175
 A. N. Kurat 34
 Anşi (Partya) 27
 Anuştingin 92, 93, 94, 95
 Arabacı cemaatı 164
 Arabacılar 163
 Arakı 163
 Aral Gölü 27, 39, 48, 83
 Aral Kanglıları 77
 Aravan 177
 Arğın (Argın, Argun) 22
 Arık-Buka 74
 Arkalık 177
 Arslan Atsız 92
 Arslanbek Sultanbekov 162
 Arslan Han 91, 104
 Artuk Han 104
 A. R. Yalman (Yalkın) 137
 A-sha Buga 144
 Aslar 83
 Astarhan 161
 Asut 83
 Aşamaylı Kafılı 163
 Aşan Buga 51, 144
 Aşnas 103, 115, 118
 Aşudu 138
 Ata Sad bin Zengî 111
 A. Taşağıl 39
 Atik (Kanglı reisi) 166
 Atsız 82, 92
 Avar (lar) 21
 Avesta 28
 Avrupa Hunları 21
 Avşar (lar) 134
 Axasinorum 86
 Ayasulug 134
 Ay Bay Bayağut 146
 Ay Çiçek 110
 Ayda Bolan 168
 Aydın 134, 137, 182
 Aydın Sancağı 134
 Aym 177
 Azaz 131
 Azerbaycan 28, 34, 83, 119, 121, 157, 163,
 164, 181
 Babür 154, 155
 Babür-name 154
 Bacırtuk-Boğa 158
 Bacıgit (Başkurtlar) 83
 Bağdadi 49, 80, 83, 94, 95, 96, 108, 180
 Bağdat 131
 Baklan 152
 Bala Han 104
 Balan Han 104
 Balasagun 87, 88, 89
 Balat 134
 Balhan Dağı 82
 Ba-lie 59
 Balis 130
 Balkaş 34, 149, 172, 176
 Barakız 163
 Barçınlık Kent 95, 115
 Barda 163
 Barıkan 88
 Barışmas Han 104, 117
 Barmaklığ-Çosun-Billig 45, 46
 Basmıl 21, 69
 Başı Uygur 31, 94
 Başkurdistan 84, 160, 164, 165, 166, 167, 168,
 170
 Başkurt (lar) 22, 25, 46, 83, 84, 86, 161, 164,
 165, 166, 167, 168, 169, 182
 Başyayla 137
 Batı Türkistan 30, 43, 62, 144
 Batu Han 156, 157
 Bayağut 98, 145, 146
 Bayan Timur 153
 Bayatlar 74, 77, 78, 80, 96, 98, 99, 145

- Bayaut 74, 78, 96, 98, 99, 145
 Baycu 50, 51, 72, 145
 Bayğaravşı 163
 Bayındır Bey 80
 Baykal Gölü 58
 Baykarağan 163
 Bazar-Korgon 177
 Bedreddin İnanc Han 103
 Bedreddin Lülü 131
 Bedrüddin Hilal 110, 111
 Bedrüddinilumeyd 107
 Beglü Ay 103
 Bekcak 149, 150, 151, 179
 Bekcik (ler) 149, 150, 151, 154, 155, 179, 181
 Bek Muhammed 155
 Bektî Melik 104
 Belentarla 139
 Belgütay 144
 Benakent 118
 Benedict 80, 83, 85, 86, 97, 180
 Berdi-Bek 156, 157, 158, 167, 181
 Berdi Han 130
 Berke Han 130, 131, 132, 133
 Berk Sarık Cenksi 103
 Berkıyaruk 92
 Beşbalı 91, 147
 Beş-Uygur 30, 31, 93, 94
 Beydilli 93
 Beypınar 139
 Beytü Cibril 133
 Biçurin (Yakinf) 27
 Bikbav Knez 168
 Biki 152, 153
 Bikicek 149, 150, 151, 152, 153, 179, 181
 Bilan Togu 104, 124, 127
 Bingöl 123, 136, 137, 181, 182
 Birdi Bek 153
 Birdi Han 124
 Bırsk 170
 Biruni 163
 Bişazı 168
 Bo-gu 70
 Borbaş 177
 Boris Godinov 170
 Bozöyük 134
 Bozsavıl 168
 B. Ögel 27, 28, 43, 44, 48, 50, 51
 Buga Pehlivan 103
 Bugu Han 104
 Buhara 83, 88, 89, 102, 103, 106, 115, 117, 146, 171, 172, 175, 181
 Buhdurma Membası 83
 Bulgar (lar) 21
 Bulgaristan 162
 Burc el-Rasas 131
 Burdalık 163
 Burdur 135
 Bursa 134, 182
 Burtana 102
 Buzaa Vadisi 130
 Büyük Bulgarya 86
 Büyükköy 139
 Büzdek Tuymazı 170
 Caber (kalesi) 130
 Calayır 159, 170
 Can Birdi 124
 Cangle 86, 179
 Canı-Bek Han 156, 157, 181
 Canibek (Kazak hanı) 154, 160, 171
 Cayah (yayık) 84
 C. Cahen 125
 Cebe 85
 Cebel-i Seman 131
 Celaleddin Mengüberti 113, 120, 121
 Celayir 22, 153
 Celayirli Beyazıd 151
 Celheman 131
 Cend 82, 83, 93, 95, 97, 101, 103, 115
 Cengiz Han 20, 50, 51, 70, 72, 74, 83, 84, 85, 90, 91, 100, 107, 111, 115, 116, 117, 143, 144, 146, 147, 149, 166, 167, 181
 Cengşi Han 104
 Cenksi 96, 103
 Cete 149
 Chavannes 30
 Chiang-huai 146
 Ch'i-chan 59
 Ch'ieh-p'i 59
 Chieh-piler 63
 Ch'ien-pu 62
 Ch'i-fu-li 59
 Ch'ih-lo 58
 Ch'i-lu 59

- Ch'iung-ch'i 62
 Ch'i-yüan 59
 Chuang-sheng 74, 145
 Chu-se (Se-mu) 143
 Ch'ü-lü 143
 Ch'ü-pin 63
 Cihanşah 121
 Cir/Jır Kutlu (Şır/Şar-Kutlu) 159
 Coçi (Cuci) Sultan 162
 Codex Cumanicus 44
 Cuci 51
 Cuci Uлуу 39, 86, 143, 156, 157, 158, 159, 167, 181
 Cumlin 131
 Cungar 172, 173, 174, 181
 Cungar Hanlığı 173, 174
 Cungarlar 173
 Cûzcânî 80, 96, 97
 Cürcenler 50, 70
 Cürçet (Cürcen) 45, 51
 Cüveynî 48, 80, 83, 87, 88, 90, 93, 96, 97, 101, 102, 104, 106, 107, 108, 111, 113, 115, 117, 118, 121, 180
 Çağatay 16, 51, 115, 150, 151, 154, 171, 172
 Çağatay Uлуу 149, 152, 181
 Çağrı Han 89
 Çalcıören 139
 Çan-an 27
 Çanşıklı (Şanışıklı) 173
 Çarış Irmağı 29
 Çavdar 139
 Ç. Ç. Valihanov 28, 151, 159, 170, 175, 177
 Çeşme 134
 Çığ-fu-li 59
 Çiğiller 23
 Çila 83
 Çimkent 175, 176, 177
 Çin 16, 19, 21, 25, 27, 28, 30, 31, 34, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 69, 70, 75, 77, 87, 98, 100, 113, 143, 145, 146, 147, 164, 179, 180, 181
 Çin Hanedanı 50
 Çin Timur 146
 Çitüm Suyu 168
 Çobankaya 137
 Çor 34
 Çorum 138
 Çu 27, 30, 87, 90, 101, 160, 171
 Çukurova 137
 Dağdelen 138
 Dağıstan Muhtar Cumhuriyeti 161
 Dağönü 139
 Dahya 27
 Daniil Çulkov 170
 Danişmend Hacib 107, 111
 Dara 131
 Daruga 169
 Davan 27
 Devlet 163
 Davud 133
 Debusiye 117
 Defteran 134
 Denev 163
 Denizli 134
 Dereköy 139
 Derksen 136
 Dersim 136, 137
 Devlet Melik 103, 104
 Dımaşk (Şam) 128, 131, 132
 Dicle 121
 Dihistan 100
 Dikanbay Batır 69
 Dim (Gök-İdil) 165, 170
 Dinar 134
 Dişdöken pınarı 137
 Divriği 135, 138, 139
 Diyarbakır 121, 128, 131, 132
 Dizavul (İstemi Yabgu) 29
 Dobal 163
 Doğu Çağatay Hanlığı (Moğolistan Hanlığı) 149, 150, 154, 181
 Doğu Deşt-i Kıpçak 16, 75, 77, 79, 80, 84, 85, 86, 92, 97, 100, 105, 155, 158, 159, 160, 161, 165, 167, 171, 180, 181
 Doğu Türkistan 16, 31, 40, 41, 50, 69, 70, 87, 179, 180
 Dokuz Oğuz 69
 Dokuz Oğuzlar 48
 Don 35
 d'Osson 98, 101, 106
 Dulat 22, 29
 Dulatlar 29

- Eberhard 43, 57, 59, 60, 64, 65
 Ebulgazi 33, 45, 49, 51, 78, 80, 82, 87, 88, 89,
 96, 97, 101, 102, 162, 164, 172, 176, 180
 Ebul-Hayr Han 154, 160, 171
 Ecil (İdil) 84
 Edige 160, 181
 Edirne Kazası 135, 164
 E. Esin 28, 46
 Ekinçi b. Koçkar 93, 94
 E. Konuçku 136
 el-Bab 131
 el-Belka 133
 el-Cezire 104, 121, 129, 130, 182
 Elemsat 168
 el-Melik el-Kamil 128
 el-Melik el-Mansur 131, 132
 el-Melik el-Salih Necmeddin 129, 130
 El-Mustansır Billah 131
 el-Müvezzer 131
 el-Nasır Salahaddin 133
 El-Nüveyri 39
 Emeviler 33
 Emin Melik 100, 102, 104, 106, 111, 118,
 120, 121
 Emir Ahmed 157
 Emir Bikicek 151, 152, 153
 Emir Bolatşi (Bulaci) 150
 Emir Hamid 153
 Emir Hüseyin 152, 153
 Emir İbn Dudi 132
 Emir İletku 104
 Emir İzzeddin Tuğrul 109
 Emir Kanglı-Bekcik 151
 Emir Kemaleddin Kamyar 123
 Emir Kezlik (Emir Kezli/Közlük) 101
 Emir Muhammed Mazid Tarhan 171
 Emir Nangıtay 157
 Emir Taceddin Pervane 124
 Emir Timur 21, 151, 152, 153, 159, 160
 Emir Tok Timur 153
 Emir Yoldaşbayev 84
 Ernek Han 162
 Eroğlu (köyü) 135
 Ertim (İrtim) 34, 37
 Erzincan 121, 123, 125, 127, 128, 135, 136,
 137, 138, 181, 182
 Erzurum 112, 121, 123, 124, 125, 126, 127,
 128, 181
 Esen Buga 150, 154, 171
 Eserulus 134
 Esim 172, 173
 Eskihişar 134
 Eski-Nookat 177
 Evliya-Ata (Taraz) 175, 176
 Eyyübiler 125
 Farab 163
 Feke 138
 Fenakent 102, 104, 115
 Fergana 27, 177
 Ferma 132
 Fırat 129, 132, 136, 137
 Firan 93, 95
 F. Köprülü 49, 93, 95, 98, 112, 114
 Fransa 86
 Frenkler 132
 Frunze 153, 177
 Frunzeyskiy 177
 F. Sümer 16, 34, 39, 80, 82, 102, 125, 137,
 153
 Fu 59
 Fu-fu-lo 43, 59, 62
 Fulad 90
 Fumu 27
 Fu-t'u 62
 Gang 46
 Gank 45
 Gao-çı (lar) 32, 34, 36, 43, 44, 45, 46, 48, 49,
 52, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 87, 179
 Garaça (K'a-la-cha) 146
 Garp nahiyesi 137
 Gaydu (Kaydu) 144, 147
 Gayşan 144
 Gazne 100
 Gazze 132, 133
 G. Çandarlıoğlu 44, 48
 Gence 103, 113, 121
 Germiyanogulları 133
 Gıyaseddin (Gur) 93, 95
 Gıyaseddin Keyhüsrev 13, 129
 Gıyaseddin Pir Şah 103, 104
 Gi 27
 Gilyajov (İlyasov) 166

- Gobi Çölü 25, 31, 51, 58, 60, 61, 75, 143, 180
 Gök-Sagun 89
 Göktürk Kağanlığı 63
 Göktürkler 21, 29, 30, 35, 44, 48, 57, 58, 61, 63, 69, 99
 Göl Becikleri 154
 Grodekov 175
 G. S. Volkonskiy 174
 Gulguday 146
 Gur Han 88, 90, 180
 Gur hükümdarı Gıyaseddin 93, 95, 97
 Güçlük 70, 90
 Güç Tigin Pehlivan 104
 Güç Timur 152, 153
 Gürcüler 103
 Güyük 84, 113, 146
 Güzelhisar (İlyas Beğlü) 134
 G. Ye. Grum-Grjımaylo 38
- Habur 131, 132
 Hacı Bahadır 171
 Hacı Bek 151
 Hai-tu 74, 146
 Haleb 130, 131, 132, 133
 Halmion 177
 Hama 132
 Hami 62
 Hamza 172
 Hamzabey 139
 Han (kuzey Çinliler, Cürçenliler) 143
 Han Birdi 104, 124
 Hangay 144
 Hanglin (Kanglı) 83, 84
 Hanging 83, 179
 Hanikaharzem 135
 Han-lin (akademi üyesi) 145
 Hantekli 163
 Haremşah Tekiş 101
 Harezm 34, 37, 76, 82, 85, 92, 93, 94, 95, 98, 101, 102, 103, 108, 111, 112, 114, 115, 116, 124, 134, 162, 163, 164, 167, 180, 181, 182
 Harezmli (Harizmli, Harzemli) 125, 126, 133, 136, 137, 138, 179
 Harezmli Kanglılar 125, 126, 129, 131
 Harezmşah-Kanglıları 16
- Harezmşahlar 34, 42, 76, 77, 80, 82, 83, 84, 91, 94, 96, 97, 101, 102, 103, 105, 109, 111, 112, 116, 117, 118, 133, 135, 180, 181, 182
 Harezmşahlar Devleti 16, 49, 78, 89, 92, 93, 95, 100, 106, 107, 115, 121, 123, 125, 180
 Harezmşah Muhammed 91, 96, 100, 104, 106, 111, 118
 Hargün 138
 Harput 129
 Harput Artukluları 128
 Harran 128, 129, 130, 131, 133
 Harzemliler 136, 182
 Harzemo 135
 Harzeno 135
 Harzum Hotalla (Horzumhotalla) 135
 Harzun Aleyka (Horzumalayaka) 135
 Harzun Enbelli (Horzumembelli) 135
 Harzun Keserler (Horzumkeserler) 135
 Harzun Szdere (Horzumsazdere) 135
 Hasan Hayri Bey 136
 Has Hacıb Karaca 106, 117
 Ha-shih Baya'ut 74
 Hat 83
 Hatun Sultan 111
 Havran 133
 Haylan 130
 Hazar 27, 29, 35, 40, 41, 78, 82, 86, 97, 110, 120, 164
 Hazar Dağları 86
 Hazar Denizi 40, 86, 97, 110, 120
 Hazarlar 21
 H. Düzenli 135, 138, 139
 Hemedan 103
 Herat 100, 102, 104, 106, 120
 Herzemi 137
 Hıms 130, 131, 132, 133, 182
 Hıms Gölü 133
 Hınıs 137
 Hısn-ı Keyfa (Hasan Keyf) 131
 Hitaylar (Ki-tan, Liao) 75
 Hindistan 19, 103, 104, 119, 121, 164
 Hive 34, 161, 163, 181
 Hive Hanlığı 48, 162
 Hive Kanglıları 162
 Hocend 89, 115
 Hokand 171, 172, 174, 175, 176

- Hokand Hanlığı 174, 175
 Holiata 29
 Ho-nan 146
 Horasan 95, 100, 102, 103, 114, 136, 137, 146
 Horemzli 133
 Hormek 136, 137
 Hormekân 137
 Horozum 135
 Horozum Kebir 135
 Horozum Sagir 135
 Horumbeyan 137
 Horzum 182
 Horzumalayaka 135
 Horzumembelli 135
 Horzumkeserler 135
 Horzumlu (oymak) 133, 136, 138, 179
 Horzumlular 134, 135
 Horzumsazdere 135
 Horzum yaylası 138
 Hozat 136
 Hsiang-fan 146
 Huđu 83
 Hu-gu 59
 Hui-ho (Uygurlar) 48
 Hui-hui 145
 Hu-ku 59
 Hu-lü 59, 61
 Humar Tegin 102, 106, 117
 Hun (lar) 21, 22, 36, 57, 58
 Hun İmparatorluğu 58
 Hunlar 21, 29, 33, 35, 58
 Husniddin Hamidov 163
 Huvarzemiyân 137
 Hülâgu 74
 Hüsameddin Kaymeri 129
 H'yen-bi 59
 H'yung-nu 57

 İğdir 139
 Irak 80, 95, 96, 97, 101, 103, 109
 Irğaklı Kafılı 163
 Isık Göl 27, 34, 87, 154, 172, 176
 İstü 176
 II. İbrahim 88
 II. Vasiliy 170
 IV. İvan (Grozniy) 168, 169

 İbn Batuta 44
 İbn Bibi 123, 124, 125, 126, 127, 129, 131, 132
 İbn Haldun 39
 İ-can 59
 İ-ch'i-ching 59
 İçel 134, 135, 182
 İçel Sancağı 134, 135
 İçkilik 177
 İç Oğuz 83
 İdi-kut 91
 İdil Nehri 37, 78, 80, 83, 85, 97
 İdil-Ural 13, 84, 165, 173
 İ-fu 63
 İğdeli 139
 İğdirler 134
 İhtiyarüddin Muhammed b. Ali Harpost 100
 İkideğirmen 139
 İlal Kalesi 111
 İl Arslan 89, 92, 107
 İlbars 162
 İl-Basar 158
 İlik Türkmen 88
 İllig Bay 146
 İlyas Hoca 151, 152, 153
 İmadeddin İsmail 132
 İmam Hüseyin Bey 139
 İnalçık 102, 106
 İnal Togta 144
 İ-ni-po 61
 İnşa Divan 109
 İran 28, 80, 86, 99, 103, 107, 119, 138, 181
 İrtiş Irmağı 58
 İrtübek 168
 İsfahan 103, 104
 İsmail Mirza 161
 İşi Hatun 103
 İşim 173
 İ. Togan 84, 164, 165, 166, 170
 İ-wei 61
 İzmir 121, 134, 135, 182
 İzmir Kazası 134
 İzzeddin Aybek 133
 İzzeddin Kılıç-Arslan 128, 129

 Janı-Ayıl 177
 Janı-Nookat 177

- Janı-Turmuş 177
 Japonya 146
 Jarımköşe 163
 Jel 163
 Jiye 177
 Juan-Juanlar 35, 43, 58, 59, 60, 61, 62, 69, 180
 Juansan Kafılı 163
 Juvan 163
- Kadir Buku 100, 101, 104
 Kadirgali Calayır 159, 170
 Kadir Han 96, 97, 101
 Kafkaslar 161, 181
 Kağrı 29, 44, 45, 46
 Kalaç 94
 Kaldar Bey 46
 Kalinskiy 173
 Kalka Savaşı 85
 Kalmak (Göl) 168
 Kalmaklar 154
 Kama Bulgarları 85
 Kamışlav 168
 Kan (ırmak) 29
 Kandekli 163
 K'ang 30
 Kanga 44
 Kangal 139
 Kangali 151, 179
 Kangal (koyunu) 139
 Kangal (köpeği) 139
 Kangaluğ 46
 Kangarlar 25, 34, 35, 37, 41, 87, 179
 K'ang-ch'ü (Kang-kuo) 27
 Kangha 28
 Kangit 85, 179
 Kangites (ler) 85, 86
 Kangka 28
 Kang-kuo 15, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 38, 40, 144, 163, 179
 Kanglı avul 161
 Kanglı Bekcik/Bikicek 149
 Kanglı (Devleti) 29, 70, 92, 180
 Kanglı Köyü 138
 Kanglılar 13, 15, 16, 19, 22, 25, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 69, 70, 72, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 95, 97, 98, 99, 100, 110, 112, 113, 114, 117, 118, 121, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 138, 139, 141, 143, 147, 149, 152, 155, 156, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 179, 180, 181, 182
 Kanglı madrabı 137
 Kanglı ouysün (Kanglı-Üysün) 173
 Kanglı Togta 144
 Kanglı-Tulubay 156, 157, 158, 167
 Kanglı Türkçesi 114
 Kanglı-Türkey (köy) 165, 166
 Kanglı-Uranlar 165, 168, 169
 Kanglı-Üsergenler 165, 168
 Kanglı-zadegân 94
 K'ang-li 51, 52, 70, 179
 K'ang-lin 52
 Kangling 83, 179
 Kanguy 15, 25, 27, 29, 33, 34, 35, 38, 40, 179
 Kanguylular 29
 Kağa 45, 46
 Kağaluğ 45
 Kağlı 94
 Kanıklı (Kanıklı) cemaatı 135, 182
 Kank 30, 45
 Kanka 28
 Kankali (ler) 117
 Kankar 34
 Kanklı 44, 45, 46, 77, 82, 85, 87, 96, 117, 150, 174, 179
 Kanklı-Han 82
 Kanlı (Kanlu) cemaatı 46, 135, 138, 161, 164, 174, 177, 179, 182
 Kanlı (köyü) 138
 Kafılı 15, 28, 29, 38, 39, 44, 46, 82, 99, 163, 164, 177, 179
 Kanlı aşireti 135, 138
 Kanlıca 139
 Kanlıçayır 139
 Kafılı Koca 99
 Kafılilar 80
 Kanlıosman 138
 Kansu 16, 31, 49, 50, 51, 69, 74, 75, 78, 92, 143, 147, 180, 181
 Kan Turalı 82, 99
 K. A. Pişçulina 149, 151

- Kap Kaç 104
 Kapkanlı Kafılı 163
 Kara-Bayıs 160
 Karabel 139
 Karacadağ 137
 Karaça 104
 Karaçayır 139
 Karadağlar 174, 175, 176, 181
 Karadeniz 19, 35, 41, 80, 123, 161, 162, 165, 166, 181
 Kara Han 82
 Karahanlılar 21, 30, 33, 87, 107
 Karahıtaylar 30, 40, 70, 87, 88, 89, 95, 100, 101, 102, 180
 Kara-İrtiş 77
 Karakalpakistan 163
 Karakalpak Kanglıları 163
 Karakalpaklar 34, 161, 162, 163, 167, 181, 182
 Kara Kanglık 69
 Kara-kaş 80
 Kara-Kırgız 177
 Kara-kul (Kara Göl) 171
 Kara Kum 83
 Karakurum 111, 143
 Kara-Nay (köy) 177
 Kara Sülük 30
 Kara-Sülük 99
 Karğa 163
 Karkın 80
 Karkisiye 131
 Karlık 30
 Karluk (lar) 21, 23, 30, 31, 88, 89, 93, 94, 112, 156
 Kasım Hanlığı 170
 Kaşgarlı Mahmud 33, 40, 44, 163, 187
 Katağanlar 159
 Katıran 177
 Katvan 89
 Kavak 139
 Kayalık 91
 Kayı 33
 Kayılar 63
 Kayır Han (Otrar idarecisi) 13, 102, 106, 115, 117, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 182
 Kayır Han (Selçuklular hizmetine giren) 104
 Kayseri 127, 128, 129, 134, 137, 187
 Kazak 11, 15, 22, 25, 28, 31, 34, 37, 38, 40, 46, 49, 58, 64, 69, 70, 78, 80, 85, 154, 155, 159, 160, 163, 164, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 180, 181, 182, 187, 189, 190
 Kazak Hanlığı 22, 154, 171, 172, 173, 174
 Kazakistan 15, 17, 22, 28, 36, 114, 149, 151, 160, 161, 174, 175, 176, 177, 181
 Kazaklar 15, 19, 22, 51, 173, 174, 175, 176, 177
 Kazan 166, 168, 169, 170, 171, 173, 182
 Kazan Hanlığı 166, 168
 Kazan yolu 169
 K. d'Ocon 93
 Keban 135, 138
 Kebudcame İsfahbedi 102
 Kedebeke 163
 Kellabad 88
 Kelleayak 163
 Kem Kemçik 88
 Keneges 163
 Keng 30, 34
 Kenger 34
 Kenger-As 34
 Kengeres 34, 37
 Kengerlü 34
 Kenker 34
 Kereit 50, 51, 72, 85, 143, 145, 180
 Kerek 133
 Kerevli 168
 Kerey (Kazak hanı) 22, 50, 51, 85, 154, 160, 171, 181
 Kerman 170
 Kestel (Nazilli) 134
 Keşf 115, 118
 Keşli Senküm Han 130, 133
 Kezlik 101
 KHALAÇ 94
 Kıbrıs 134, 182
 Kıpçak (lar) 15, 16, 19, 21, 22, 23, 25, 30, 33, 34, 37, 39, 40, 41, 42, 50, 69, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 84, 85, 86, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 105, 114, 125, 133, 146, 151, 153, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 171, 179, 180, 181

- Kıpçak Hanlığı 23, 50, 69
 Kıpçak yurdu 22, 125
 Kıran 93, 94, 95, 96, 103
 Kırgız 15, 22, 25, 69, 177, 182, 183
 Kırgızistan 15, 22, 28, 87, 89, 149, 176, 177
 Kırgız-Kanglıları 69, 177
 Kırgızlar 15, 21, 22, 23, 40, 70, 164, 176, 182
 Kırksadak 163
 Kırım 80, 161, 165, 166, 181, 182
 Kırımlı Abdülgaaffar 158
 Kırım Tatarları 161, 181, 182
 Kırlangıç 139
 Kısık 139
 Kıtay 163
 Kıyat (Boy) 159
 Kıyat Astay 158
 Kıyat Mamay 158
 Kızıl 168
 Kızıl Han 104
 Kızıl Ti 57
 Kibça'ut 83, 84
 Kiği 137
 Kimek (ler) 30, 37, 39, 41, 77, 78, 93, 98, 99, 179, 180, 182
 Kinçat 86
 Kineges 34
 Kin Hanedanı 70, 75, 87
 Kıpçahlar 83
 Kirman 103
 Kocaeli 135
 Komanlar 85, 86
 Kongrat/Koñrat 85, 162
 Kongrat Nangıtay 158
 Konstantinos Porphyrogenetos 35, 37
 Koybal 44
 Koy Suyu 154
 Kozan 137, 138
 Kök-Han 102
 Kök-Jar 177
 Kök-Sagun 89
 Kök-Tonlu 80, 82, 83
 Körpınar 139
 Köse Mustafa Paşa 138
 Közlük 101
 Kuban 35
 Kubılay Han 50, 144, 146, 147
 Kucanak 166
 Kudüs 132, 133
 Kuman 23, 29, 33, 37, 39, 41, 42, 85
 Kun 30, 93, 94
 Kunduz 104
 Kurmançça 137, 138
 Kuruköprü 139
 Kusun Kazası 135
 Kuşnarenkovo 170
 Kuştübe 168
 Kutbettin Muhammed 92
 Kutluğ Han 103
 Kuva 177
 Küç Buka Han 104
 Küçlük 70
 Küçlü Sengüm (bkz. Keşlü Senküm)
 Küçük Cüz 5, 165, 174, 176
 Küçüm Han 170
 Külüg 143, 144
 Kütahya 133, 134, 182
 Laçın Bey 89
 Laimbird 168
 Larende (Karaman) 127
 Leylek 177
 Liao Hanedanı 70
 Liao Nehri 144
 Li-T'an 146
 L. N. Gumilyev 38
 Loyuyen 27
 Lu-hun (Lukçun) 43, 59
 Macarat 83
 Magabarata 28
 Malatya 17, 129, 134, 135, 182
 Mançurya 19, 50, 70, 144
 Mangışlak 80, 82, 163, 164
 Mangıtlar 163
 Manisa 133, 134, 135, 182
 Manisa Kazası 134
 Mansur Sufi 171, 172
 Maraş 137
 Mardin 128, 135, 182
 Marguart 98
 Masara (Makra) 129
 Maveraiünnehir 27, 28, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 40, 70, 83, 87, 89, 92, 95, 115, 146, 151,

- 152, 153, 155, 161, 171, 172, 173, 176, 180, 181
- Mazenderan 100, 111, 146
- Mecdel 132
- Meget 84
- Meklur 113
- Mekri 134
- Melik Eşref 113, 121, 128
- Melike Terken 107
- Melik Salih 107
- Melikşah 92, 107
- Meliküzzahir Baybars 130
- Melülören 139
- Menbic 131
- Menev Nehri 168
- Menglik Timur 146
- Menli Bey Tayşi 104
- Menteşe Sancağı 134
- Merkitler 51, 83
- M. Eröz 135, 137, 138
- Meyten Bey 166, 167
- Meyyafarkın 121, 131
- M. H. Yınanç 121, 136
- Mısır 19, 128, 132
- Milas 134
- Minastepe 137
- Mineralovod 161
- Mingan 146, 147
- Ming Hanedanı 145
- Mir Ayyubi 155
- Mir Hak Berdi 154
- Mirhond 96, 97
- Mir İbrahim 154, 155
- Mir Muhammed 155
- Mirza Muhammed Bekcik 155
- Misekkarağan 163
- Mişke 170
- Mi-wu-tu 62
- Miyedük Dağı 168
- M. Kafalı 39, 48, 156, 157, 158
- Mo-fu Fan-tou-chien 61
- Moğol (lar) 16, 34, 40, 44, 48, 49, 50, 51, 60, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 80, 83, 84, 85, 86, 90, 98, 102, 103, 104, 108, 110, 111, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 125, 126, 127, 128, 131, 132, 133, 134, 136, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 156, 157, 158, 164, 165, 166, 167, 170, 179, 180, 181, 182
- Moğol Buka 157
- Moğolistan 16, 19, 21, 25, 31, 38, 41, 43, 49, 50, 51, 58, 59, 60, 61, 63, 69, 75, 77, 78, 80, 85, 86, 87, 92, 107, 111, 143, 147, 149, 150, 151, 154, 165, 171, 172, 179, 180, 181
- Moğolistan Hanlığı 149, 150, 154, 172, 181
- Moğolların Gizli Tarihi 48, 72, 77, 80, 83, 84, 97, 180
- Moskova 11, 161, 168, 169, 170
- Motun 20
- Mo-yün 59
- Möngke Han 73, 74, 145, 146
- M. Şerif Fırat 136, 137
- M. Tevkelev 173
- M. Tınışbayev 28, 87, 172
- Muazzam Turanşah b. Salahaddin Eyyubi 130
- Mugan 113, 126
- Muğla 134, 135, 182
- Muhammed Şeybani 162, 171, 172
- Muligek Dağları 86
- Munis 162, 163
- Musul 128, 131, 132
- Muzaffer Şihabeddin (Melik Gazi) 131
- Müeyyed Ay-Baba 100
- Müstevfi Sadeddin 123, 127
- M. Z. Yolga 136
- N. A. Aristov 28, 175
- Nablus 133
- Nahcivan 34
- Naiyen 144, 146
- Nan (güney Çinliler) 143
- Nao-nao 145
- Nasireddin Melik 95
- Na-ya (Noya) 144
- Nayman (lar) 51, 70, 83, 85, 90, 173
- Necmeddin Bağdadî 108
- Necmeddin Kübra 108
- Nehr el-Kasap 133
- Nesevî 77, 80, 96, 98, 100, 102, 103, 104, 106, 107, 109, 110, 111, 113, 114, 116, 130
- Nesturiler 90
- Ngo-chou 146

- Niğde 104, 127, 137
 Nişabur 101, 109
 Nizamü'l-mülk Nasireddin Muhammed b. Salih 108
 Nogay (lar) 21, 22, 25, 158, 159, 160, 161, 162, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 181, 182
 Nogay Kiçevi 168
 Nogay yolu 169
 Nookat 177
 Noyan (Naiyen) 113, 118, 144
 N. Sevgen 136
 N. Şami 149, 152, 153
 Nur 115, 146
 Nureddin Arslan b. el-Melik el-Adil 130
 Nusaybin 131
 Odur 138, 139
 Ogur (lar) 21, 22, 23, 30
 Ogur yurdu 22
 Oğuz (lar) 15, 19, 21, 22, 23, 30, 31, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 45, 46, 49, 50, 51, 63, 69, 78, 80, 82, 83, 92, 93, 94, 98, 99, 100, 114, 134, 137, 153, 179, 180, 182
 Oğuz Han (Kağan) 30, 31, 45, 49, 50, 99
 Oğuzname 30, 31, 88, 93, 94
 Oğuz yurdu 22
 Oka Nehri 170
 Ondört (Hive) 163
 Ondört (Karakalpak) 163
 Ong Han 50, 51, 72
 Oranlar 96
 Orazbekov 177
 Orenburg (valiliği) 173
 Ormambet 161
 Ormanşı Kaflı 163
 Oros (lar) 70, 74, 75, 145
 Oros Ailesi 145
 Orta Asya 19, 28, 35, 40, 46, 49, 60, 63, 70, 77, 90, 113, 114, 143
 Orta Cüz 51, 173, 174, 175, 176
 Orusut (Ruslar) 83
 Osa yolu 169
 Osman (Semerkand idarecisi) 111
 Osmanlı Devleti 21
 Oş 177
 Oşaktı 176
 Oşman 144
 Otrar 91, 101, 106, 107, 115, 116, 117
 Ozer 90
 Ödek Han 103
 Ödemiş 135
 Ögedey 73, 74, 84, 113, 115, 143, 167, 180
 Ögircik Alp 80, 82, 165
 Ömer Han 174
 Ötemiş Hacı 156, 157, 158
 Özbek Han 22, 34, 40, 72, 158, 160, 171, 175
 Özbekistan 176, 177
 Özbekler 15, 22, 176, 177, 182
 Özkent 89, 115
 Pa-li-yen 62
 Parvanâ 120
 Paşa Sancağı 135, 164
 Patzinak 38
 Peçenek (ler) 21, 23, 29, 33, 34, 38, 40, 78, 87, 187
 Peçenek-Kangarlar 25, 34, 37, 41, 179
 Peçin 134
 Pehlivan (Irak tabeyi) 95, 96, 97, 103, 104
 Pei-ho-li 61
 Pekin 50, 51, 70
 Pervane Taceddin 123, 127
 Peygu (Yabgu) 89
 Pırnaz 134
 Piao-ho 59, 61
 P. İ. Rıçkov 173
 Plano Karpini 48, 80, 83, 85, 97, 180, 188
 Pu-hu-mu (ailesi) 50, 52, 70, 72, 75, 98, 143, 145, 180
 Pu-shu-man 59
 Qamar 70, 75, 98, 146, 147
 Qanglı 45, 87
 Qaydu 74, 145
 Qayran Bay 50, 51, 72, 145
 Qumar Hatun 51, 72, 73, 74, 75, 98, 143, 180
 Rakka 128, 129, 131, 135, 182
 Rakka Eyaleti 135
 Ra'sulayn 129
 Reşat Yunusov Hanifoğlu 166

- Reşideddin 31, 33, 45, 46, 49, 77, 87, 93, 99,
103, 108, 113, 117, 163
- R. G. Kuzeyev 38, 84
- R. Grousset 85
- Ribatat 95
- Rodos Adası 134
- Romanya 162
- Ruslar 83, 84, 168, 176
- Rusya 5, 15, 28, 78, 164, 166, 168, 170, 173
- Rükneddin Gürsançtı 103
- Rükneddin Kert 117
- Sabar (lar) 21, 23
- Sadeddin Köpek 129
- Sagay 44
- Sahib Ziyaeddin 123
- Saint Louis 86
- Sakalar 36
- Sakmar 168
- Salur Türkmenleri 82
- Samanoğulları 33
- Sancakkale 139
- Saray 144, 157, 159, 160, 161, 181
- Sar Buga 153
- Sarıg Bek 156
- Sarıg Han 104
- Sarısu 149
- Sarı Uygurlar 31, 74
- Sarı ve Kızıl Kanglı 69
- Saru Han 104, 124, 130
- Saruhan Beyliği 133
- Saruhan Sancağı 134
- Sarumsak/Sarımsak 168
- Sasut 83
- S. A. Tolstov 37
- Sav Taş 104
- Sayın Han (Batu Han) 156, 157, 158, 181
- Sayram 49, 88, 154
- Secut Alatay 158
- Selçuklu İmparatorluğu 70
- Selçuklular 21, 30, 33, 80, 87, 88, 89, 93, 121,
124, 125, 126, 127, 128
- Semerikand 27, 30, 31, 49, 88, 89, 99, 101,
102, 103, 104, 106, 111, 115, 117, 155
- Se-mu (Orta Asya ve Tibetliler) 143, 147
- Sergeli (Sirgeli) 175, 176
- Sergis Han 117
- Serkesut (Çerkezler) 83
- Seruç 128
- Sevinç Han 104
- Seyfeddin Bayram 129
- Seyfettin İğrak 120
- Seyfuddevle Ertokuş 129
- Seyid Ahmet 170
- Seyidgazi Kazası 134
- Seytimbet 163
- S. G. Klyashtorniy 37
- Shu-che 61
- Sıgnak Tegin 90, 91
- Sığla Sancağı 134
- Sıgnak 83, 95, 97, 100, 101, 108, 115, 118
- Sırderya 27, 28, 30, 33, 34, 35, 37, 38, 40, 41,
43, 52, 59, 69, 70, 77, 78, 80, 82, 83, 84,
85, 87, 92, 97, 114, 115, 125, 149, 159,
160, 164, 167, 171, 172, 173, 175, 176,
181
- Sibir Hanlığı 168, 170
- Sibiry 19, 58, 168, 169
- Sibir yolu 169
- Silifke Nahiyesi 134
- Silvan 121, 131, 136
- Sinaneddin Kaymaz 123, 124
- Sind Irmağı 104, 118, 120
- Sinop 135
- Sistan 152
- Sivas 128, 135, 137, 138, 139, 182
- Sivas Kanglıları 138
- Siverek 128, 135, 137
- S. M. Ahinjanov 39
- Smirnov 175
- Soğdlular 36
- Sorgaktani Beki 74
- Sozak 176
- Söker Han 104
- S. P. Tolstov 37
- Stavropolsk Krayonu 161
- Su-de 30
- Sue-pi 59
- Suğdak 30
- Suketü Çerbi 118
- Sulak Mörevişli 168
- Sultan Ahmed 154, 171
- Sultan Baba 136
- Sultan Osman 102

- Sultanönü Sancağı 134
 Sultanpınar 139
 Sultan Said 155
 Sultan Sancar 82, 89
 Sultan Şah 92, 100, 107
 Sultan Tekiş 92, 95, 96, 97, 100, 101, 102, 103, 107, 112
 Sumay 156
 Sung Hanedanı 50
 Sunglar 50, 146
 Sunkurçuk Tayşi 104
 Suriye 16, 19, 104, 112, 119, 120, 122, 125, 129, 130, 132, 133, 181
 Susey 27
 Suyunca 172
 Suzak 177
 Sübedey 83, 84, 85, 111, 146, 167
 Sürem Nehri 168
 Szu-ch'uan 73

 Şah Budag Bahadur 171, 172
 Şahigalim Tukumbetov 166
 Şanişkıllı 173, 174, 175, 176
 Şapıraştı 176
 Şaran 170
 Şarapsalar Fahrettin Ayaz 128
 Şemahi 80
 Şems b. Kays 93
 Şeybaniler 159, 160, 162, 171, 172
 Şeyh Hasan 153
 Şeyh Haydar 171
 Şeyh Nureddin 153
 Şıgay 170
 Şıngışçağa Dağı 175
 Şırşık 175
 Şihabeddin Gazi 132
 Şirvan 113
 Ş. Kудayberdiulı 49
 Şomaşalı Kafılı 163
 Şö-luen 60
 Ş. Sami 44, 139

 Tabgaç (lar) 21, 35, 43, 58, 59, 60, 61, 62, 69, 180
 Tacik (ler) 45, 112, 136
 Tacikbaba (Dojıkbaba) 136
 T. A. Djanko 39, 40, 162

 Tagai Tigin 144
 Tahir Bahadur 146
 Tahrın 34, 46, 49, 83
 T'ai-tsu 60
 Talas 27, 28, 49, 86, 87, 88, 90, 101, 160, 171, 175
 Talaşa 175
 Talekan 111, 120
 Ta-lien 59
 Tamgaç 104
 Tanalık 168
 T'ang Ch'i 11, 27, 44, 48, 50, 51, 52, 70, 72, 74, 75, 98, 143, 144, 145, 146, 147
 T'anglar 75
 Tangut 51, 74, 143, 146, 180
 Tangut Devleti 51
 Tangutlar 51, 74, 75
 Tanrı Dağları 40, 149, 153
 Ta-pu 59
 Taraz 88, 89, 96, 176
 Tarbagatay 60
 Tarduşlar 23
 Taniğcı 146
 Tarsus Sancağı 135
 Taş (Dış) Oğuz 83
 Taşkent 28, 45, 72, 87, 154, 155, 172, 173, 174, 175, 176
 Taş Kiçevi 168
 Taş Timur 144, 150
 Tatar 45, 85, 126, 182
 Tataristan 84, 164, 170
 Tatarlar 51, 85, 86, 165
 Ta-tu Kagan 30
 Tatvan 123, 124, 181
 Tavas 134
 Tayang Han 70
 Taytuğlu Hatun 157
 T. Baykara 52
 Tebriz 113, 157
 Tegeday 147
 Tell-başir 131
 Tepehan 139
 Terek 159
 Terken (Celaeddin Harezmsah'ın kızı) 107
 Terken Hatun 42, 48, 77, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 118, 125, 130

- Terken Sultan (Muhammed'in kızı) 111
 Tevekkal Han 172
 Tiao-yü-shan 146
 Tibyânü'l-Lûgati't-Türki Âlâ Lisâni'l-Kanglı 114
 Ti'eh-le 52
 Tiflis 123
 Tigin Taş 104
 Tiler 57
 Ti-li 46, 57, 58
 Timuçin (Cengiz) 51, 72
 Timur Han 144, 147
 Timuriler 153, 171
 Timur Melik 104
 Timur Taş 144
 Ting-chu 146, 147
 Ting-lingler 23, 58, 179
 Tirmiz 152
 Togan Han 103
 Togan Timur 147
 Toğız Ortak Kaflı 163
 Toğluk (Tuğluk) Hoca Bikicek 152
 Tohtoa 83
 Tokay Timur 159, 171
 Toktamış 159, 181
 Toktoga Han 158
 Tok Togan 83
 T'o-pa 59
 Topaktaş 139
 Tortu 139
 Tou-lu 62
 Tö-kö-möng 30
 Töles (ler) 23, 46, 57, 58, 179, 182
 Tört Aba 102
 T'u-chüeh 48
 Tuğluk Timur 149, 150, 151, 152, 153, 172, 181
 Tuğrul (Selçuklu) 108
 Tuğrul Han 50, 72, 145, 180
 Tuğtab 126
 Tu-hu-lu (Tuğluk) 145
 Tukiü'lar 30
 Tuksaba Bey 166
 Tulat 29
 Tu-lu 59
 Tuluy 74, 145
 Tunceli 123, 136, 137, 181, 182, 188, 190
 Turfan 43, 58, 59, 60, 62, 78, 97
 Turfan Uygurları 31, 49
 Turgutlu 135
 Tursun 172, 173
 Tusi (Cuci) 90
 Tutuk 104
 Tüccar Bekcik 150, 151
 Tüengevir 168
 Türgişler 23
 Türk (ler) 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 50, 52, 53, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 69, 70, 74, 75, 77, 78, 82, 84, 86, 87, 88, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 112, 113, 114, 117, 121, 124, 125, 127, 130, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 145, 149, 153, 156, 158, 161, 162, 163, 164, 166, 171, 174, 177, 179, 182
 Türkiye Bolğazi 166
 Türkistan 16, 19, 28, 30, 31, 34, 40, 41, 43, 48, 49, 50, 62, 69, 70, 81, 86, 87, 88, 89, 94, 137, 144, 154, 161, 171, 172, 173, 176, 177, 179, 180,
 Türkistan (Yesi) 154, 171, 172, 173, 176
 Türkiye 17, 19, 25, 27, 45, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 133, 135, 136, 137, 138, 161, 162, 182
 Türkmen (ler) 30, 37, 39, 80, 82, 88, 132, 133, 136, 137, 163, 164, 182
 Türkmenistan 22, 163
 Ufa 165, 166, 168, 169, 170
 Uğraklar 112
 Ula 134
 Ulağ Han 104
 Ulak Noyan 118
 Ulaş 139
 Ulu Cüz 173, 174, 176, 177
 Uluğbek 72, 190
 Uluğ Han 104, 117
 Uluğ Muhammed (Kazan hanı) 170
 Uluğ Noyan 113
 Undan (Ondan) Sultan 170
 Urallar 80, 82, 85, 165, 167, 169

- Uran (lar) 41, 48, 49, 78, 80, 83, 93, 94, 95,
 96, 97, 98, 99, 103, 165, 168, 169, 170,
 176, 179
 Uraz Muhammed 170
 Urfa 128, 129, 130, 131, 135, 138
 Urhan (Orhan) 103, 104
 Ürus Han 154, 158, 159, 160, 181
 Usak 163
 Usunlar 57
 Uygur (lar) 19, 21, 22, 30, 31, 35, 39, 41, 43,
 44, 48, 49, 50, 52, 59, 61, 63, 69, 74, 75,
 78, 80, 93, 94, 97, 99, 156, 158, 179, 180
 Uygur Kağanlığı 19, 31, 41, 48, 63, 69, 74, 75,
 78, 80, 180
 Uzlak-Şah 103, 109, 110, 111, 118, 120
 Uzlak 42, 78
 Üçkelik 168
 Üksire Tübeği 168
 Ürgenç 94, 95, 102, 106, 115, 117, 118
 Üsergenler 165, 166, 168, 169, 170
 Ütkeş Karagay 168
 Üysin (ler) 22, 23, 57, 174
 Varto 137, 185
 V. Barthold 27, 39, 40, 48, 49, 78, 90, 114,
 149, 154, 177
 Velaşgerd 113
 Veli Han 175
 Veli Paşa 138, 139
 Verniy 175
 Veys Han 154
 Volga 85
 V. P. Yudin 149, 150, 156, 190
 Vudil 177
 Vu-yin 59
 V. V. Barthold 27, 40, 48, 49, 114, 149, 154,
 177
 V. V. Vostrov 28
 Wang Han 51
 W. Bang 45
 Wei Devleti 43, 59
 William Rubruk 80, 83, 86, 97
 Wu-pin 59, 61
 Yada taşı 113
 Yaginç 88
 Yağan Doğu 127
 Yağan Sunkur 104
 Yağan Tayşi 103, 131
 Yağbasan 139
 Yağmalar 23
 Yalgız Öyenki 168
 Yalığ Taş 145
 Yankint 86
 Yantsay 27
 Yaroslav 85
 Yassıçimen 112, 113, 121, 123, 127, 136
 Ya-ya 143, 144
 Yayık 39, 40, 80, 84, 86, 156, 164, 165, 166,
 168, 170, 173, 180
 Yazıkovo 170
 Yazır 112
 Ye-da 59
 Yedisian Nogayları 161
 Yedisu 16, 27, 31, 33, 34, 36, 38, 40, 41, 42,
 50, 52, 69, 70, 75, 76, 77, 79, 83, 86, 87,
 89, 90, 91, 92, 100, 105, 114, 143, 149,
 151, 153, 154, 155, 171, 172, 173, 174,
 175, 176, 179, 180, 181
 Yedisu Kanglıları 149, 172
 Ye-liu Ta-shi 70
 Yemek (ler) 30, 39, 77, 78, 80, 93, 96, 99,
 100, 104, 130, 180, 182
 Yengi Kent 86, 103, 115
 Yenisey Türkleri 182
 Yenişehir 134
 Yesüdar 74, 146
 Yezid 134
 Yığaç-Er (Ağaç-Er) 94
 Yılan Boğa 104, 124, 127
 Yılan Tuğu 104
 Yılavır 168
 Yılavur Kantonu 166
 Yinal Han 106
 Yısa'ur 144
 Yolak 112
 Yugur 30, 48, 93, 94, 95, 97
 Yugur oğulları 30, 93, 94, 95
 Yugur-zadegan 93
 Yula 34, 37
 Yuni 27
 Yunus Han 154

- Yunus Hoca 174
Yuşı Hoca 30, 99
Yuva 139
Yuyegan 27
Yüan Hanedanı 50, 70, 75, 143, 144, 145,
147, 148, 180, 181
Yüan-ho 48, 59, 61, 63
Yüan-shih 50, 51, 52, 70, 72
Yüan-wei Hanedanı 48
Yüeh-chü 62, 63

Zamanlı Kalesi 129
Zara 139
Zarnuk 115

Zaylin Aladağları 175
Zazaca 136, 138
Zazalar 136
Zerafşan 29
Zergömen 163
Z. Gökarp 137
Zimarh (Zemerkos) 29
Ziyaeddin (Vezir) 123, 124, 126, 127
Z. Kinayatılı 51
Zoroastrizm 28
Zülkarneyn bandosu 108
Z. V. Togan 28, 30, 31, 34, 39, 93

Geçmişten Günümüze

Kanlı Türkleri

OSMAN YORULMAZ

Türk tarihini anlamak ve hâlâ çözüm bulunamamış meselelerine nüfuz etmek, Türk siyasi teşekküllerinin boy yapıları ve bunyelerindeki unsurların bilinmesinden geçmektedir. Boylardan meydana gelen siyasi yapının anlaşılması, genel manada Türk tarihinin anlaşılmasını sağlayacağından, boy araştırmaları tarihimiz açısından özel önem arz etmektedir. Zira Türk tarihi, boylar üzerinde gelişmiş ve temel karakteristik yapısını boylardan almıştır. Boyların önemi bilinmesine rağmen, günümüze kadar birkaç hariç (Kıpçaklar, Oğuzlar) boy araştırmaları önemli oranda ihmal edilmiştir. Bunlardan biri de Türk tarihinin ana yapılarından biri olmakla birlikte pek bilinmeyen Kanlılardır.

Çin'in kuzeybatısında ortaya çıkıp daha sonra Avrasya ve yakın doğuya dağılan, tarihteki Türk devlet ve topluluklarının pek çoğunda yer alan Kanlıların; Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Karakalpaklar, Başkurtlar, Nogaylar ve Türkiye Türkleri arasında günümüze kadar süren serüvenini siyasi ve kültürel yapılarını dikkate alarak kültür tarihi ve sosyolojisi bağlamında değerlendiren bu eser sahasında ilk ilmi çalışmadır.

Kanlılar hakkında uzun yıllardır devam eden araştırmaların sonucunda ortaya çıkan bu eser, pek çok noktası karanlıkta olan derin bir tarihin varlığını ortaya çıkarmakla kalmamış, aynı zamanda yeni araştırmaların gerekliliğini de göstermiştir. Eserin ayrıca Türk tarihinde ve Türk kültür sosyolojisinde yerleşmiş bazı kanaatlerin değişmesine vesile olacağı muhakkaktır.

ISBN: 978-9754379266

9 789754 379266

